

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav obecné lingvistiky

DISERTAČNÍ PRÁCE

Obecná lingvistika

Jan Křivan

**Teoretické nástroje pro kategorizaci
a funkční explanace vztahů v jazyce**

Theoretical tools for categorization
and functional explanations of relations in language

2015

Školitel: Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.

Prohlášení autora

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 31. března 2015

Abstrakt

Disertační práce *Teoretické nástroje pro kategorizaci a funkční explanace vztahů v jazyce* se věnuje jazykové kategorizaci v perspektivě empirického zkoumání gramatiky. Hlavním cílem je prezentovat teoretické i praktické možnosti výzkumu gramatických kategorií, a to s důrazem na funkční vysvětlení, proč zkoumané struktury v jazycích vypadají tak, jak vypadají. Obsah práce lze rozdělit do dvou částí. (i) V prvních dvou kapitolách se text věnuje metodologickým a teoretickým základům empirického jazykového výzkumu (včetně problematiky metajazyka, srovnávání jazyků, diskretnosti a gradientnosti). Zvláštní pozornost je věnována funkčně-evolučním přístupům, v nichž je gramatika popisována ve vzájemném propojení s jazykovým užíváním, a konkrétně objasnění funkčních jazykových explanací pomocí frekvence. (ii) V dalších třech kapitolách jsou na kategoriích posesivity a stupňování adjektiv v češtině demonstrovány možnosti korpusově založeného výzkumu podle zásad přijatých v první části. Posesivita v češtině je popsána s ohledem na hypotézy založené na statistických tendencích v jazykovém užívání. Navazující výzkum ukázal zejména souvislosti frekvence užívání s hierarchií životnosti a úlohu aktuálního členění. Na výzkumu stupňování českých adjektiv byla především demonstrována role frekvence (frekvenčních efektů i frekvenčních asymetrií) při explanaci formální morfologické struktury komparativu. Práce tak jako celek ukazuje potenciál funkčně-evoluční jazykové perspektivy, v níž je jazyk popisován a vysvětlován v souvislostech s jeho užíváním v komunikaci.

Klíčová slova: funkční explanace – jazyková kategorizace – metajazyk – posesivita – stupňování – čeština – funkčně-evoluční přístupy – hierarchie životnosti – gradientnost – diskretnost – korpusově založený výzkum – frekvence – frekvenční efekty – jev třetího druhu

Abstract

The dissertation *Theoretical tools for categorization and functional explanations of relations in language* is focused on linguistic categorization from the perspective of empirical grammatical research. The primary aim is to present the theoretical and practical potential for the investigation of grammatical categories, stressing functional explanations of why certain language structures are the way they are. The text is divided into two parts. (i) The first two chapters are devoted to the theoretical and methodological foundations of empirical linguistic research (including issues of metalanguage, language comparison, discreteness and gradience). Particular emphasis is placed on functional-evolutionary approaches, which describe grammar in interconnection with language use, and more specifically on functional explanations by means of frequency. (ii) In the following three chapters, the potential of corpus-based research is demonstrated in accordance with the principles adopted in (i). It is applied to the linguistic categories of possession and adjective comparison in Czech. Possession in Czech is described with regard to hypotheses based on statistical tendencies in language use. The main results of the research revealed the relationship between frequency of use and the animacy hierarchy, as well as the role of information structure. The research on adjective comparison in Czech showed above all the role of frequency (frequency effects and frequency asymmetries) in explanations of the formal structure of Czech comparative forms. Overall, the dissertation demonstrates the research potential of the functional-evolutionary linguistic perspective, through which language is described and explained in relation to its usage in discourse.

Key words: functional explanation – linguistic categorization – metalanguage – possession – comparison – Czech – functional-evolutionary approaches – animacy hierarchy – gradience – discreteness – corpus-based research – frequency – frequency effects – phenomenon of the third kind

Obsah

Seznam tabulek	10
Seznam obrázků	11
Zkratky	12
Komentář k technickému zpracování	13
Poděkování	14
1 Úvod	15
1.1 Představení výzkumné perspektivy	15
1.2 Otázky kategorizace – metodologické základy pojetí posesivity	16
1.2.1 Východiska zkoumání posesivity: deskriptivní kategorie, nebo sémantický koncept?	16
1.2.2 Otázka univerzálnosti posesivity	18
1.2.3 Praktické postupy při zkoumání posesivity	19
1.3 Struktura práce	22
2 Perspektivy jazykové kategorizace	23
2.1 Zkoumání jazykových kategorií – základy přístupu ke kategoriím	23
2.2 Srovnání různých přístupů k jazyku z hlediska pojmání kategorií	27
2.2.1 Strukturalismus evropský (klasický) a americký	28
2.2.2 Generativní gramatika	32
2.2.3 Funkčně-evolučně-kognitivně-typologické přístupy	35
2.2.4 Pojetí jazyka jako ekonomie: explanace pomocí neviditelné ruky	39
2.3 Způsoby zacházení s kategoriemi	43
2.3.1 Partikulární kategorie a komparativní koncepty v jazykové typologii	44
2.3.2 Bezrámcové popisy jazyka	47
2.3.3 Meze srovnávání metajazyka a kategorií: kompatibilita přístupů k jazyku	48
2.3.4 Dedukce, indukce a abdukce	51
2.4 Typy kategorií: diskretnost a gradientnost	53
2.4.1 Klasické přístupy ke kategorizaci	54
2.4.2 Prototypová teorie: její vznik a kritika	57
2.4.3 Kategorizace vs. klasifikace	65
2.4.4 Alternativní způsoby modelování kognitivních kategorií	68
2.4.5 Gramatické modely vycházející z rozdílů mezi gradientními a diskretními kategoriemi	70
2.4.6 Další možnosti práce s gradientností	76
2.4.7 Sémantické mapy	78
2.5 Funkční explanace kategorií – frekvence	85
2.5.1 Frekvenční efekty utvářející gramatiku	86
2.5.2 Frekvence jako explanace jazykových asymetrií	89
2.5.3 Převažující tendence v jazykovém užívání jako explanace jazykových struktur	91

2.6	Požadavky na jazykové zkoumání	94
2.6.1	Vlastní nároky na jazykové zkoumání	95
2.6.2	Požadavky z pohledu rámců pro porozumění přirozeným příčinám jazyka	96
2.7	Na čem je konkrétně založen jazykový výzkum v této práci	98
2.7.1	Jazykový výzkum ve třetí až páté kapitole	98
2.7.2	Možnost využití konstrukční gramatiky a vztah ke kognitivním otázkám	99
3	Posesivita v češtině: základy kategorizace	101
3.1	Posesivní interpretace v češtině	103
3.2	Atributivní posesivita	107
3.2.1	Základní popis atributivní posesivity	107
3.2.2	Konkurence zájmenného/adjektivního přivlastňování a genitivního přivlastňování	111
3.3	Externí posesivita	114
3.3.1	Základní popis externí posesivity	114
3.3.2	Zásahovost externěposesivní konstrukce – klasifikace predikátů	117
3.3.3	Srovnání externí a atributivní posesivity a jejich míšení	119
3.4	Predikativní posesivita	121
3.4.1	Základní popis predikativní posesivity	121
3.4.2	Další způsoby vyjádření posesivní interpretace na úrovni predikace	123
4	Explanace posesivních vztahů v češtině	126
4.1	Popis a explanace fungování atributivních posesivních konstrukcí se zájmeny a adjektivy	126
4.1.1	Celkový přehled o posesivních zájmenech a adjektivech	127
4.1.2	Produktivita posesivních adjektiv vytvořených z apelativ	132
4.1.3	Rozlišení skupin posesivních adjektiv v mluveném korpusu podle dalších hledisek	136
4.1.4	Průběžné shrnutí	143
4.1.5	Diskuse a navržení explanací k posesivním adjektivům	144
4.1.6	Závěrečné shrnutí	149
4.2	Přechodové kategorie atributivní posesivity	149
4.2.1	Posesivní adjektiva u nominalizací	149
4.2.2	Prenominalní genitiv fungující jako posesivní adjektivum	154
4.2.3	Relační adjektiva s posesivní interpretací	156
4.3	Externí a atributivní posesivita z hlediska aktuálního členění: případová studie	157
4.3.1	Data	160
4.3.2	Popis	161
4.3.3	Explanace a závěr	166
5	Explanace morfematické struktury komparativu v češtině	168
5.1	Základní popis tvoření stupňovaných tvarů adjektiv	169
5.2	Metodika práce s korpusem	170
5.2.1	Vyhledání tvarů v korpusu a jejich základní zpracování	170
5.2.2	Zpracování agregovaných dat: kvalitativní kontrola a ruční značkování lexémů	172

5.3	Hypotézy o vztazích frekvence a morfologického značení; základní charakteristiky souboru	174
5.3.1	Základní strukturní a frekvenční charakteristiky	175
5.4	Ověření hypotéz	178
5.4.1	Rozložení redukovaných a supletivních tvarů: hypotézy (A) a (B)	178
5.4.2	Délka stupňovaných tvarů: hypotéza (F)	179
5.4.3	Kvantita a relativní frekvence v rámci lemmatu: hypotéza (G)	181
5.4.4	Vnitrolemmatový efekt autonomie (H)	182
5.4.5	Efekt produktivity (E)	182
5.4.6	Redukční vnitroskupinový a konzervační efekt: hypotézy (C) a (D); klasifikace tvarů českého stupňování	183
5.5	Klasifikace tvarů českého stupňování a interpretace na základě redukčního vnitroskupinového a konzervačního efektu	184
5.5.1	Seznam všech tříd způsobů tvoření komparativu	184
5.5.2	Interpretace dat: redukční a konzervační efekt v jednotlivých třídách	197
5.5.3	Supletivismus postupující třídami adjektiv	198
5.6	Shrnutí a závěry	199
6	Závěr	202
6.1	Shrnutí: teoretické nástroje pro kategorizace a funkční explance vztahů v jazyce a jejich praktické uplatňování	202
6.1.1	Teoretické možnosti výzkumu	202
6.1.2	Praktické možnosti výzkumu	204
6.2	Perspektiva dalšího zkoumání	206
	Literatura	208
	Prameny	220

Seznam tabulek

2	<i>Perspektivy jazykové kategorizace</i>	
	Tabulka 1	Kombinace přístupu ke kategoriím podle vymezení a konzistence 24
4	<i>Explanace posesivních vztahů v češtině</i>	
	Tabulka 2	Výskyt zájmných a adjektivních posesivních tvarů v ORAL2013 130
	Tabulka 3	Výskyt zájmných a adjektivních posesivních tvarů v SYN2010 130
	Tabulka 4	Posesivní adjektiva: počty tokenů na milion pozic; srovnání ORAL2013 a SYN2010 132
	Tabulka 5	Posesivní zájmena: srovnání ORAL2013 a SYN2010 132
	Tabulka 6	Posesivní adjektiva z apelativ, odvozená z maskulin a z feminin: srovnání počtu v ORAL2013 a v odpovídajícím vzorku SYN2010 135
	Tabulka 7	Posesivní adjektiva z křestních jmen v ORAL2013 138
	Tabulka 8	Posesivní adjektiva a zájmena v ORAL2013; srovnání jmen z feminin a z maskulin podle kritéria přímé reference k určité osobě 139
	Tabulka 9	Posesivní adjektiva od apelativ (maskulin a feminin) v korpusu ORAL2013; na základě typu vztahu posesora 142
	Tabulka 10	Atributivní konstrukce nominalizační 151
	Tabulka 11	Celkový frekvenční přehled různých slovosledných uspořádání pro predikát <i>poškodit</i> 165
5	<i>Explanace morfematické struktury komparativu v češtině</i>	
	Tabulka 12	Celková relativní frekvence KOMP a SUP 180
	Tabulka 13	Průměrná relativní frekvence KOMP a SUP jednotlivých lemmat 181
	Tabulka 14	Komparativy a superlativy s příponou <i>-ejší</i> v korpusu SYN 183
	Tabulka 15	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na CH-í 185
	Tabulka 16	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na ZK-í 186
	Tabulka 17	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na TK-í 186
	Tabulka 18	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na DK-í 187
	Tabulka 19	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na CK-í, SK-í 187
	Tabulka 20	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na Ck-í (ostatní) 188
	Tabulka 21	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na OK-í 189
	Tabulka 22	Frekvence stupňovaných tvarů <i>jiný (jinaký), onaký</i> 189
	Tabulka 23	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na ST-í 190
	Tabulka 24	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na B-í 191
	Tabulka 25	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na H-í 191
	Tabulka 26	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na {C}R-í 192
	Tabulka 27	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na {V}R-í 192
	Tabulka 28	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na L-í 192
	Tabulka 29	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na ED-í 193
	Tabulka 30	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na D-í (ostatní) 193
	Tabulka 31	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na N-í 194
	Tabulka 32	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na Ň-í 195
	Tabulka 33	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na {V}T-í 195
	Tabulka 34	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na V-í 196
	Tabulka 35	Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na OUC-í, ÍC-í 196
	Tabulka 36	Porovnání frekvence stupňovaných tvarů <i>hezký – pěkný</i> 199

Seznam obrázků

2	<i>Perspektivy jazykové kategorizace</i>	
Obrázek 1	Sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny	79
Obrázek 2	Zobecněná sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny	80
Obrázek 3	Rozšířená sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny	80
Obrázek 4	Zobecněná rozšířená sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny	81
3	<i>Posesivita v češtině: základy kategorizace</i>	
Obrázek 5	Schéma uložení zásahové interpretace v jednotlivých částech konstrukce	119
4	<i>Explanace posesivních vztahů v češtině</i>	
Obrázek 6	Sémantická mapa atributivní posesivity	126
Obrázek 7	Srovnání typického málo a vysoce produktivního typu	133
Obrázek 8	Srovnání produktivity posesivních adjektiv <i>-ův, -in</i> vytvořených z apelativ: v ORAL2013 a SYN2010	135
Obrázek 9	Srovnání produktivity posesivních adjektiv <i>-ův, -in</i> vytvořených z proprií v ORAL2013	141
Obrázek 10	Relativní frekvence slovosledných uspořádání Gen IP pro predikát <i>poškodit</i>	163
Obrázek 11	Relativní frekvence slovosledných uspořádání Pro/Adj IP pro predikát <i>poškodit</i>	164
Obrázek 12	Relativní frekvence slovosledných uspořádání dativní EP pro predikát <i>poškodit</i>	165
5	<i>Explanace morfematické struktury komparativu v češtině</i>	
Obrázek 13	Podíl redukovaných lemmat na celkovém počtu lemmat	179
Obrázek 14	Srovnání produktivity tvarů komparativu <i>-ejší</i> a tvarů superlativu <i>-ejší</i>	183

Zkratky

1	1. osoba
3	3. osoba
ASC	asociativ
ATR	atributivní partikule
BLT	Basic Linguistic Theory
{C}	konsonant
DAT	dativ
EP	externěposesivní (konstrukce)
<i>f</i>	frekvence
Gen IP	genitivní interněposesivní (konstrukce)
hl.	hlavní (tvar)
K + S	tvary komparativu a superlativu
KOMP	komparativ
MDS	multidimenzionální škálování
MP	smíšená posesivita
nered.	neredukovaný (tvar)
NOM	nominativ
PL	plurál
PM	posesum
POZ	pozitiv
PR	posesor
Pred	predikát
Pro/Adj IP	pronominální/adjektivní interněposesivní (konstrukce)
SG	singulár
SUP	superlativ
vedl.	vedlejší (tvar)
{V}	vokál

Komentář k technickému zpracování

Při zpracování textu jsem s drobnými úpravami vycházel ze standardů obvyklých pro lingvistické texty: *The Generic Style Rules for Linguistics* (Haspelmath 2014) a *The Leipzig Glossing Rules* (Comrie et al. 2008).

Při citování překládám z angličtiny jen ty citace, které jsou řádkové (tj. zasazené do českého textu). Odsazené odstavcové citace v angličtině ponechávám v originálu. Jména citovaných autorek v textu přechyluji.

Tato práce je typograficky zpracována pro čtení v tištěné i elektronické verzi. Verze ve formátu PDF obsahuje řadu hypertextových odkazů, které zajišťují snadnou orientaci:

- (i) Čísla stránek (v obsahu, seznamu tabulek a seznamu obrázků) odkazují na jednotlivá místa v textu (začátky kapitol a oddílů, tabulky, obrázky).
- (ii) Čísla kapitol, oddílů (označených §), příkladů, tabulek, obrázků a poznámek pod čarou umístěná v textu odkazují na dané kapitoly, oddíly, příklady, tabulky, obrázky a poznámky pod čarou.
- (iii) Letopočty vydání citovaného díla odkazují na danou položku v seznamu literatury. Citované korpusy odkazují na danou položku v seznamu pramenů.
- (iv) Zkratky v textu odkazují na dané vysvětlení v seznamu zkratk.

Poznámka: při používání programu Acrobat Reader je vždy možné vrátit se na původní pozici v textu pomocí zkratky levý ALT + šipka vlevo.

Poděkování

Děkuji všem, kteří se zasloužili o vznik této práce.

Úvodní poděkování patří mým lingvistickým přátelům, s nimiž jsem často a rád konzultoval své nápady a myšlenky. Tato práce by nikdy nevznikla bez četby a diskusí na Týnském lingvistickém semináři 2009 až 2010. Velkou inspirací mi byly i letní školy v Lipsku, Bodø, Berlíně a Dačicích.

U vzniku podoby tohoto textu náleží mé vřelé díky všem, kteří mi k němu (nebo k jeho částem) dávali své podnětné připomínky, zejména Viktoru Elšíkovi, který podrobně četl a trefně komentoval jeho dřívější znění, a Haně Prokšové a Janu Křivanovi st., kteří pečlivě opravovali mé formulační a typografické přečiny. (Je však jisté, že všechny pozůstalé nedostatky obsahového i formálního charakteru jsou pouze mým vlastnictvím.)

Poděkování patří v neposlední řadě těm, kteří u toho byli se mnou a kteří mě neúnavně podporovali.

Je zřejmé, že vyjmenované skupiny nejsou disjunktní. Některým rád děkuji vícekrát.

Úvod

Tato disertační práce se věnuje jazykové kategorizaci v perspektivě empirického zkoumání gramatiky. Hlavním cílem práce je prezentovat teoretické i praktické možnosti výzkumu gramatických kategorií s důrazem na snahu o vysvětlení, proč zkoumané struktury v jazycích vypadají tak, jak vypadají.

1.1 Představení výzkumné perspektivy

Při studiu určitých oblastí gramatiky přijímám perspektivu, která (i) staví na vymezení konkrétního sémanticko-gramatického konceptu; (ii) tento koncept prozkoumává na různých úrovních jazykového popisu v rámci jednoho jazyka (tj. jsou zkoumány vlastnosti různých gramatických kategorií spřízněných tímto konceptem, a to v celém komplexu jazykového systému z onomasiologické perspektivy); (iii) souběžně s tím nahlíží způsoby vyjádření tohoto konceptu z typologické perspektivy (tj. jsou srovnávány s vyjádřeními v dalších jazycích). Takto vzniklý popis jednak umožňuje vhled do fungování dané domény, jednak je základem pro tvorbu a ověřování funkčních explanací pomocí návazného empirického výzkumu. Z hlediska teoretického tento přístup svým zaměřením náleží k řadě typologických a funkcionalistických empiricky zaměřených studií, které metodologicky propojují synchronní a diachronní pohledy na jazyk s jazykovou variabilitou a v nichž se vlastnosti gramatické struktury vysvětlují pomocí obecných principů užívání jazyka v komunikaci a šířeji principů jazykové adaptace a evoluce (viz např. Bybeeová 1985, 2007a, Hopper 1987, Keller 1994, Beckner et al. 2009; Brinton & Traugott 2005, Givón 1989, 2005). Práce se zaměřuje na řadu metodologických otázek, které takový výzkum doprovázejí; zejména problematika diskrétnosti, gradientnosti a prostupnosti jazykových kategorií a možnosti funkčních explanací.

Jak je patrné z výše uvedeného, nedílnou součástí výzkumu při tomto teoretickém uchopení je empirická analýza jednotlivých jevů v jazyce. Jako hlavní součást případové studie jsem zvolil doménu posesivity, část metodologických otázek bude představena na stupňování adjektiv. Práce ve svém deskriptivním pojetí jednak čerpá z publikovaných výsledků mezijazykového typologického výzkumu a z referenčních gramatik různých jazyků světa

(v oblasti posesivity zejména ze syntetizující studie Dixon 2010b: 262–312), jednak z dosavadních bohemistických popisů. Samotný návazný výzkum, který představím v této práci, je materiálově založen na jazykových korpusech a je zaměřen na češtinu.

Shrnutí

Výzkum je směřován jednak deskriptivně, jednak explanativně: tj. na materiálu českých posesivních konstrukcí a na materiálu stupňování adjektiv se práce snaží osvětlit principy jazykové kategorizace postulované v evolučně zaměřených přístupech funkční lingvistiky.

1.2 Otázky kategorizace – metodologické základy pojetí posesivity

Základy problematiky jazykové kategorizace (jak s ní budu dále pracovat) nejprve nastíním na samotném pojmu posesivity. Je namístě položit si počáteční otázku: k jakému teoretickému konceptu vůbec *posesivita* odkazuje.

Pokud se na věc podívám pre-teoreticky (z hlediska toho, co se posesivitou míní v běžném jazykovém užívání), nabízí se jako první možnost hovořit o „kategorii, která v jazyce vyjadřuje vlastnictví“. Taková úvaha je pro začátek užitečná; v zásadě odkazuje správným směrem. Aby však bylo možné posesivitu zkoumat komplexně, bude třeba opatřit kvalifikovanější odpověď. Budu se proto věnovat i samé podstatě lingvistického uvažování a zkoumání. Této obecné problematice bude věnována 2. kapitola. Aby bylo zřejmé, jakými směry budou vedeny mé další úvahy v této práci, představím zde nejprve hrubý nárys.

1.2.1 Východiska zkoumání posesivity: deskriptivní kategorie, nebo sémantický koncept?

Pojem *posesivita* jako „případová“ jazyková kategorie nese řadu vlastností, které jsou v centru zkoumání této práce. Jde o pojem, kterému je na jedné straně jednoduché intuitivně rozumět a nakládat s ním. Je možné najít odbornou shodu, pokud jde o zacházení s ním při většině praktických úvah nad gramatikami jednotlivých jazyků (ve smyslu, že lingvisté nezávisle na zvoleném teoretickém pojetí dokážou uvést několik typických a zároveň nesporných příkladů tohoto jevu), na druhé straně vymezení pojmu a jeho zařazení do určitého teoretického lingvistického rámce je nejednotné. S rozsahy pojmů *posesivita* i *vlastnictví* se v lingvistice nakládá různě, a to jak z hlediska způsobu vymezení všech jevů, které pod posesivitu (vlastnictví, přináležitost) náleží, tak z hlediska toho, jaké místo při

popisu jazykového systému posesivita zaujímá. Na úplně základní úrovni jde zejména o to, zda je posesivita nahlížena (pouze) jako formální deskriptivní kategorie v systému určitého jazyka, nebo jako (do jisté míry univerzální) sémantický koncept, který jazykem musí být (či ve slabší variantě může být) nějak vyjádřen (což je častější pohled).

Pojetí posesivity, k němuž směřují funkcionalistické, evolučně zaměřené přístupy (odkazy viz výše) přijaté v této práci, je blíže druhému vymezení. Způsob, jímž na následujících řádcích prezentuji posesivitu (tedy pomocí vlastního metajazyka: *jazyka o jazyce*), je zhruba paralelní představě, která se v těchto přístupech přikládá tomu, jak funguje naše samotné jazykové užívání (*jazykové principy*). Základy tohoto pojetí jazyka vycházejí z toho, že jazykové kategorie (významy a konstrukce) se neustále vytvářejí a mění tím, jaké prostředky a jak často jednotliví uživatelé jazyka používají ve vzájemné interakci. Především z tohoto důvodu má zde své místo i předchozí pre-teoretické jazykové vymezení (založené na intuitivní představě úzu). Posesivitu tedy metajazykově budu na volné představě vlastnictví, a to tak, abych zahrnul příklady typické a zároveň předem nevylučoval některé možné, ale méně uzuální případy. Pojímám ji jako celou oblast vzájemně provázaných a souvisejících gramatických, sémantických a pragmatických vztahů (činím to ve shodě například s McGregorem 2009 či Dixonem 2010b):

Posesivita je relační koncept, který zahrnuje širokou škálu konceptuálních vztahů mezi dvěma entitami (posesorem a posesem). Pro tento vztah i každou z jeho entit lze identifikovat typické sémantické vlastnosti.¹

Typickým vlastnostem posesivity v češtině se budu podrobněji věnovat v 3. kapitole. Vycházím tedy z pre-teoretického pojmu vlastnictví, ten následně široce konceptuálně vymezuji a dále ho budu upřesňovat. Postup tak metodologicky ve svém základním nastavení odpovídá tomu, co Carnap (1968: 168) označuje jako *explikaci*:²

Procedurou explikace rozumíme transformaci nepřesného, předvědeckého pojmu, který budeme nazývat explicandum, do nového přesného pojmu, který budeme nazývat explicatum. I když explicandum nemůže být podáno v přesných termínech, může být pokud možno objasněno pomocí informativních explikací nebo příkladů.

¹ Pokud jde o terminologii, do češtiny se takto vymezená posesivita někdy překládá jako „přináležitost“, jindy se mluví o „posesivnosti“ (srov. Piňha 1992). V této práci se budu držet pojmu „posesivita“.

² S tím rozdílem, že termín „posesivita“ používám od začátku průběžně pro intuitivně stanovené explicandum i pro postupně vědecky objasňované explicatum. Za předvědecký pojem lze v mé práci spíše považovat termín „vlastnictví“.

Zároveň tento způsob východiska od preteoretického, intuitivního chápání nějakého pojmu směrem k jeho vědeckému zpřesnění odpovídá strukturalistickému návrhu Lazarda (2005: 8), jak konstruovat lingvistické kategorie (viz dále § 2.3.1).

1.2.2 Otázka univerzálnosti posesivity

Tato práce vzniká mj. v kontextu úvah, které vycházejí z tradice posledních 50 let v lingvistice. Zkoumání jazyka bylo v této době výrazně ovlivňováno myšlenkami vycházejícími z generativního pojetí N. Chomského a jeho pojmu univerzální gramatiky (ať už se jedná o stoupence, nebo odpůrce tohoto pojetí). Ač je z předchozích řádků již zřejmé, že mé pojetí není chomskyánské, vyjádřím se na tomto místě explicitně k otázce univerzálnosti tohoto konceptu: nabízí se úvaha, zda by měla být posesivita vědecky vymezena (nebo spíše odhalena) jako apriorně existující (vrozená) kognitivní kategorie, jejíž realizace se odhalují ve formálních vyjádřeních jednotlivých jazyků. Moje odpověď je záporná. Takový předpoklad není ve zvoleném pojetí opodstatněný. Hypotézu kognitivní univerzálnosti sice nemohu vyvrátit, její přijetí by však bylo z mého pohledu čistě deklarativní a nepřispělo k relevantnímu poznání v této práci; pouze by přineslo obtíže (nesamozřejmé předpoklady, k nimž se vyjádřím v § 2.2.2).

V otázce univerzálnosti/obecnosti vycházím z intuitivní představy, která je blízká pracím funkcionalistickým, typologickým a není vzdálena ani pojetí klasického strukturalismu:³ vztah posesor–posesum nějak vyjadřuje každý účastník komunikace v jakémkoliv jazyce a z tohoto pohledu má smysl tento koncept ve všech jazycích prozkoumávat. Zároveň toto mé rozhodnutí není ani čistě arbitrární povahy, vycházím zde zároveň ze znalostí variability jazykových struktur v jazycích, tedy z toho, že posesivita je v jednotlivých jazycích vyjadřována způsoby, které vykazují systematické konstrukční a sémantické podobnosti (tj. arbitrárnost má v této doméně své meze).⁴ Neboli lze vysledovat, že lidé mají v různých jazycích při potýkání se s konceptem posesivity tendenci chovat se určitým způsobem podobně (v otázce posesivity se podobným způsobem „biokulturně“ adaptují). Tyto otázky budou probrány

³ Klasickým strukturalismem mám v této práci na mysli strukturalismus evropský vycházející z pojetí de Saussura, na rozdíl od amerického strukturalismu (deskriptivismu).

⁴ Představa, že každý uživatel jazyka musí určitý koncept nějak vyjádřit, je tak podmínkou nutnou pro zahájení zkoumání, ale nikoliv podmínkou postačující pro určení způsobu zkoumání. Například lze pracovat s představou, že do každého jazyka se promítá potřeba mluvit o jídle. To však samo o sobě nic nevypovídá o možném lexikálním, či dokonce gramatickém ztvárnění konceptu jídla a stravování v jazyce.

s odkazem na evolučně pojaté přístupy k jazyku (viz např. Givón 2005, Evans & Levinson 2009, Keller 1994, Enfield 2014).

Jinými slovy budu brát v potaz, (a) že relační posesivní koncept je do té míry univerzální, že mluvčí každého jazyka jsou nějak schopni vyjádřit vztah posesor–posesum (řešení nějakého typu vlastnictví je naprosto přirozenou součástí lidského vnímání světa a lidé se prostřednictvím jazykového užívání na tento koncept v jazycích adaptovali způsoby, které sice variiují, ale do určité míry si jsou podobné), (b) zároveň tento poznatek o univerzálnosti sám o sobě není dostatečný pro to, abychom při vědomí odlišností mezi jazyky (cesty vzniku konceptu byly do určité míry různé) na jeho základě hovořili o kognitivně univerzálních vrozených konceptuálních strukturách, (c) rozlišení mezi tím, co může být obecné a (nějak) univerzální, a tím, co může být specifickým rysem některých jazyků, lze dosáhnout srovnáváním, které je založeno na popisu různých jazyků.

1.2.3 Praktické postupy při zkoumání posesivity

Pro ještě lepší nastínění záměrů této práce rozvedu na dalších řádcích způsoby, jimiž zde budu nakládat s jazykovými daty, a to prakticky i s uvedením konkrétního příkladu.

Nejprve shrnu první fázi, kterou jsem popsal výše: posesivitu jako koncept vymezují v první fázi na základě sémantiky, bez pevné strukturní formální opory⁵ preteoreticky na základě své lingvistické intuice, která subjektivně rozhoduje, co budu považovat za východisko zkoumání. Prvotní vymezení se tedy opírá o „představu“ posesivnosti. Intuitivní (introspektivní) úvahy i předchozí odborné zkušenosti s jazykovým popisem jsou základním důležitým vodítkem při rozhodování o tom, zda o nějakém vztahu mohu začít uvažovat jako o potenciálně posesivním. V druhé fázi pak budu úvahu o posesivnosti empiricky testovat (především na formálním základě, tj. semasiologicky), zda spadá do původní představy, a to pomocí evidence z jazyků a z jazykového srovnávání.⁶ Příslušnost k posesivitě tedy musí být ověřena a zdůvodněna. Analýza jednotlivých dokladů pak podá obraz o tom, jak a do jaké míry lze různé vztahy mezi entitami považovat za vzájemně provázané jedním konceptem⁷ posesivity (ve vnitrojazykové síti; v mezijazykové sémantické mapě). V této analýze se

⁵ Vymezení je však formální do té míry, že formální vlastnosti (jejichž pomocí se ověřuje smysluplnost konceptu posesivity, viz výše) mají již samy o sobě vliv na intuitivní lingvistickou představu tohoto konceptu.

⁶ Tento induktivní (někdy též abduktivní) způsob vědecké práce podrobně popisuje Givón (2005: 205–208); více viz zde § 2.3.4 a § 2.4.5. Viz také Lazard (2005: 4–5).

⁷ Terminologická poznámka: původní intuitivní „představa“ posesivity se empirickým prozkoumáváním upřesňuje jako „koncept“ posesivity.

nakonec projeví užitečnost zvoleného konceptu. Konečným výsledkem vymezení budou tedy empiricky ověřené vztahy, které spojuje společný koncept posesivity a které jsou jednak popsány ve vzájemných vnitrojazykových souvislostech, jednak jsou dávány pomocí srovnávacích konceptů do vztahů se vztahy v dalších jazycích, a tím zasazovány do širších souvislostí typologických.

Uvedu zcela konkrétní příklad: o vztahu tělo – část těla lze nejprve pre-teoreticky uvažovat, že je nějak sémanticky podobný vztahu vlastník předmětu – vlastněný předmět (tj. prototypický posesor – posesum, viz mé výše uvedené vymezení). Na základě toho budu oba vztahy považovat za nějakým způsobem (potenciálně) posesivní. Tato myšlenka by nestačila nebýt toho, že tuto předpokládanou podobnost podporují empiricky zjištěná fakta; totiž že formální jazykové způsoby vyjádření pro tyto dva podobné vztahy (i) se v jednotlivých jazycích mají tendenci shodovat, nebo (ii) že se mohou v jednotlivých jazycích lišit, ale že v těchto odlišnostech lze napříč jazyky odhalit systematické strukturní a sémantické podobnosti.

Případ (i) lze ilustrovat na české atributivní konstrukci, v níž se neprojevuje rozdíl ve formálním vyjádření mezi konstrukcemi jako *moje* nebo *matčina hlava/ruka/noha* na jedné straně a *moje* nebo *matčina taška/židle/tužka* na straně druhé (totéž platí pro genitivní konstrukci *hlava matky, taška matky*). Podobně se chová i většina indoevropských jazyků.

Případ (ii) lze pozorovat v jazycích, kde se naopak sémantické rozdíly mezi těmito dvěma vztahy nějak strukturně projevují. Nejčastěji se označují jako rozdíl tzv. zcizitelného a nezcizitelného vlastnictví (Lévy-Bruhl 1916, Chappell & McGregor 1989). Např. v nilotském jazyce lango rozlišuje Noonan (1992) dva druhy atributivní asociativní konstrukce: jednu, která vyjadřuje nezcizitelné vlastnictví (1a), a druhou, která značí všechny ostatní asociativní vztahy (1b). Zatímco v (1b) je obligatorní užití atributivní partikule *à*, v (1a) partikule být nemůže; lépe řečeno, přítomnost *à* v (1a) by měla za následek konstrukci s rozdílnou interpretací, viz dále podobný sémantický rozdíl mezi (2a) a (2b).

(1) LANGO (východosúdánský jazyk, Noonan 1992: 156–157)

- a. *leɓ* *lócə*
jazyk muž
„mužův jazyk“
- b. *gwòkk* *à lócə*
pes ATR muž
„mužův pes“

Uvedený rozdíl ne/zcizitelné posesivity se v lango podobně projevuje i v případě pronominální asociativní konstrukce, ačkoliv formálně odlišným způsobem. Zcizitelná konstrukce (2b) se od nezcizitelné (2a) odlišuje pouze geminací posledního kmenového konsonantu. Nezcizitelná konstrukce tak má v obou případech jednodušší strukturu než konstrukce zcizitelná.

(2) LANGO (východosúdánský jazyk, Noonan 1992: 158)

- a. *pyèn-á*
kůže-1SG.ASC
„moje kůže“
- b. *pyènn-á*
kůže(zcizitelná)-1SG.ASC
„moje kůže (ze zvířete)“

Takové strukturální korelace mezi zcizitelnými a nezcizitelnými vztahy uvnitř jednoho jazyka přitom nejsou ojedinělé, lze je nalézt v různých variacích v mnoha dalších jazycích napříč kontinenty a jazykovými rodinami (viz např. soubor typologických studií Chappell & McGregor 1996 o nezcizitelné posesivitě v konkrétních jazycích).

Uvedené případy lze obecně formalizovat jako následující schémata (*a* značí formální strukturu (specifický způsob vyjádření) vztahu část celku v daném jazyce *i*, nebo *j*; *b* značí formální strukturu vyjádření vztahu vlastník předmětu – vlastněný předmět v daném jazyce *i*, nebo *j*):

- (i) $a_i \sim b_i$ forma *a* je v jazyce *i* podobná formě *b*
 $|a_i| \sim |b_i|$ sémantika formy *a* je v jazyce *i* podobná sémantice formy *b*
- (ii) $a_i : b_i \sim c_j : d_j$ rozdíl mezi formami *a, b* v jazyce *i* je podobný rozdílu mezi formami *c, d* v jazyce *j*
 $|a_i| : |b_i| \sim |c_j| : |d_j|$ rozdíl mezi sémantikou forem *a, b* v jazyce *i* je podobný rozdílu mezi sémantikou forem *c, d* v jazyce *j*

Shrnu-li tento příklad: napříč jazyky mohou jak existovat podobná jednotlivá jazykově specifická vyjádření vymezených posesivních vztahů (formální struktury vyjadřují podobnou sémantiku posesivních vztahů), tak se mohou podobat rozdíly mezi formálními kategoriemi uvnitř jednoho jazyka rozdíly mezi formálními kategoriemi uvnitř jiného jazyka (a tyto formální rozdíly mohou korelovat se sémantikou posesivních vztahů). Na tomto základě lze vytvářet mezijazykové i specificky jazykové generalizace, pro které pak lze v další fázi hledat jejich možná vysvětlení (explanace).

1.3 Struktura práce

Podrobnému pohledu na představené pojetí jazyka budou věnovány 2. a 3. kapitola této práce. Obecné problematice kategorizace a způsobu popisu jazykového významu v lingvistice bude věnována 2. kapitola; 3. kapitola se zaměří na to, jak se v doméně posesivity projevují funkční principy jazykové kategorizace na různých úrovních gramatiky češtiny: popis bude formulován jako soustava hypotéz, které může šetřit funkční výzkum; 4. kapitola představí vlastní funkčně zaměřené empirické jazykové výzkumy o posesivitě; 5. kapitola se věnuje funkčním principům a empirickému výzkumu stupňování adjektiv; 6. kapitola shrne nejdůležitější závěry.

Perspektivy jazykové kategorizace⁸

Cílem této kapitoly je zasadit přístup k jazykové kategorizaci zvolený v této práci do širšího lingvistického kontextu. Hlavním smyslem je ukázat teoretické pozadí, z něhož pramení výzkum prezentovaný v dalších kapitolách. V § 2.1 představím z obecné metodologické perspektivy, jak lze v lingvistice přistupovat k jazykovým kategoriím. V § 2.2 se věnuji pojetí kategorizace ve třech typech teoretických přístupů: ve strukturalismu, generativismu a v evolučních funkcionalistických přístupech. Následující § 2.3 se věnuje řemeslnému zacházení s kategoriemi a jejich teoretickému ukotvení na pozadí jazykové typologie a komparativního studia jazyků. V § 2.4 představuji různé přístupy ke kategoriím z hlediska toho, zda se v nich kategorie pojmají jako uspořádané podle diskrétních, nebo podle gradientních principů. V § 2.5 se věnuji funkčním explanacím jazykových kategorií pomocí frekvence. V § 2.6 formuluji obecné požadavky na jazykové zkoumání, a to na pozadí široce pojímaného přístupu k vysvětlení příčin, proč jazyk vypadá, jak vypadá. Závěrečný § 2.7 vysvětluje, jak budu myšlenky formulované v této kapitole promítat do empirického výzkumu v dalších kapitolách.

2.1 Zkoumání jazykových kategorií – základy přístupu ke kategoriím

Otázka jazykové kategorizace představuje spleť teoretických problémů, které se dotýkají samé podstaty lingvistického zkoumání, tedy vůbec toho, co je předmětem, smyslem a cílem lingvistiky. Jinak řečeno: tvrdím, že lingvistika se tvoří prostřednictvím jazykových kategorií, tzn. přijetím určitého teoretického východiska se do značné míry přijímá i způsob kategorizace a obráceně; přístup ke kategoriím koreluje s potenciálními výzkumnými cíli. Pro začátek od sebe odliším dvě otázky: (i) způsob provádění kategorizace (jakými prostředky se kategorizuje), (ii) kvalitu systematickosti prováděné kategorizace (jak konzistentně se kategorizuje).

⁸ Některé myšlenky o kategorizaci prezentované v této kapitole byly představeny jednak na 34. výroční konferenci Německého sdružení pro jazykovědu (DGfS) v rámci tematického workshopu *Grammatik im Spannungsfeld von Gradienz und Frequenz* (Frankfurt nad Mohanem, 7.–9. března 2012), jednak na workshopu TRAIT věnovaném kategorizaci *How categorial are categories?* (Vratislav, 7.–9. ledna 2013).

V případě (i) mám na mysli, jakým teoretickým způsobem se kategorie vymezují a jak jsou konstruovány, tj. zda je jejich povaha teoreticky explicitně deklarována a jakou roli zastávají v dané teorii (viz výše otevřená otázka univerzálnosti) (více v § 2.2 a § 2.4). V případě (ii) se zabývám tím, jak se s kategoriemi prakticky (řemeslně) zachází (více v § 2.3). Oba problémy jsou propojené: pokud není pevně uchopen bod (i), tedy jasný explicitní vztah k teoretické povaze kategorií, je pravděpodobné, že bod (ii) zacházení s kategoriemi bude mít tendenci nebyť konzistentní. Přehled kombinací představuji v tabulce 1. Ideálem je jasně vymezené teoretické východisko a jeho konzistentní aplikace (a). V lingvistice se však lze setkat i s ostatními třemi kombinacemi (b), (c) a (d). Tuto problematiku zde načrtnu, budu se jí ještě věnovat v § 2.3.

Přístup ke kategoriím	(ii) konzistentní		
	ANO	NE	
(i) teoreticky vymezený	ANO	(a) teoreticky vymezený a konzistentní	(b) teoreticky vymezený a nekonzistentní
		NE	(c) teoreticky nevymezený a konzistentní

Tabulka 1: Kombinace přístupu ke kategoriím podle dvou hledisek: vymezení a konzistence.

V případě běžné deskriptivní práce s jazyky (např. při psaní gramatiky) lingvista obvykle necítí potřebu řešit povahu používaných kategorií. Pravděpodobně se při jejich volbě řídí územ a vlastní intuicí (což nemusí být nutně nesprávná cesta). I takový podvědomý či nevědomý postup může vést k užitečným výsledkům. Pokud se přistupuje pomocí (jakkoliv vymezených) kategorií k jazykovým datům konzistentně a systematicky (tj. z praktických i teoretických hledisek podle neměnného měřítka), je velmi nadějně, že závěrečné výsledky budou nejen důvěryhodné, ale i určitým způsobem relevantní a dále využitelné pro rozšíření znalostí o daném jazyce (c). Někdy však takový postup přináší nežádoucí zkreslení (d). Za teoreticky vymezené, ale nekonzistentní (b) považují takové kategorizace, v nichž se teoreticky obhájí nějaký přístup, ale popis dat není dodržen a nejčastěji se přizpůsobuje kategorizaci. Uvedené nekonzistence popisuje z trochu jiné perspektivy Novák, který takové případy práce s jazykem označuje jako směšování funkčních úseků textu (1983), nebo klam gramatické formy (1973) – zjednodušeně řečeno jde o případy, kdy určitý pojem vytvořený pro nějaký účel se použije pro jiný, nevhodný účel.

Nahlédnu-li tentýž problém z perspektivy kognitivní, koresponduje s ním i upozornění Haspelmatha (2007), který tvrdí, že lingvisté (nezávisle na teoretickém založení) mají často

tendenci pracovat s kategoriemi jako s předem danými entitami. Představa, že kategorie jsou dány předem a jsou vrozené, vzešla do mnoha současných úvah v lingvistice především z chomskyánského (generativního) přístupu k jazyku (kategorie jsou zde pojímány jako substanční univerzálie; podrobněji viz dále § 2.3); ovšem tendence brát kategorie jako dané mají podle Haspelmatha i další lingvisté. Haspelmath (2007: 121) hledá zdůvodnění takového metajazykového chování; podle něj to jsou buď ti, kteří (i) o daném problému [danosti kategorií] nepřemýšlejí, nebo (ii) směšují univerzální funkce jazyka s jazykově-partikulárními nebo univerzálními kategoriemi, nebo (iii) mají za to, že jazyky z nějakého důvodu mají tendenci konvergovat ke stejným kategoriím (ačkoliv v jazycích tyto kategorie nejsou dány předem).

V lingvistice lze sledovat řadu případů, v nichž se z důvodu nevhodného uchopení kategorií výsledky náročné a časově nákladné jazykovědné práce částečně nebo i zcela znehodnocují. Inspirován podobnými upozorněními Nováka a Haspelmatha ukážu tři způsoby (A)–(C) takového uchopení, které považuji za (stále) aktuální:

(A) Kategorie jsou vymezovány mechanicky v jednom jazyce na základě jiného jazyka (nebo jsou používány v jednom jazyce na základě přenosu z jiné domény, která ale nemá v dané výzkumné doméně opodstatnění).

Příklady: dříve gramatiky psané na základě latiny; dnes novodobé gramatiky na základě angličtiny a indoevropských jazyků (a kategorií generativní gramatiky) nebo gramatiky na základě gramatik psaných vlivnými lingvisty (např. Dixonův popis dyirbalu): kategorie z těchto jazyků a/nebo teorií založených na těchto jazycích jsou vymezovány v dalších jazycích, ačkoliv pro to není žádné opodstatnění v systému daného jazyka (tucet příkladů viz Haspelmath 2007: 124; snaha některých lingvistů držet se striktně popisných kategorií například vyvolává otázky typu *je anglické -like součástí kmene, nebo [flektivní] suffix?*).

(B) Jsou vytvářeny velmi detailní kategorie, které však nepodávají mnoho relevantních informací o struktuře jazyka nebo jeho fungování; např. jsou prezentovány katalogy vlastností, které vytvářejí logickou taxonomii nějakého typu, ale vlastnosti nejsou funkčně jazykově usouvztažitelné a v popisu uplatnitelné nad rámec vytvořené klasifikace.

Příklady z české gramatiky: katalogy typů „částic“ (zcela rozdílné klasifikace v různých českých gramatikách, jak samotné hranice slovního druhu, např. částice–adverbium, tak jeho vnitřního členění; místo empirického studia funkcí jednotlivých částic vznikají práce s ambicí částice klasifikovat *lépe* než dosud); detailní katalog typů adverbiálních

určení způsobu ve školské mluvnici; sémantická klasifikace českých adjektiv podle nahodilých hledisek daných logickými vztahy (relační a kvalitativní adjektiva a jejich podtypy v různých českých gramatikách); detailní klasifikace adjektiv, které se z hlediska fungování jazyka ukazují jako nedostatečné: např. v Mluvnici češtiny 2 (Petr ed. 1986b), které kriticky rozebírá Lehečková (2011: 43–48) nebo podobně viz Křivan (2013: 143).

(C) Kategorie jsou vymezovány nekonzistentně. Sem náleží všechny případy, v nichž se entity zařazují do jednotlivých kategorií podle nejasných hledisek.

Příklad: opět v rámci klasifikace adjektiv v češtině. Výše uvedené klasifikace v bodě (B) jsou s ohledem na empirický materiál aplikovány nekonzistentně: není zřejmé, proč jedno slovo patří do dané kategorie a jiné nikoliv; konkrétně viz např. nejasnosti a nekonzistence v klasifikaci adjektiv u Čermáka 2010: 167–169 (detailně rozebráno u Lehečkové 2011: 51–52).

Jak jsem naznačil výše, uvedené problémy jsou do velké míry spjaté s tím, jaké teoretické východisko ve vztahu ke kategoriím lingvista zastává. Vycházím zde přitom z toho (a budu pro to argumentovat), že žádný přístup k jazyku nemůže být předem označen jako nevhodný. Neexistují tedy špatné a dobré přístupy, jen v různých ohledech rozdílné a různě užitečné: tento svůj postoj v tomto oddíle nejprve představím; v dalším § 2.2 navážu uvedením tří teoretických přístupů (proudů) k jazyku, které považuji za zásadní pro to, jak se dnes v lingvistice s kategoriemi zachází.

Východiskem mého celého zkoumání různých přístupů ke kategoriím je pokud možno co nejméně omezující tvrzení: každá jazyková kategorizace je potenciálně užitečná, tedy každá kategorizace provedená podle stanovených pravidel může vystihnout část informace o jazyce (zachytí některé jazykové vlastnosti, zatímco jiné zcela opomíjí). Není možné rozhodnout, která kategorizace je v principu správná a která nikoliv. Je však možné hovořit o tom, který způsob kategorizace více či méně naplňuje konkrétní vědecké cíle (jde spíše o problematiku pragmatičnosti ve vědě), tj. který postup je vhodnější pro poskytnutí odpovědí na dané výzkumné otázky. Lze tedy hovořit o tom, která kategorizace je deskriptivně adekvátnější vzhledem k danému cíli. Některé kategorizace mohou být neproblematické a přesné, ale s takřka nulovou informační hodnotou, pokud související výzkumný cíl nemá vyargumentovanou hodnotu (tedy nebudou lingvisticky relevantní, příkladem jsou sporné kategorizace, které jsem uvedl výše pod bodem (B)). Uvedené popisuje explicitně Novák (1966a: § 1.1):

Jakákoli klasifikace,^[9] jakkoli přesná, podrobná atd., nemá svou vnitřní hodnotu: její *raison d'être* tkví v jejím užití, v tom, co užitečného, podstatného, zajímavého atd. lze říci o skupinách jevů touto klasifikací vydělených. Lingvistických příkladů je mnoho: problematika slovních druhů, diskuse o složených tvarech slovesných v češtině aj.

Podobně se s pokorou vůči vlastnímu návrhu vyjadřuje i Komárek (2006: 17) v kontextu klasifikace slovních druhů:

Je možné zkonstruovat ne jeden, nýbrž více modelů jazyka a jeho dílčích systémů: různé teorie a popisy gramatiky jsou teorie a popisy různých a ovšem nesterilně efektivních a adekvátních modelů jazyka. Navrhující nový model české slovnědruhové soustavy, jsme si vědomi jeho relativnosti; avšak činíme tak v přesvědčení, že se v něm přibližujeme neznámé skutečnosti jazyka více než modely jiné.

Jiným způsobem, z hlediska možných způsobů studia jazyka, další podobnou myšlenku formuluje Keller (1994: 154, vlastní překlad): „Otázka není, co »je« jazyk, ale za co bychom ho měli považovat, když máme zájem na řešení určitých problémů.“

Shrnu-li a zároveň rozvedu-li tyto úvahy, pracuji s tím, že neexistuje jediný nesporný přístup, jak kategorizovat/klasifikovat jazykovou formu a jazykový význam. Užitečnost kategorizace ovlivňuje nikoliv kategorizace sama, ale výzkumné otázky, pro jejichž řešení je daná kategorizace navržena. Jazykový materiál lze kategorizovat na různých rovinách abstrakce a také je třeba tomu přizpůsobit kategorizaci (viz např. Haspelmath 2011). Míru abstrakce je nutné zvolit v závislosti na tom, které aspekty zkoumaných jevů lingvisté považují za podstatné (relevantní) a které nikoliv. Přitom nelze mluvit o tom, že jedna úroveň má přednost. Z mého pohledu je třeba si klást otázky po fungování jazyka jak na mikro-úrovni určitých jednotek (např. adjektiva), tak na makro-úrovni fungování jazyka (za co považujeme jazyk). Měl bych dokázat provádět zároveň jednotlivé kategorizace tak, abych mohl jednak (i) podnikat konkrétní hluboké vhledy do jednotlivých aspektů fungování jazyka, jednak (ii) poznávat fungování jazyka jako celku. Oba body by měly být v pracích lingvistů kompatibilní a propojené anebo aspoň propojitelné (vzájemně se doplňovat). Co může být míněno „fungováním jazyka“, ukážu v následujícím oddílu.

2.2 Srovnání různých přístupů k jazyku z hlediska pojmání kategorií

Tvrdím, že hlavním cílem lingvistiky z makro-perspektivy je poznat principy fungování jazyka, tj. snažit se přispět k odpovědi na otázku *proč jazyk vypadá tak, jak vypadá* (*why the language is the way it is*). Otázce lze samozřejmě rozumět různými způsoby. Lingvistické

⁹ Termín *klasifikace* je v Novákové příspěvku synonymem k termínu *kategorizace*. K některým rozdílům mezi těmito dvěma pojmy viz dále § 2.4.3.

směry se rozcházejí nejen v tom, jakými prostředky fungování jazyka popisují, ale zejména v tom, jaké principy identifikují jako relevantní.

V tomto oddílu se zaměřím na tři lingvistické proudy, z nichž první konstituoval moderní lingvistiku a dal vzniknout druhému směru a druhý směr dal v reakci vznik třetímu směru: strukturalistický, generativní a funkčně-evolučně-kognitivně-typologický. V posledním případě lze spíše mluvit o více proudech, které ještě nejsou plně vyhraněny.

2.2.1 Strukturalismus evropský (klasický) a americký

Strukturalismus zavedl do lingvistiky striktní studium jazykových kategorií v rámci uzavřeného synchronního systému. Tento prvek je v obecné rovině společný evropskému i americkému pojetí strukturalismu. Oba směry se ale liší ve svém výzkumném zaměření a v tom, jaké otázky řeší. Budu se nejprve věnovat kategorizaci z perspektivy klasického a následně amerického strukturalismu (tj. deskriptivismu).

Klasický strukturalismus

Hodnoty kategorií (prostředků vyjádření) jsou v klasickém strukturalismu dány vztahy těchto kategorií k ostatním kategoriím v jazyce. Jazyk je nahlížen jako komplexní systém arbitrárních znaků, který drží pohromadě jako celek: *systeme où tout se tient* (Meillet 1921: 16). Od tohoto synchronního studia jazyka jsou jasně odděleny otázky typu, jak se jazyk utváří v rámci společnosti, jaké funkce jsou jím naplňovány nebo jak se diachronně vyvíjí. Klasičtí strukturalisté považovali za důležité, že lingvistické zkoumání bylo osvobozeno od toho, aby byl jazyk považován za „konglomerát neязыkových jevů (např. fyzických, fyziologických, psychologických, logických, sociologických)“ (Hjelmslev 1972: 9).

Tato oddělenost byla včleněna do dichotomie *langue* (jazyk) a *parole* (mluva, promluva). Uvedeným dvěma pojmy je nadřazen *langage* (zde řeč, někdy ovšem jako jazyk):

U každého jedince existuje schopnost, kterou můžeme nazvat *artikulovanou schopností řeči*. Tato schopnost je nám dána především orgány a dále souhrou toho, co z nich můžeme získat. Je to však schopnost a bylo by materiálně nemožné ji používat bez jiné věci, jež je dána jedinci zvnějšku: jazyka.

(de Saussure 1996: 359, pozn. 53; kurzíva původní)

Jazyk je soubor nutných konvencí přijatých společenským útvarem, který umožňuje používání schopnosti řeči u jednotlivců. Schopnost řeči je fakt od jazyka odlišný, jenž se však sám bez něj používat nemůže. *Mluvou* označujeme akt jednotlivce, jenž svou schopnost realizuje prostřednictvím společenské konvence, jíž je jazyk. (de Saussure 1996: 361, pozn. 63; kurzíva původní)

Hlavním předmětem studia je *langue*, který se popisuje jako systém vnitřně uspořádaných jazykových kategorií, které jsou vymezovány specificky v rámci tohoto systému. Zároveň vztah k jazyku je podáván metodologicky jako vztah teorie a modelu (jedná se tedy o axiomatický systém; k tomu viz Itkonen 2013, viz také citace Komárkova zde v § 2.1). Např. podle Martineta (1962) neexistuje nic jako struktura v jazyce, jen rámce vynalezené lingvistou, aby mohl klasifikovat data.

Metodologický postup, který jasně odlišuje mezi modelem a teorií, považuji za hlavní přínos strukturalismu: vyjasnění statusu popisných kategorií při psaní gramatik. Strukturalismus jako základní metoda psaní gramatik zůstává stále (implicitně) využívána, i když ne vždy se všemi strukturalistickými teoretickými konsekvencemi. Funkční typologové, kteří dnes metodologicky rozebírají způsoby psaní deskriptivních gramatik, uvádějí, že deskriptivní lingvisté vždy vycházeli pojmově z tradiční gramatiky, a potažmo strukturalismu, ovšem v některých ohledech byli částečně pod vlivem generativismu (např. Haspelmath 2010a). Dnes se někteří z typologů ke strukturalismu explicitně hlásí nebo jeho metody přímo doporučují (viz Lazard 2005, Dixon 2010a, Haspelmath 2010a), a to právě s ohledem na precizaci popisu jazyků.

Pokud se podívám na stránku explanační, strukturalismus jako celistvá teorie (programově) nepodává uspokojivá řešení pro otázky, které překračují samotný jazykový systém; např. na vztah *langue* a *parole* a na průběh jazykového vývoje, jak jazyk funguje ve vztahu ke kognici. *Parole* je pojímána jako sekundární, odvozená z *langue* (viz de Saussure výše): ovšem na druhou stranu se počítá s tím, že diachronní změny *langue* mají svůj původ v *parole*, která se společensky rozšíří a stane se konvencí (*langue*).

V otázkách společenských (a široce kognitivních) byla například u Hjelmsleva představa, že odpovědi bude možné rozpoznat přímo z teorie jazyka:

Jazyková teorie dospívá vnitřní nezbytností k rozpoznání nejenom jazykového systému v jeho schématu a úzu a v jeho celistvosti i jednotlivosti, ale také člověka a lidské společnosti za jazykem i veškeré oblasti lidského poznání skrze jazyk. A tak se jazyková teorie blíží cíli, který je jejím závazkem: *humanitas et universitas*. (Hjelmslev 1972: 132)

K vysvětlení jazykové diachronie (k tomu, proč se *langue* mění) Saussure uvádí: „Čas mění vše, a není důvodu, proč by se jazyk měl tomuto univerzálnímu zákonu vymykat“ (de Saussure 1996: 105). Pozdější funkční strukturalismus (francouzský a pražská škola) řešil tyto otázky s ohledem na plnění komunikačních funkcí. Pražská škola přišla s úvahami, podle nichž se jazyk jako systém terapeuticky a teleologicky mění s ohledem na plnění optimální komunikační funkce, například může jít o potřebu vyjádřit nové termíny

(Havránek, Trnka, Vachek; více viz Vykypěl 2009: 19). Pojetí účelovosti a terapeutičnosti je však v pražské škole problematické. Povaha komunikačního optima (tedy toho, co způsobuje strukturní změny) je zde axiomatická. Nebylo vyjasněno, proč by se měl jazyk jako systém měnit právě s ohledem na komunikační optimum.

Pojímat jazyk jako popis *langue* považuji za užitečnou výzkumnou perspektivu: popis *langue* poskytuje základní rámec pro úvahy o gramatice jazyka. Je však otázka, do jaké míry je možné při vysvětlování různých funkcí jazyka a jazykových principů vycházet jen z popisu *langue* – systému vymezeného podle strukturalistických východisek – a jazykového srovnávání, jak například navrhuje Lazard (2005).¹⁰

Přínos klasického strukturalismu shrnuji následovně: strukturalismus vytříbil jeden velmi důležitý pramen poznání o jazyce, který je nejbližší tomu, co lingvisté tradičně umějí a dělají: psát gramatiky.

Americký strukturalismus

Evropský strukturalismus vydělil *langue* jako předmět popisu. Požadavek na okleštění popisu jazyka od všech nežádoucích nejazykových jevů ovšem zasáhl ještě rozsáhleji strukturalismus v Americe, který se vyvíjel v kontextu studia zcela neznámých domorodých indiánských jazyků (viz Boas 1911). Snahou bylo vytvořit jasné procedury aplikovatelné na každý jazyk (i když není znám). Podstatou amerického strukturalismu (přesněji deskriptivismu) je Bloomfieldův (1933) přísný důraz na jazyk jako systém formálních kategorií vydělitelných mechanickými procedurami. Tento rigidní pohled měl široký dosah na další vývoj lingvistiky. Vzešla z něj Chomského generativní teorie, která zasáhla lingvistické myšlení na dlouhé období. V následujících odstavcích se budu věnovat deskriptivismu (generativismu je vyhrazen § 2.2.2).

Americké strukturalistické práce jazyk zkoumaly na základě čistě formálních diskrétních kategorií: budovaly vyčerpávající procedury relevantní pro analýzu určitého jazyka (ideje formulované L. Bloomfieldem dovedl do důsledku Z. S. Harris 1951: viz zejm. 186–195). Diskutovaly se postupy, které má lingvista provádět. Otázky významové zde hrály přísně druhořadou roli. Vycházelo se z korpusu výpovědí, na který se nasazovaly striktní procedury tak, aby vystihly jak korpus, tak aby predikovaly další výpovědi jazyka (Harris 1951: 373).

¹⁰ Podle Lazarda jsou výsledky popisu *langue* kompatibilní i s kognitivními výzkumem; lingvisté by však v otázce kognitivních explanací měli spíše poskytovat výsledky své deskriptivní a srovnávací práce vědcům-nelingvistům (a věnovat se tomu, co nejlépe umějí).

Procedury mají zajistit explicitnost arbitrárních výběrů při popisu jazyka i pro to, co lingvisté dělají intuitivně; metody jsou konzistentní, ale přiznaně ne jediné možné pro uspořádání jazykového popisu. Jde také o vhodné uspořádání dat; různé jazyky si vyžadují různé techniky. Pro ilustraci způsobu stanovení významu morfémů pomocí distribuční analýzy je příznačná tato pasáž:

In essence, the method here is to compare two partially different utterances having partially different meanings (e.g. *Take my book. Take my books.*) and attribute the difference in meaning to the difference in morphemic content (*s* is an element meaning »plural«). This is purely a convention; it is based on no new information about the morphemes and gives no new information about them, but merely enables us to speak of the meaning of morphemes. (Harris 1951:190)

Podle Harrise taková metoda ani nemůže určit pro každý morfém jeho význam ve všech jeho výskytech; proto následně definuje rozsah významu morfému, který zahrnuje jeho významy ve všech možných výskytech.

Z pohledu analyzátorů jazyka v americkém strukturalismu by bylo ideální, kdyby vždy existovala přímá izomorfní korespondence mezi významem a formou, tzn. pro „správnou“ deskripci by stačilo v jazyce identifikovat (delimitovat) formální jednotky a těm přiřazovat vlastní významy; každé jednotce významu by pak odpovídala jednotka formy. Taková představa symetrie a diskrétnosti jazykových jednotek je však pro popis jazyka nedostižným ideálem, v jazyce lze pozorovat na různých úrovních mnoho nekorespondencí (viz *asymetrický dualismus* definovaný v klasickém strukturalismu; Karcevskij 1929). Může se také stát, že některé jednotky jsou formálně jen mírně odlišné od jiných jednotek potenciálně stejné formální třídy. V ten okamžik je nutné si klást nové otázky: nejsou tedy již dvě formy díky této odlišnosti kategoriálně odlišné? Jak velká odchylka od pravidelnosti je směrodatná pro rozdíl v kategoriích?

Postupy vycházející z přísných metod deskriptivismu na druhé straně mohou být v lingvistických pracích určitého typu účelné a z daných hledisek deskriptivně adekvátní. Za výzkumné hledisko můžeme vzít např. určitý princip pravidelnosti (například v morfologii izolačnost), vůči němuž by se vymezovaly empirické poznatky z jednotlivých jazyků. Při takovém způsobu analýzy se oddělují věci odpovídající dané teorii – systémové, pravidelné, korespondující od nesystémových, nepravidelných, nekorespondujících. Nekorespondence se (zjednodušeně řečeno) při takových způsobech popisu prohlásí za výjimky ze systému a hledají se způsoby, jak všechny výjimky co nejlépe zachytit a popsat v kontrastu k pravidelnému systému (k tomu viz např. Hockett 1954 a jeho srovnání různých způsobů morfologické analýzy). Mohou se tak odhalit např. zajímavé shody i odlišnosti mezi jazyky.

Jako metodologicky problematický z hlediska explanačního se však bude podle mě jevit každý způsob analýzy od okamžiku, kdy se formulovaná pravidla i výjimky z pravidel začnou pojímat jako zákony, které mají samy o sobě (a jediné) legitimitu vysvětlovat jazykovou strukturu. Tento postup jako metodologicky správný pro lingvistiku určuje např. Sanders (1974):

[...] to say that something is irregular – for example, that *men* as a plural of *man* is irregular – is merely to say that there is one statement (the “regular” rule) universally quantified over the set of all Q except E (e.g. all plural nouns except those meaning ‘men’) and another statement (the “irregular” rule) universally quantified over the set E (e.g. all plural nouns meaning ‘men’). An irregular rule is thus simply a law whose domain is complementary to and more specific than that of its corresponding regular rule.

(Sanders 1974: 8, cit. podle Heina 2001)

Pojetí pravidel jako zákonů vysvětlujících jazykové struktury je charakteristické pro generativní gramatiku, které věnuji následující oddíl.

2.2.2 Generativní gramatika

Chomského pojetí jazyka přineslo do lingvistiky na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století nové myšlenky, a to ve dvou oblastech. Jeho tvorba (i) zavedla do lingvistiky procesuální generativní prvek, a to tím, že se vybuodoval formální aparát,¹¹ jímž je možné efektivně modelovat gramatiku jazyka a predikovat gramaticky správné věty (Chomsky 1957), (ii) otevřelo lingvistiku otázkám, které se snaží dopátrat toho, v čem spočívá lidská kognitivní schopnost jazyka. Stejně pojetí jazyka má však podobné zásluhy rovněž na zapouzdření lingvistického myšlení části vědců po několik následujících dekád, a to tím, že jako neměnný axiom spojilo oba body (tj. generativní prvek a kognitivní jazykovou schopnost) do jednoho programového manifestu. Idea univerzální gramatiky (představená Chomským 1965) vychází z toho, že odpověď na otázky z bodu (ii) se skrývá v bodě (i), tzn. je třeba přijmout skutečnost, že procesuální generativní algebraické principy jsou vrozené (společně i se systémem kategorií). Obsah generativního prvku a otázka kognitivní jazykové schopnosti byly v průběhu času modifikovány,¹² jejich princip však zůstal nezměněn.

Vztáhnou-li dosud uvedené k předchozímu oddílu, lze konstatovat, že Chomsky transformoval procedury amerického strukturalismu (zejména syntaktickou analýzu na bezprostřední

¹¹ Metajazyk generativní gramatiky odpovídá rozvinutému formálnímu aparátu: matematické procesuální vlastnosti gramatiky jsou popisovány pomocí matematického procesuálního aparátu s řadou symbolů (včetně hojných zkratk pro specifické struktury a typy operací).

¹² Ideu univerzální gramatiky např. později Chomsky (1980) obhájí explicitně pomocí (sporné) hypotézy o nedostatku podnětů při osvojování jazyka (*poverty of stimulus*).

složky) do koherentního generujícího formálního systému a dodal mu univerzální charakter (procedura generování má probíhat jazykově nesespecificky). Tento rozměr plně odhaluje následující citace, v níž Chomsky uvádí vztah generativismu k tradičním deskriptivním mluvnicím a k (americkému) strukturalismu (1964, cit. podle českého překladu: § 1.2):

Nebylo by nepřesné, kdybychom považovali transformační [generativní] model za formalizaci rysů implicitně obsažených v tradičních mluvnicích a tyto mluvnice za neexplicitní transformační generativní mluvnice. Cílem tradiční mluvnice je poskytnout uživateli schopnost porozumět libovolné větě daného jazyka a utvořit ji a použít ji náležitě při vhodné příležitosti. Tedy její cíl sahá (přinejmenším) tak daleko jako cíl generativní mluvnice, jak jsme jej právě popsali. Dále pak bohatý popisný aparát tradiční mluvnice daleko přesahuje hranice taxonomického modelu [amerického strukturalismu], i když je do značné míry, ne-li plně, formalizovatelný v rámci transformačního modelu. Je však důležité mít na mysli, že i nejpečlivější a nejúplnější tradiční mluvnice podstatným způsobem spoléhá na jazykové povědomí (intuition) a na inteligenci uživatele, od něhož se očekává, že si z mnoha příkladů a pokynů (a explicitních seznamů nepravidelností), které mluvnice podává, odvodí správné závěry. Je-li mluvnice dobrá, může se to uživateli podařit, avšak hlouběji uložené pravidelnosti jazyka, které on tak či onak objeví, unikají explicitní formulaci a povaha schopností, které mu umožňují tento úkol zdolat, zůstává úplným tajemstvím. Obrovský rozsah těchto mezer je možno odhadnout jen tehdy, pokusíme-li se zformulovat explicitní pravidla, která by zachytila v plném rozsahu strukturní informaci, kterou má k dispozici dospělý uživatel jazyka. (poznámky v hranatých závorkách přidány)

Jazykové kategorie v tomto přístupu fungují jako tzv. substanční univerzálie. Jsou součástí univerzální gramatiky (existuje vrozený seznam těchto kategorií), ale v konkrétním jazyce jsou využity pouze v případě, že je daný jazyk vyžaduje (viz Newmeyer 2007). Kategorie jsou definovány formálně svým algebraickým chováním v generativním systému (v hierarchické procesuální stromové struktuře).

Důsledné uplatňování obou principů (generativního a univerzalistického) v sobě zpočátku neslo lákavý potenciál. V průběhu času se však objevila řada zpochybňujících otázek. Je zejména problematické, že tyto principy nejsou podporovány pomocí dokladů z dalších disciplín (oba principy je třeba brát jako fakt). Na nesamozřejmost spojení generativního prvku s kognitivním pojetím u Chomského přitom různí lingvisté upozorňovali od samého začátku (současné zhodnocení viz Itkonen 2013). Např. P. Novák si všiml proměny základních pojmů: jak v doslovu k překladu Syntaktických struktur (1966b) do češtiny, tak později (1983) upozorňoval, že Chomského formulace s výrazy jako *generovat*, *odvozovat* podle původních definic (ze Syntaktických struktur 1957) označovaly formální operace s řetězy symbolů, které může provádět lingvista nebo počítač (tedy v duchu strukturalismu), nikoliv že jde o procesy probíhající v mluvčích.

Chomskyánský postup je adekvátní až do okamžiku, kdy se analýza dostane do situace, že namísto kladení výzkumných otázek se začnou empirické poznatky systematicky přehlížet a s ohledem na vyprojektovaný systém (model) se prohlásí za podružné. Přitom se naopak může stát, že se hledají odlišnosti tam, kde nejsou (viz Novák 1977). Takový postup pak může mít dalekosáhlé důsledky: fakt, že se data ocitají mimo popisný aparát, vede nejprve k tomu, že se nevyhovující úseky jazyka prohlásí za nesystémové, potom se vlastnosti popisného aparátu prohlásí za vlastnosti jazyka a nakonec vše, co není systémové, se označí jako nenáležící jazyku. Tedy nedostatek popisného aparátu pro pozorovaný jev se reformuluje jako nedostatek lidského poznání (pozorování) jazyka. Uvedené problémy vyvěrají ze záměny modelu za objekt, který je modelem modelován. Dochází k přeinterpretování jednoho pojmu na druhý, k nesprávnému uchopení termínu. Novák (1977) takové situace popisuje jako verbální postoj (v kontrastu k postoji empirickému). Verbální postoj je podle Nováka právě takový proces, při němž se lingvisté místo empirického zkoumání zaměřují na vlastní termíny definované v rámci úže definované oblasti a začínají je používat v širší oblasti jevů, aniž termíny správně relativizují.

Věnuji ještě pozornost jedné otázce, která náleží do souvislostí s klasickým strukturalismem. Tradičně se mluví o tom, že Chomského distinkce *kompetence–performance* je paralelní k Saussurově distinkci *langue–parole*. I když odhlédnu od zásadních rozdílů mezi oběma teoriemi, platí to jen z části. U de Saussura je nutné zvažovat celou trojici *langage*, *langue* a *parole* (viz výše). Chomského *performance* tak sice odpovídá *parole*, zatímco *kompetence* spíše odpovídá obecné schopnosti řeči, tedy *langage*. Do této schopnosti řeči ovšem Chomsky vkládá algebraické vlastnosti konvenčního *langue*. Z pohledu strukturalismu tedy Chomsky směřuje *langage* a *langue*. Později v 80. letech Chomsky, který dané otázky začal řešit biologicky, místo kompetence mluví o *I-gramatice* (mentálně reprezentovaná gramatika), která specifikuje *I-jazyk*. To, co je ve strukturalismu vymezeno jako *langue* (konvenční systém), by pak musel být v Chomského pojetí *E-jazyk* (pro který však není v jeho teorii místo; byl by to pro něj jen nezajímavý epifenomenon, viz Keller 1994: 127–128).

Ulpívání na axiomech Chomského teorie vedlo na jedné straně k zapouzdření celého přístupu, na druhé straně se však rozvinuly kognitivně a funkčně zaměřené směry, které vznikly v reakci na generativismus. Některé z těchto směrů budou prezentovány v následujícím oddílu.

2.2.3 Funkčně-evolučně-kognitivně-typologické přístupy

Velmi odlišné vidění jazyka nabízejí přístupy, které si sice kladou otázky po lidské kognitivní schopnosti řeči podobně jako Chomsky, ale zároveň jazyk neredukují na vrozený gramatický systém ani nečiní rigidní rozdíl mezi *langue* a *parole*. Cílem těchto přístupů je systematicky ve vzájemném propojení vysvětlit nejen, jak může být jazyk pravděpodobně reprezentován v mysli, ale také jak jazyk funguje v komunikaci a ve společnosti (v jazykovém užívání), jak se osvojuje, jak a proč se jazyky v čase mění, jak a proč se jazyky typologicky liší – což jsou otázky, které strukturalismus a generativní gramatika považují za striktně oddělené od synchronního zkoumání jazyka jako systému (strukturalismus) nebo dokonce přímo jako nezajímavé/nevědecké (generativismus).

V této větvi lingvistiky se od 60. let buduje funkcionalismus, který se od pražského funkčního strukturalismu odlišuje jak v postulovaných teoretických východiscích, tak zejména v rozdílném způsobu uchopení dynamičnosti jazyka (v synchronním i diachronním smyslu). Lingvisté pohybující se v tomto teoretickém rámci, který je postaven do značné míry na poznacích jazykového typologického srovnávání, se jednak věnují gramatice ve vzájemném propojení s jazykovým užíváním (popisují a vysvětlují, jak se gramatické struktury utvářejí v rámci komunikačního procesu), jednak se zabývají studiem gramatikalizace, tedy gramatiky v jejím dynamickém historickém vývoji. Z jejich pohledu se předpokládá, že gramatika vzniká historickým vývojem tím, jak se určité diskurzívní vzorce (které zohledňují potřebu komunikace) obecně a často používají. Zjednodušeně řečeno, „gramatiku vytváří konvencionalizace struktur prostřednictvím opakování“ (Bybeeová 2007b: 6, vlastní překlad).¹³

Od konce 70. let bylo toto základní teoretické pole funkčních přístupů dále rozšiřováno (jak z hlediska variability dokladů, tak i horizontů lingvistického zkoumání), gramatika se začala zkoumat v rámci kognice a v souvislosti s tím se začaly prověřovat i možné efekty opakování (frekvence) na kognitivní reprezentaci jazyka (Bybeeová 1985) a frekvencí začaly být predikovány typologicky univerzální vlastnosti jazykových struktur (Haspelmath 2008b; viz také Croft 1990). Tito lingvisté tak v současnosti rozvíjejí frekvenční studium

¹³ Z českých lingvistů se nezávisle na těchto funkčních přístupech soustavně zabývá metodologií procesuálně-komunikačního přístupu k řeči a jazyku J. Kořenský (viz např. 1987, 1994; k širšímu mezinárodnímu kontextu viz zejm. Kořenský, 2003), dále viz také Čech (2005, 2007). – Velmi kritické srovnání celé skupiny funkčně-typologických přístupů ve vztahu k českému strukturalismu podává Vykypěl (2009): Vykypěl tvrdí, že jejich některá východiska i mnohé myšlenky považované za inovativní jsou součástí již funkčního strukturalismu; např. (2009: 56) uvádí, že tři vlastnosti funkčně-typologického přístupu deklarované W. Croftem (komparativnost, funkčnost, historičnost) jsou aplikovatelné i na pražský funkční strukturalismus.

Zipfovo (1949) a navazují i na kvantitativní lingvistiku 60. let a Greenbergovy (1966) typologické generalizace poznatků o frekvenci a jejím vztahu k příznakovosti.

V pozdějších studiích je také jazyk, jakožto jedna z kognitivních domén, pojímán jako tzv. vznikající systém (*emergent system*), v němž opakování je jeho nezbytným komponentem během vytváření organizované struktury. Gramatika bývá obrazně přirovnávána k pískové duně (která tvoří celek, ale je v neustálém procesu vznikání a měnění a není ukotvena v čase ani prostoru), viz např. Hopper (1987) a jeho pojetí tzv. *emergent grammar*.

Srovnám-li tyto funkční přístupy se strukturalismem nebo generativní gramatikou, mohu uvést následující: namísto snahy o popis ideálního systému, výčtu či hledání co nejúspornějšího popisu výjimek z ideálu a namísto toho, aby se vnímala jejich okrajovost v rámci systému (případně se odsouvaly mimo systém), je v těchto přístupech možné tyto výjimky považovat za nedílnou součást systému, ba dokonce cílem lingvistického přístupu je původní systémové výjimky nebo nedokonalosti patřící do parole/performance postavit do centra pozornosti a hledat principy a zákonitosti toho, proč vznikají a jak v jazyce fungují – takové hledisko představila již Bybeeová (1985). Výjimky jsou podle ní často predikovatelným výsledkem diachronních (gramatikalizačních) procesů, tedy nemusejí být náhodné; mohou být důsledkem jiných pravidel fungování jazyka.

Uvedené má jasný důsledek ve změně perspektivy – na základě takového přerodu výzkumných hypotéz je možné popisovat a vysvětlovat zcela odlišné aspekty fungování jazyka než ty, které jsou osvětlovány při hledání elegantního jazykového systému postaveného na interních jazykových zákonech. V centru pozornosti jsou přechodové, gradientní vlastnosti a přechody mezi kategoriemi lexikálními, gramatickými, syntaktickými. Takový pohled pak umožňuje stavět a testovat hypotézy, které souvisejí s kognitivní reprezentací jazyka (např. tak, jak ji představuje Barsalou 2008, viz dále v § 2.4.4). Zájmem tohoto lingvistického zkoumání je tedy vysvětlit fungování jazyka, který by Chomsky nazval jako *E-language*, tedy konkrétní epifenomenon, jazyk jako čeština, angličtina, jímž mluvíme. Podobně jako ve strukturalismu se tedy předkládaná teorie aplikuje na konkrétní jazyky, avšak cílem je generalizacemi vyzkoumat obecné principy, které jsou platné pro všechny jazyky.

Mezi funkčními přístupy lze dnes najít různé teorie a různé způsoby výzkumu, které se navzájem podporují (jazyková typologie, kognitivní lingvistika, psycholingvistika, osvojování jazyka, počítačové modelování). Zmíním zde jeden vybraný proud uvažování. Jde o proud, který jazyk popisuje evolučně jako *komplexní adaptivní systém*. I tento proud má různé podoby. Pravděpodobně první návrh na využití tohoto způsobu zkoumání (tzv. teorie samoorganizačních systémů) v lingvistice představili Lindblom et al. (1984). Zde se budu věnovat

Steelsovi (2000), který svůj evoluční přístup rozpracovává od poloviny 90. let. Steels je notně inspirován biologií a počítači; pracuje s pokročilým počítačným modelováním, při němž se simulují (operacionalizují) komunikačně-interakční mechanismy odpovídající lidské aktivitě pomocí umělých činitelů – robotů. Klíčová pro proces jazyka je v této teorii právě distribuovaná aktivita jeho uživatelů:

The basic idea is that a community of language users (further called agents) can be viewed as a complex adaptive system which collectively solves the problem of developing a shared communication system. To do so, the community must reach an agreement on a repertoire of forms (a sound system in the case of spoken language), a repertoire of meanings (the conceptualisations of reality), and a repertoire of form-meaning pairs (the lexicon and grammar). (Steels 2000: 17)

Steels model buduje jak s ohledem na individuální kognitivní struktury a interakční chování každého činitele, tak se záměrem ukázat, jak jejich kolektivní aktivita vede k jazyku. Modely fungují jako hry (vytváření systému hlásek, kategorizační hra, pojmenovávací hra), jejichž součástí jsou mechanismy jako učení posilované zpětnou vazbou, samoorganizace, selekční mechanismus, strukturní spojení, vytváření úrovní.¹⁴ Toto pojetí je, zdá se, svojí základní ideou kompatibilní s filozofičtěji zaměřeným pojetím Kellera (1994), o kterém pojednám v následujícím oddíle.

V uceleném propojení s kognitivní teorií, ale zároveň s nižší mírou formálnosti navrhuji pojetí jazyka jako komplexního adaptivního systému Beckner et al. (2009). Jejich komplexní teorie vychází mj. z lingvistických typologických výzkumů Bybeeové (viz její první formulace 1985) a teorie gramatiky založené na užívání (*usage based grammar*, viz Bybeeová 2006, Hopper 1987), z výzkumů jazyka a sociální interakce (Tomasello 2008) nebo např. z výzkumu evoluce lidského mozku (Schoenemann 2009). Zformulovali následující programové stanovisko:

Language has a fundamentally social function. Processes of human interaction along with domain-general cognitive processes shape the structure and knowledge of language. Recent research in the cognitive sciences has demonstrated that patterns of use strongly affect how language is acquired, is used, and changes. These processes are not independent of one another but are facets of the same complex adaptive system (CAS). (Beckner et al. 2009: 1)

¹⁴ Učení (*reinforcement learning*) je princip individuální. – Samoorganizace (*self-organization*) je princip, který vysvětluje, proč se dosáhne shody, kumulace. – Selekční mechanismus (*selectionism*) se podílí na kulturním výběru jednotek, které jednotky se udrží v užívání. – Strukturní spojení (*structural coupling*) zjednodušeně odpovídá vzájemnému ovlivňování dvou struktur (viz např. formální a významová). To vede např. k vytváření nových kategorií, ale zároveň to přispívá i ke strukturnímu izomorfismu (forma-význam). – Vytváření úrovní (*level formation*) je mechanismus vedoucí k hierarchickým strukturám a kompozicionalitě.

Komplexní adaptivní systém je utvářen jak kognitivními schopnostmi člověka (které jsou na rozdíl od Chomského idejí součástí obecných kognitivních procesů), tak i jazykovým užíváním. Je složen z mnoha interagujících činitelů (uživatelů jazyka). Adaptivnost systému spočívá v tom, že v budoucím jazykovém chování (užívání) mluvčích se promítají jak krátkodobé, tak dlouhodobé vlivy (interakce, zkušenost). Chování vychází z faktorů sahajících od percepčních omezení až po sociální motivace. „Struktury jazyka vznikají z provázaných vzorců zkušenosti, sociální interakce a kognitivních mechanismů“ (Beckner et al. 2009: 2, vlastní překlad).

Tímto evolučním směrem uvažují i jiní lingvisté, kteří se takto programově neseskupili (viz např. návrh koncepce Givóna 2005 nebo shrnující studie Evanse & Levinsona 2009, kteří mj. mluví o evolučních selektorech). Kategorie jsou v těchto přístupech nejčastěji pojímány jako kategorie s prototypovou strukturou nebo se strukturou sítě exemplářů (k teoretickému pozadí viz dále v § 2.4). Beckner a Bybeeová (2009: 31) např. pojímají kognitivní reprezentace jako „sítě exemplářů, které podstupují změnu tak, jak se jazyk používá“ a kategorizaci tak, že „mapování zakoušených tokenů na uložené exempláře je akt kategorizace“.

Konceptuální zakotvení evolučního pojetí jazyka také odhaluje přístup k jazykové změně založený na popisu jazyka jako fenoménu *třetího druhu* (Keller 1994). V Kellerově perspektivě je jazyk jevem, který funguje podobně jako ekonomie: *neviditelnou rukou*. Podrobněji o tom pojednám v následujícím § 2.2.4. Z evolučního pojetí vycházejí i teze Enfielda (2014), které vyšly během finalizace této práce. Enfield systematicky zasazuje jednotlivé výzkumné oblasti lingvistiky do jednotícího teoretického rámce funkčních explanací jazyka. Jeho myšlenky představím v § 2.6.2.

Závěrečná poznámka

Ačkoliv jsem své představení přístupů historicky zahájil teprve strukturalismem, z pohledu dějin lingvistiky – ve vztahu k tomu, že výzkumným cílem je prozkoumávání diachronie a současně kognice, – lze mluvit o tom, že se lingvistické zkoumání (za nových podmínek, metod a znalostí) spirálou vrací k řadě myšlenek lingvistiky 19. století, zejm. H. Paula. Takto popisuje vývoj lingvistiky Itkonen (2013). Charakteristické je podle Itkonena pro tyto proudy lingvistiky tehdejší i dnešní propojení synchronní obecnělingvistické teorie s diachronním historickým kontextem (viz zde výše; zájem o diachronní explanace, studium gramatikalizace; metodologické propojení s typologickým výzkumem). Itkonen ukazuje i konkrétní paralely: podle H. Paula lingvistika patří mezi vědy kulturní a zároveň historické

(s nejvíce exaktními výsledky);¹⁵ podobně v dnešní době Haspelmath (1999a: 205, cit. podle Itkonena 2013) tvrdí, že „[l]ingvista, který se ptá „Proč?“ musí být historikem.“ Tento apel na diachronii a historické studium je zřejmý i v myšlenkách, kterým se budu věnovat v následujícím oddílu.

2.2.4 Pojetí jazyka jako ekonomie: explanace pomocí neviditelné ruky

V souvislosti s výzkumnou perspektivou představenou v předchozím oddílu ukážu uchopení jazyka, které je analogické k nejsilnějším myšlenkám v jiné vědecké oblasti: ekonomii. V publikacích, které uvádějí do ekonomie a ekonomického myšlení, lze často najít srovnání toho, jak podobně funguje ekonomie a jazyk. Například Holman (2001: § 1.4) ve svém úvodu označuje ekonomiku i jazyk shodně za složité systémy spontánně vzniklé evoluční cestou a na základě svobodného lidského jednání; na jazyku dále např. ilustruje i rozdíl mezi centrálně plánovanou a tržní ekonomikou: udává ho jako paralelu rozdílu mezi umělým a přirozeným jazykem. S uvážením programově novátorských evolučních teorií založených na jazykovém užívání zmíněných v předchozím oddílu je překvapivé stáří těchto myšlenek v ekonomii (od konce 18. století). Ideje skotských morálních filozofů a klasické ekonomie (viz zejm. Adam Smith) navíc explicitně používali nelingvisté: ilustrovali jimi fungování jazyka. Mezi lingvisty tyto myšlenky recipoval a vážně rozpracoval teprve Keller (1994). Jeho teorie jazykového vývoje jako historického evolučního procesu staví právě na této perspektivě, na perspektivě jazyka, který označuje jako *jev třetího druhu*, a na teorii, která počítá s explanací pomocí *neviditelné ruky*. Jedná se o přístup, který v současných úvahách o jazyce explicitně příliš nerezonuje (s výjimkou Haspelmatha; přístup není např. ani zmíněn v jinak obsažném hesle Itkonen 2013, kam svým zaměřením zapadá), ale přitom je s řadou vznikajících teorií zcela kompatibilní, proto ho zde blíže představím.

Keller (1994: 3. kapitola) popisuje *jazyk jako jev třetího druhu*. K této myšlence, kterou dále osvětlím, dospívá na základě rozvíjející se úvahy. Keller nejprve kriticky poukazuje na to, že vývoj lingvistiky se často ocitá v zajetí dichotomií (např. *langue – parole*), mezi které patří i spor o to, zda jazyk je jevem přirozeným, nebo umělým. Tato otázka se v lingvistice řešila odpradávná (vychází již od Platóna) a byla často rozebírána. Keller proto sémanticky analyzuje jednotlivé vlastnosti, jimiž různí lingvisté argumentovali pro jedno, nebo pro druhé pojetí. Dochází nakonec k tomu, že snaha přiřadit jazyk do jedné, nebo do druhé

¹⁵ Experimentální psychologii (která se v té době začala rozvíjet) vedle toho Paul považuje za nejdůležitější pomocnou lingvistickou disciplínu.

kategorie je marná: jazyk není jev ani umělý, ani přirozený. Sdílí vlastnosti jak s tím, co je obvykle označováno jako přirozené, tak s tím, co je považováno za umělé, vytvořené člověkem.¹⁶ Keller (1994: 56) proto místo dvou skupin rozlišuje tři skupiny jevů, které doplňuje různými příklady:

- (A) Přirozené jevy: věci, které nejsou výsledkem lidských činností ani cílem lidských intencí (např. Alpy, lidská chůze, komunikace včel).
- (B) Artefakty: věci, které jsou výsledkem lidských činností a zároveň jsou cílem lidských intencí (např. Westminster Abbey, koláč, esperanto).
- (C) Jevy třetího druhu: věci, které jsou výsledkem lidských činností, ale nejsou cílem jejich intencí (např. inflace, vyšlapaná stezka přes trávník, náš jazyk). Jde o jevy, které jsou obvykle označovány jako přirozené, ale přitom nejde o jevy přírodní.

Druhým ústředním pojmem Kellera (1994) je *explanace pomocí neviditelné ruky*. Vysvětlení odpovídá Smithovu vysvětlení neviditelné ruky v ekonomii;¹⁷ přímo vychází z vlastností jevu třetího druhu. Tyto jevy jsou charakteristické tím, že jsou nakumulovány z jednotlivých činností. Jazyk jako jev třetího druhu vypadá následovně: (i) Jsou dány nějaké podmínky, za nichž probíhá činnost mluvčích. (ii) Všichni mluvčí mají v těchto podmínkách nějakou vlastní (podobnou) intenci. (iii) Jednotlivé činnosti mluvčích (jako takové) vedou k jejich zamýšleným partikulárním výsledkům a důsledkům (např. výběr vhodné komunikační strategie vede k úspěšnému splnění cíle). (iv) Činnosti mluvčích, které probíhají na mikro-úrovni, tvoří dohromady na makro-úrovni celek, který nikdo z uživatelů jazyka nezamýšlel (přesto nutně-kauzálně nastane). Např.: vzniknou podmínky pro jisté mikro-situace; jednotliví mluvčí si v těchto situacích začnou volit z několika jazykových variant stejné prostředky (shodnou se neplánovaně na jazykovém prostředku, který vede ke splnění jejich podobného partikulárního cíle); výsledným efektem může být nezamýšlená diachronní změna v jazykovém užívání (ve změněných vnějších podmínkách došlo ke změně v jazykové preferenci; např. ke vzniku nového tvaru). Keller (1994: 65, vlastní překlad) shrnuje: „jev třetího druhu je kauzálním důsledkem mnoha intencí, které slouží (alespoň částečně) podobným intencím.“ Jev třetího druhu tak obsahuje jak prvek intencí (který se přisuzuje umělým systémům), tak kauzální (vlastnost přirozeného systému). Kauzálnost je

¹⁶ Z pohledu této práce stojí za povšimnutí, že jde o typický problém kategorizace: ani jeden z diskrétních pojmů neodpovídá tomu, aby vystihl vlastnosti fenoménu jazyka.

¹⁷ Metaforická terminologie neviditelné ruky pochází od Adama Smithe, zakladatele klasické politické ekonomie; Keller ji používá jako zkratku pro celou teorii vzhledem k široké obeznamosti veřejnosti s tímto termínem.

však podmíněna tím, že se musí nakumulovat individuální intenční akce, které jsou dány ekologickými podmínkami (tj. určitým podmínkami vzniku). Pro to, zda nějaká změna v jazyce proběhne, nebo ne, jsou tedy zásadní výchozí (ekologické) podmínky. Dnes však nedokážeme řadu jevů vysvětlit, protože nemáme o době průběhu změny a jejích ekologických podmínkách relevantní (společenská) data.

Teorie tedy obsahuje tři kroky: popis individuálních akcí včetně obecných podmínek jejich vzniku; popis procesů, které vysvětlují vznik struktury; popis struktury generované těmito činnostmi.

Na mikro-úrovni uživatele je podle Kellera (1994: 96) hlavní funkcí jazyka *společensky ovlivnit ostatní*. Keller argumentuje, že tato funkce ovlivnění je nadřazená i funkci komunikační (vzájemnému porozumění – komunikujeme, protože chceme druhé sociálně ovlivňovat). Jakým způsobem ovlivnění dosahujeme, závisí na komunikačních maximech. Ty Keller shrnuje do dvou hlavních (1994: 107):

- (i) Mluv tak, abys nevyvaložil více energie, než potřebuješ na dosažení cíle.
- (ii) Mluv tak, abys byl společensky úspěšný za co nejnižších nákladů.

Komplexní teorie jazykové změny jako historické evoluce je nakonec založena na následujících podmínkách:

- (A) Proces by *neměl* být teleologický (nejde o dosažení nějakého cíle za kontrolovaných podmínek – např. reforma pravopisu není evoluční proces).
- (B) Proces musí být kumulativní (viz výše).
- (C) Dynamika procesu musí být založena na vzájemném působení variace a selekce (existují varianty, které jsou různě náležité pro určitý účel v závislosti na prostředí – ekologických podmínkách).

Pozoruji, že srovnání s ekonomikou ukazuje na další paralely i odlišnosti. V ekonomii se spíše než o maximě společenské úspěšnosti hovoří o uspokojování potřeb. Pracuje se s racionalitou na úrovni člověka ekonomického. Ekonomické chování lidí např. spočívá podle Holmana (2001: 21) v následujícím:

Člověk volí mezi příležitostmi tak, že porovnává jejich náklady a výnosy. Snaží se alokovat [...] své zdroje tak, aby z nich dosáhl maximálního výnosu s minimálními náklady. Toto chování člověka má podobu tápání, které však nepostrádá racionalitu. Tato racionalita spočívá v tom, že člověk sice dělá chyby, ale učí se z nich a napravuje je.

Podobné chování člověka však lze aplikovat i na způsoby chování člověka v komunikaci (jeho racionalita bude velmi podobná).

Za zajímavou úvahu považuji otázku srovnání predikcí v jazyce a v ekonomii. Při rozpoznání ekologických podmínek vzniku intencních akcí by totiž bylo teoreticky možné predikovat budoucí vývoj jazykového systému. Na rozdíl od ekonomie však společnost takové požadavky na jazyk (vůbec) neklade. Například kumulace intencních akcí v ekonomii vede k predikovatelným výsledkům, které jsou prakticky důležité (znalost budoucího vývoje může ovlivnit individuální intencní akci), u jazyka se společnost (obvykle) nepotřebuje připravovat na zmizení či vznik gramatické kategorie či slova. Příklady:

- (i) Světová ekonomika. Čínské firmy vyvážejí stále více zboží do zahraničí za dolary. To má za následek kumulaci bilionových dolarových rezerv v čínské národní bance (viz Křivan 2006). S těmito informacemi je třeba politicky pracovat (např. uvalení všech peněz na trh najednou by vedlo ke zhroucení celé světové ekonomiky).
- (ii) Historická angličtina. Lidé používají stále více tvar *going to* pro vyjádření budoucnosti. To má za následek postupnou gramatikalizaci a mj. změnu významu. Jestli jsou takové informace prakticky či teoreticky využitelné, je na zvážení. Je však jisté, že dnešní analýzy komunikace na dostupných zdrojích (např. různých sociálních sítích) by mohly používat také informace tohoto druhu. – Zatím však nejsou tímto způsobem zpracovány ani jednotlivé změny minulé.

Srovnám-li Kellerovo pojetí s funkčním strukturalismem (viz § 2.2.1), ukazuje se zásadní rozdíl: jazykové struktury se z hlediska jazyka jako jevu třetího druhu nemění proto, že je to výhodné z hlediska systému (jeho teleologie; např. komunikační optimum jazyka), ale proto, že změny vytváří činnost uživatelů jazyka při plnění vlastních sociálních (komunikačních) cílů.¹⁸ Podobně jako v ekonomii, ani v jazyce není důležité, že výsledné cíle lidí jsou částečně odlišné, podstatné je to, že jsou si podobné prostředky k dosažení vlastních cílů.

Nakonec, pokud jde o vztah k jazykové kognici, generalizace nad jazykovým užíváním mohou být pojímány jako generalizace nad jazykem jako jevem třetího druhu (tedy kulturně-historickým artefaktem) a nelze je přitom směřovat s generalizacemi nad kognitivním

¹⁸ Teleologická funkční explanace inflace v ekonomii by např. vypadala takto: inflace (zvýšení cen) existuje proto, aby se zvýšila spotřeba a produkce (což je do určité míry správná úvaha, nikoliv ale vysvětlení). – Je to analogické k funkční explanaci jazykové, že určitá kategorie existuje proto, aby se naplnila nějaká komunikační funkce jazyka (také do určité míry správná úvaha).

zpracováním. Vztah ke kognici může být pouze zprostředkovaný (jazykové užívání má vliv na zpracování a reprezentaci jazyka). K této problematice se vrátím v § 2.5.

2.3 Způsoby zacházení s kategoriemi

Otázku zacházení s kategoriemi jsem již několikrát otevřel. Konkrétně jsem se věnoval problematice možné vrozenosti kategorií. V 1. úvodní kapitole jsem naznačil, že zde nebudu pracovat s kategoriemi jako vrozenými, v § 2.2 jsem pak nastínil, jak s kategoriemi zachází chomskyánské generativní přístupy, a v protikladu k tomu jsem ukázal, jak s kategoriemi nakládá strukturalismus. Na tomto místě kriticky rozeberu další témata týkající se kategorizace, a to především z pohledu řemeslného zacházení s kategoriemi při komparativním studiu jazyků (tuto tematiku jsem částečně otevřel v § 2.2.1 o strukturalismu) v kontrastu se zacházením s kategoriemi v přístupech generativních. Nejsilnějším zdrojem pro metodologické pojetí kategorizace v této práci jsou myšlenky německého lingvisty M. Haspelmatha; v řadě případů budu vycházet z jeho článků. V § 2.3.1 ukážu rozdíl mezi komparativními koncepty a deskriptivními kategoriemi. V následujícím § 2.3.2 se věnuji otázce gramatické teorie, která je relevantní pro gramatickou deskripci. Závěrečné dva oddíly se týkají meta-lingvistických rozdílů při modelování kategorií v různých přístupech. Nejprve se v § 2.3.3 zabývám otázkou vzájemné kompatibility různých přístupů, které s kategoriemi zacházejí různě, následně v § 2.3.4 rozebírám danou problematiku podle různých způsobů logického usuzování.

Jak jsem již zmínil v 1. kapitole, v této práci zaujímám stanovisko, že vrozené kategorie jsou nesamozřejmým předpokladem pro jazykové zkoumání. Za současného stavu lingvistických znalostí a za použití lingvistických metod (včetně interdisciplinárních souvislostí kognitivně a psychologicky zaměřených oborů) není proveditelné takové poznání jazyka a jazyků, jehož výsledky by mohly ověřit určitou hypotetickou univerzální sadu kategorií. Pro neadekvátnost pojetí vrozených kategorií argumentuje Haspelmath (2010a), který se věnoval právě porovnání univerzalizmu a partikularismu v různých lingvistických přístupech. Podle jeho analýzy se idea univerzálních kategorií (tedy že různé kategorie jsou univerzální a mohou být přenášeny z popisu jednoho jazyka na druhý) historicky střídá s představou kategorií partikulárních (tedy kategorií vlastních konkrétnímu jazyku, viz výše strukturalismus v § 2.2.1) v různých obdobích podle převládajícího filozofického směru (např. k univerzalizmu vedl v 17. století vliv port-royalských gramatiků, tzv. kartesiánské školy odkazující k filozofii R. Descarta, viz např. Itkonen 2013). Jde tedy ve vědě o přirozený proces střídání. Haspelmath ovšem zdůrazňuje, že teprve v generativní lingvistice se kategoriální

univerzalismus stal součástí explicitně vyjádřeného nativistického programu (viz výše § 2.2.2). Jak je obecně známo, tento program měl dalekosáhlý vliv na další vývoj lingvistiky. Haspelmath však zároveň reflektuje nejnovější historický vývoj jako opětovný příklon ke kategoriálnímu partikularismu. Předchozí poslední vlna byla spjata s evropským a americkým strukturalismem, v současnosti se podle něj nový oborový posun k jazykově specifickým kategoriím (vedle jeho vlastních prací) explicitně projevuje prostřednictvím Matthewa Dryera (1997), Williama Crofta (2001), Gilberta Lazarda (2005) či Sonii Cristofarové (2009). Tomuto proudu budu ve vztahu ke kategorizaci věnovat pozornost v následujícím oddíle.

2.3.1 Partikulární kategorie a komparativní koncepty v jazykové typologii

Metodologická argumentace Haspelmatha ve prospěch systematického přístupu k jazykovým kategoriím v jazykové typologii patří mezi nejhlásitější a nejvytrvalejší argumenty pro příklon ke kategoriálnímu partikularismu. Haspelmath (např. 2007, 2008d, 2010a, 2010b) často ukazuje, že dochází k situacím, kdy se lingvisté starají o přiřazení předem dané kategorie, systematicky se věnuje nesprávnému používání pojmů v rámci funkcionalistického typologického výzkumu. Především se věnuje nesprávnému směšování pojmů, které byly původně vymezeny při popisu jednoho jazyka, s pojmy používanými při jazykovém srovnávání. Haspelmath při zdůrazňování role partikularismu pro jazykovou typologii explicitně navazuje na Lazardovy (např. 2005) myšlenky. Lazardův přístup, který hodnotí funkcionalistickou typologii z metajazykového hlediska, blíže představím.

Lazardova metodologická reflexe greenbergovské typologie

Greenbergovská typologie byla podle Lazarda (2005) založena na intuitivních tradičních kategoriích (jako subjekt, objekt, genitiv), aniž ty byly explicitně definovány s ohledem na jazykové srovnávání. Lazard v reakci na to navrhuje jasné vymezení dvou typů pojmů:

- (A) Při popisu jednotlivých jazyků je podle něj potřeba vyjít z jazykově specifických kategorií *langue*, jak je vymezoval klasický strukturalismus (de Saussure, Hjelmslev, Benveniste). Takové kategorie zároveň slouží i lingvistům k tomu, aby se vyjasnily jejich pozice oproti psychologům a ostatním kognitivním vědcům.
- (B) Při typologickém srovnávání Lazard navrhuje vyjít během zkoumání z intuice (která je založena na našich zkušenostech) jako axiomu a na základě toho vytvořit precizní

„arbitrární konceptuální rámce“ (Lazard 2005: 8): ty jsou (i) založeny na jasných explicitních definicích a/nebo propozicích o jazykových jevech a o světě, (ii) arbitrární (ve smyslu, že jsou zvoleny lingvistou na základě zkušenosti), (iii) týkají se jen omezených domén gramatických systémů nebo lexikálních polí, (iv) jde o nástroje pro výzkum, ne hypotézy, které mají být verifikovány nebo falzifikovány empirickými daty, (v) jsou provizorní, tj. pokud nevedou k zajímavým zjištěním, musejí být opuštěny a nahrazeny jinými rámci. Tyto rámce umožňují popisovat vztahy napříč vztahy v různých jazycích: cílem typologie je podle Lazarda poznávat tyto vztahy mezi vztahy; právě na to se má soustředit srovnávací výzkum.

Lazard prezentuje i vztah typologického srovnávání ke kognitivním vědám. Ty mají v tomto směru typologického zkoumání místo jen do té míry, že dávají vodítko k tomu, jak má být vymezen arbitrární konceptuální rámec. Vedle toho lze podle Lazarda konečné výsledky práce typologa využít pro kognitivní explanace (explanace by ale podle něj spíše neměly dělat lingvisté, nýbrž kognitivní vědci – lingvisté by je pouze měli zásobit výsledky). Jedná se tedy v případě jazykového srovnávání a kognitivních věd o komplementární přístupy. Pokud jde o využití kognitivních věd přímo při jazykové deskripci, Lazard je považuje za zcela nežádoucí:

In description, cognitive considerations can and must contribute nothing. A language has to be described in its own specific categories and structures. (Lazard 2005: 19)

Toto Lazardovo pojetí vztahu kognitivních věd a (gramatického) popisu je sice na první pohled metodologicky čisté, ale zároveň lze považovat za problematické. Z Lazardovy argumentace není zcela zřejmé, jaká kritéria by se měla zvolit pro ony *specifické kategorie vlastní jazyku*. Je například možné nastolit otázku, zda by se tyto strukturalistické specifické kategorie neměly vymezovat metodologicky odlišně než doposud, a to s ohledem na zájem po jiném druhu poznání (např. po odkrytí způsobu fungování jazyka jako jevu třetího druhu, viz § 2.2.3 a § 2.2.4), tj. pomocí nediskrétně pojímaných relací (kategorie by např. byly vymezovány škálovitě, viz dále § 2.4). Zároveň by bylo možné pro vymezení kategorií zvolit jiné úrovně abstrakce (např. posun uvažování z roviny, která počítá se skupinami jednotek vymezenými na základě gramatických pravidel, na specifičtější rovinu, která pracuje i s (pod)skupinami výrazů vymezených na základě společné sémantiky a společného způsobu užívání). Domnívám se, že právě poznání jazyka tak, jak ho představují Keller (1994) nebo Beckner et al. (2009), vyžaduje změnu zaměření zkoumání kategorií i na úrovni jazykově partikulárního popisu. Posun v uvažování ukážu prakticky v 3. kapitole této práce.

Haspelmathovo rozlišení partikulárních kategorií a komparativních konceptů

V návaznosti na Lazarda Haspelmath (zejména 2007, 2010a) hovoří explicitně o nutnosti rozlišovat deskriptivní (partikulární) kategorie v jazycích od konceptů jako lingvistických nástrojů mezijazykového srovnávání, které označuje jako *komparativní koncepty* (ty prakticky odpovídají Lazardovým *konceptuálním rámcům*). Haspelmath (2010a) například argumentuje, že není možné vymezit subjekt či adjektivum jako kategorii relevantní pro popis všech jazyků:

The argument for categorial particularism is simple: The criteria used for identifying categories such as cases, word classes and grammatical relations are themselves language-particular. Subjects in English are identified by a set of criteria that is only partially comparable to the set of criteria that might be used to identify subjects in Tagalog [...]. Adjectives in Mandarin Chinese are identified by a set of criteria that is quite different from the criteria applied in Russian [...]. (Haspelmath, 2010a: 667)

Na druhé straně je však podle něj možné stanovit komparativní koncept subjektu/adjektiva: univerzálně aplikovatelný koncept, který je definovaný na základě dalších univerzálně aplikovatelných (konceptuálně-sémantických, obecných formálních a dalších komparativních) konceptů a který je vymezen za účelem jazykového srovnávání (*subjekt* je např. definován jako „agent jednoduché tranzitivní klauze“, Haspelmath 2010c: 696). Takový koncept nemůže být správný, či nesprávný, může být pouze více či méně produktivní s ohledem na mezijazykové generalizace, vymezení závisí na konkrétním lingvistovi. Vztah konceptů vůči deskriptivním kategoriím je nezávislý: za určitých podmínek lze v konkrétním jazyce např. rozlišovat deskriptivní kategorii Sloveso,¹⁹ která může být pro účely formulování typologické generalizace pojmána jako komparativní koncept *adjektivum* (lexém, který denotuje deskriptivní vlastnost a který může být používán ke zúžení reference substantiva; v této definici jsou užity další komparativní koncepty). Nejedná se tedy o kontradikci, protože jde o různé druhy jednotek: vyskytují se na různých úrovních abstrakce.²⁰ V souladu s Lazardem tedy Haspelmath (2010a) tvrdí, že je možné (a nutné) provádět jazykově specifickou analýzu nezávisle na komparativní lingvistice. Haspelmathův postoj k vymezení jazykových kategorií je velmi blízký i přístupu D. Gila, který rovněž upozorňuje na to, že do popisů jednotlivých jazyků (a někdy i do typologických studií) se

¹⁹ Jistou komplikací je používaná terminologie. Lingvisté totiž užívají pro deskriptivní kategorie kvůli srozumitelnosti tradiční termíny. Pro srozumitelnost je však třeba je odlišovat od komparativních konceptů: Haspelmath píše v souladu s konvencí, která je již v dřívějších pracích J. L. Bybeeové a Ö. Dahla, kategorie jednotlivých jazyků velkým počátečním písmenem.

²⁰ Haspelmath (2010a) ovšem uznal námitky Newmeyera (2007), že ne všechny komparativní koncepty musejí být založeny na čistě sémantických definicích (jak uváděl Haspelmath 2007). Mohou to být i obecné formální koncepty (viz např. subjekt výše).

často i nevědomě promítají představy o univerzální povaze kategorií (kategoriální univerzalismus) a anglocentrické pojetí (viz dále pozn. 23).

V podobném duchu jako v případě vymezení kategorií Haspelmath (2008d) argumentuje pro rozlišování mezi deskripcí a typologickým srovnáváním i v případě popisu vztahů mezi kategoriemi. Tvrdí, že je třeba striktně konceptuálně rozlišovat na jedné straně tzv. typologické hierarchie (škály) komparativní (mezijazykové) a na druhé straně hierarchie deskriptivní (vnitrojazykové). Tj. např. hierarchie životnosti vycházející z pozorování jednoho jazyka (a aplikovatelná na tento jeden jazyk) je podle Haspelmatha něco jiného než hierarchie životnosti jako komparativní koncept, která ukazuje obecnější meze, v nichž se jazykové kategorie pohybují. Uvedené analogicky platí i pro vícerozměrné hierarchie (sémantické mapy, viz § 2.4.7).

Potřeba vědomí nesměšovat vztahy v rámci jednoho jazyka a napříč jazyky je pro výsledky mé práce a jejich interpretaci zcela aktuální. Následující oddíl věnuji obecněji metodologickému směru Haspelmathova (2010b) uvažování, které se týká toho, že je dokonce možné mít celou gramatickou teorii, která nebude zatížena žádným teoretickým/popisným rámcem (*theoretical/descriptive framework*). Všechny jazyky lze podle Haspelmatha popisovat pouze pomocí partikulárních kategorií.

2.3.2 Bezrámcové popisy jazyka

Kategoriální partikularismus vede k úvahám, jaká tedy má být gramatická teorie (ve smyslu rámce) v pozadí popisu jednotlivých jazyků. Haspelmath tvrdí, že žádná. Pro pochopení argumentace je třeba nejprve vyjasnit pojmy: za *deskriptivní/teoretický rámec* Haspelmath (2010b: 343, vlastní překlad) považuje „propracovaný a komplexní metajazyk pro jazykovou deskripci, který je navržený tak, aby fungoval pro jakýkoliv jazyk“. *Deskripci* (tamtéž, vlastní překlad) používá ve smyslu „charakterizování gramatických pravidelností jednotlivých jazyků“. Synonymně s deskripcí užívá termínu *analýza*. Dále rozlišuje čtyři smysly pojmu *teorie*, sám přitom užívá volného smyslu „teoretická (tj. neaplikovaná) vědecká práce, nebo »teoretizování«“.²¹ Když Haspelmath mluví o *gramatické teorii*, míní tím teorii morfosyntaxe. Pojem *bezrámcová gramatická teorie* (*framework-free grammatical theory*) tedy podle Haspelmatha znamená teoretizování o morfosyntaktických jevech, při kterém se nepoužívají deskriptivní rámce. Haspelmath (2010b) tvrdí, že takové popisy již ve skutečnosti existují:

²¹ Další ze smyslů teorie je např. synonymní s pojmem deskriptivní rámec (viz např. generativistická teorie Government & Binding).

jde o detailní referenční gramatiky různých jazyků v přístupném formátu, které nestaví na univerzálních kategoriích.

Do stejného myšlenkového okruhu jako návrh Haspelmatha patří komplexní návrhy Dryera a Dixona na psaní gramatik podle postupu zvaného *basic linguistic theory* (BLT; Dixon 1997, Dryer 1997, 2006, Dixon 2010a). BLT se od výše zmíněných strukturalistických návrhů Lazarda či Haspelmatha liší tím, že se navíc snaží o sjednocení termínů, které budou konzistentně aplikovány na specifické kategorie jednotlivých jazyků (ovšem v každém jazyce budou řádně vymezeny). Jak Haspelmath v této souvislosti píše, podle Dixona i Dryera je jazyková deskripce nikoli pouze prací deskriptivní, ale také teoretickou ve smyslu popisného rámce. Haspelmath (2010b) však tvrdí a argumentuje, že ač je práce na popisu jazyka vysoce teoretická činnost (ve smyslu teoretizování), nemusí být zatížena žádným teoretickým rámcem.²² Zároveň to nijak nesnižuje teoretický status a význam popisu partikulárních jazyků:

If we want to understand the nature of syntax, we have to study the syntactic patterns of concrete languages, preferably unfamiliar languages, to broaden our horizons. (Haspelmath 2010b: 365)

Deskriptivní gramatiky tedy používají sice stejné termíny, nikoliv však stejné koncepty. Typologické externí funkční explanace pak jsou nezávislé na deskripci, nevyžadují restriktivní popisné rámce jako generativní přístupy.

Tématu metajazyka a vymezení kategorií se rovněž velmi podrobně věnoval Croft (2001) ve svém návrhu *radikální konstrukční gramatiky*, kde argumentuje, že nelze vymezovat ani jazykově specifické kategorie, nýbrž pouze *konstrukce* (tak, jak je chápe konstrukční gramatika). Croftův pohled na kategorie je v otázce gradientnosti a diskrétnosti blízký evolučnímu pojetí z § 2.2.3: gradientnost pojímá jako lingvistický nástroj jak analyzátoru jazyka, tak ovšem i jazykového uživatele. Tato problematika bude náplní § 2.4.

2.3.3 Meze srovnávání metajazyka a kategorií: kompatibilita přístupů k jazyku

Definice kategorií v každém z přístupů jsou vždy napadnutelné z hledisek, které přesahují možnosti zkoumání těchto přístupů k jazyku (jejich horizont). Například kategorie, které plní určitou funkci v jednom modelu, nemohou být jednoduše označeny jako neadekvátní čistě z hledisek jiného alternativního modelu jazyka. Tvrdím, že to, co je třeba nejdříve

²² Haspelmath poznamenává, že mu M. Dryer osobně sdělil, že považuje princip popisu každého jazyka v jeho vlastních termínech za nejdůležitější princip BLT. – V tom případě se oba přístupy vůbec neliší, jde jen o otázku terminologie.

zkoumat, jsou východiska daného a alternativního modelu. Modelem jazyka mám zde na mysli nikoliv jednotlivé teoretické rámce (viz § 2.3.2), ale celkovou lingvistickou koncepci, v níž se daný lingvista pohybuje. Základem je tedy zjištění východisek. Pokud jsou východiska daného a alternativního modelu slučitelná, je možné začít zkoumat konkrétní kategorie a vzájemně je porovnávat. Pokud jsou východiska neslučitelná, je možné zkoumat, zda nemohou být alespoň komplementární, tj. zda modely nepopisují jazyk z odlišných perspektiv, které mohou být propojeny do jedné teorie a vzájemně se obohacovat. Pokud nelze dospět ani k jednomu typu zjištění, bude jakákoliv diskuse mezi výzkumníky napříč modely obtížná. Ukážu to na třech příkladech:

- (A) Dva (v zásadě) strukturalistické popisy (např. jeden vycházející z BLT, druhý z koncepce Haspelmathovy) se rozcházejí v pohledu na časově-vidový systém určitého jazyka. Po porovnání východisek (která se ukážou metodologicky jako zcela slučitelná, viz také pozn. 22) je možné začít empiricky zkoumat a zhodnocovat, který z popisů je adekvátnější.
- (B) Generativní gramatika vymezuje a popisuje I-jazyk (univerzální gramatiku). Model typu Kellera (1994) se zabývá E-jazykem. Ačkoliv si oba modely nejsou vůbec podobné, mohou potenciálně existovat vedle sebe a doplňovat se, protože se každý týká úplně odlišné jazykové reality. – Pokud se to ukáže jako produktivní, poznatky z jednoho modelu mohou obohacovat druhý model a naopak.
- (C) Není příliš zřejmé, do jaké míry mohou být produktivní diskuse o univerzálnosti kategorií mezi autory, kteří pracují v rámci různých modelů (viz např. studie Chungové 2012a o slovních druzích a pět navazujících komentářů Crofta a van Lierové 2012, Embicka 2012, Haspelmatha 2012 a Koontz-Garbodena 2012 v časopise *Theoretical Linguistics*). Pokud jde o otázku slovních druhů substantiv a sloves (jako syntaktických kategorií V a N), mohou na jedné straně generativní lingvisté těžko akceptovat myšlenku, že by tyto kategorie nebyly univerzální (takováto úprava modelu by popřela jeho základní principy). Proto cílem jejich studií je identifikovat pomocí lingvistických postupů a testů tyto kategorie v každém jazyce (viz Chungová 2012a, která argumentuje na základě terénního výzkumu v jazyce čamoro). Naproti tomu studie funkcionalisticky zaměřených deskriptivních lingvistů a typologů (např. Peterson 2007, Gil 2000)²³

²³ Gil (2000, 2004) při terénním výzkumu riauské indonéštiny systematicky nedokázal odlišit například ani základní syntaktické vztahy (subjekt, přímý objekt), a proto s nimi v popisu jazyka vůbec neoperuje. Odmítá se přitom jednoduše přiklonit k tezi o polyfunkčnosti některých forem (tj. že funkci subjektu a přímého objektu přiřadí některým tvarům, aniž by pro to našel další důvody). Snaha lingvistů projektovat do jazyka různé jim známé kategorie a rozlišovat různé funkce je podle Gila čistě důsledkem indoevropské (či jeho slovy anglocentrické) perspektivy.

mohou ukazovat a dokládat, že uvedená distinkce v některých jazycích (např. charia, tagalog, riauxká indonéština) nemusí z jejich vědecké perspektivy nutně existovat (tj. není účelné ji v systému jazyka formálně vymezovat). Pokud je snahou těchto lingvistů upozornit ostatní terénní lingvisty, že není samozřejmé tuto distinkci v každém jazyce očekávat (například na základě chomskyánských modelů) – jako to činí Lazard a Haspelmath –, jde o plodnou diskusi v rámci slučitelných modelů. Pokud je však snahou označit chomskyánské modely jako neadekvátní a vymezit se vůči nim, jde o konflikt dvou různých pojetí. Potom je možností vyjasňovat si stanoviska a východiska (viz diskuse Haspelmath vs. Newmeyer nebo diskuse v *Theoretical Linguistics*),²⁴ druhou možností je nabídnout alternativní univerzální model, jako to činí Gil (2000), který na základě svých zjištění v riauxké indonéštině navrhuje konkurenční formální model syntaktických kategorií založený na kategoriální gramatice (v němž je na místo V a N pouze jedna základní kategorie S).

Alternativní modely (slučitelné i komplementární) jsou z mého pohledu v lingvistice užitečné. Problém však nastává v okamžiku, kdy si jeden model nárokuje jedinečnou správnost a u konkurenčních modelů nedokáže přijmout skutečnost, že jsou založeny na odlišných, ale také přípustných teoretických východištích (viz např. stanoviska Chomského 2014: 18–20 proti evolučnímu pojetí jazyka).

Diskuse mezi funkčními typology a chomskyánskými lingvisty v (C) rovněž ukazují na to, že výzkum v lingvistice se podobně jako v každé jiné vědě neobejde bez metody abstrakce. (Redukce jevové reality na abstraktní objekty je nutná pro jakýkoliv vědecký přístup; viz Granger 1983; podobně Keller 1994: 132). V lingvistice však nepanuje shoda na tom, na jaké úrovni abstrakce by se mělo zkoumání zastavit, a to jak mezi skupinami lingvistů pracujícími v alternativních modelech, tak i uvnitř skupiny lingvistů užívajících stejný přístup k jazyku. Jak např. uvádí Embick (2012: 57, vlastní překlad), „rozhodnutí, kde ukončit identifikování nových kategorií na základě morfosyntaxe a distribuce je relativně arbitrární“. Je tedy otázka, jaké abstraktní vztahy mají být brány jako relevantní pro popis. Např. morfém *-i* ve slově *muži* zastupuje kategorii plurálu, kategorii čísla u substantiv, kategorii čísla v celém systému jazyka atd. (viz také Haspelmath 2011). Na těchto

²⁴ Vyjasňováním východisek mám na mysli konkrétní rozdíly v pojetí: např. v diskusi s Chungovou funkcionalističtí lingvisté Croft a van Lierová (2012) mluví o metodologickém oportunismu Chungové, když si podle nich pro argumentaci vybírá konstrukce, které vyhovují jejímu teoretickému přístupu, zatímco Chungová (2012b: 138) naopak tvrdí, že tento bod lze pojmout také tak, že „teorii činí predikce, které mohou být empiricky testovány“.

uvedených různých stupních abstrakce bude patrně panovat shoda. V jiných jazycích a/nebo v jiných oblastech gramatiky však může být situace výrazně komplikovanější a mohou zde existovat různé pohledy na tutéž věc (např. otázka, zda pro určitou skupinu lexémů vyjadřujících děje a vlastnosti vymezovat jeden slovní druh, dva slovní druhy, nebo podskupiny uvnitř slovního druhu).

2.3.4 Dedukce, indukce a abdukce

Jazykové popisy a modely nahlédnu ještě z jednoho úhlu: teorie vědy, specificky z hlediska způsobů logického usuzování. Nebudu zacházet do přílišných podrobností, omezím se zde na několik poznámek, které jsou pro předkládanou práci relevantní.

Rozdíl mezi různými lingvistickými přístupy se někdy popisuje (a deklaruje) jako rozdíl mezi deduktivními a induktivními přístupy. Ačkoliv prakticky nelze dosáhnout ani jednoho z extrémů, v přístupech se obvykle posiluje (a akcentuje) jedna, nebo druhá složka. Deduktivní metody (postup od formulování teorie směrem dolů k ověření pomocí dat) odpovídají ideálu racionalismu, induktivní metody ideálu empiricismu (postup od pozorování dat směrem k formulování teorie). Nejedná se přitom pouze o rozdíly v metodologii popisu dat. Analogicky lze pojímat i způsoby, jimiž podle různých přístupů probíhají jazykové kognitivní procesy, tedy představa, jak fungují individuální podkladové principy pro jazyk:

- (i) přístupy nesoucí deduktivní (racionalistické) metody mají tendenci popisovat kognitivní procesy jako deduktivní (vrozená univerzální gramatika);
- (ii) induktivní (empiricistní) metody mají tendenci popisovat kognitivní procesy jako induktivní (učení založené na užívání).

Například Diessel (2009), kterého lze zařadit k evolučním kognitivním přístupům z § 2.2.3, vychází z empirických pozorování a formuluje generalizace (tj. používá převládající metodu indukce) a zároveň explicitně popisuje proces osvojování jazyka jako induktivní (kognitivní procesy). Diessel se explicitně vymezuje proti Chomského generativní gramatice, která se sama deklaruje jako deduktivní (hypoteticko-deduktivní, např. Starosta 1987) a zároveň osvojování jazyka považuje za deduktivní systém (univerzální gramatika jako teorie daná předem jedinci, v níž se argumentuje pomocí *poverty of stimulus*, viz výše § 2.2.2).

V předchozích oddílech jsem při vymezování konceptů vycházel z intuice (1. kapitola), nebo jsem tvrdil, že kategorizace závisí na konkrétních vědeckých cílech, tedy že lingvistická

činnost je především otázka pragmatiky. V této souvislosti je při hodnocení typů logického usuzování na místě hovořit o jeho třetím typu: abdukci. Pojem *abdukce* má původ u Ch. S. Peirce, ale jako způsob pragmatické inference byl rozpoznán již u Aristotela (*První analytiky*; kde je označen jako *redukce*; viz např. Givón 2005: § 8.2). Do novějších lingvistických úvah byl pojem *abdukce* zaveden v 70. letech v pracích o historické lingvistice (Andersen 1973). Jeho recepcí v lingvistice je ale komplikovaná, protože jako abduktivní se směšují dvě různá Peircova pojetí, z nichž to dřívější sám Peirce později opustil jako neadekvátní (Deutscher 2002). Důležitou roli hraje i stránka terminologická; z pohledu moderní filozofické teorie se dnes nehovoří o abdukci (v pozdějším Peircově smyslu): tento způsob usuzování se vymezuje jako typ indukce a specificky se označuje jako *inference k nejlepší explanaci*. V tomto oddíle se budu dále věnovat inferenci k nejlepší explanaci a budu pro ni dále využívat termínu *abdukce*.

U abdukce jde o argumentaci pomocí hypotézy. Hrají při tom roli různé okolnosti a způsoby jako relevance a důležitost, podobnost a analogie, hypotéza a explanace. Základní popis udává Givón (2005) takto:

In reasoning abductively, one argues neither that something is necessarily the case, nor that it is most likely the case, but rather that it *must* be the case – if the seemingly-chaotic facts are to be interpreted coherently. The »must« of abduction is but a promissory note, a low-odds bet on one's intuition. It is thus also a bet on one's successful construal of the right context. Givón (2005: 11)

Abdukce překračuje perspektivu totožnosti, na základě její aplikace je šance přinášet nové poznatky. Je založena na principu podobnosti (např. podobnost daného faktu s jinými fakty, které vysvětluje určitá hypotéza, a ta je proto navržena jako vysvětlení i tohoto faktu). Pomocí abdukce se vytvářejí nové hypotézy. Jak píše Peirce:

All the ideas of science come to it by the way of *abduction*. Abduction consists in studying facts and devising a theory to explain them. Its only justification is that if we are ever to understand things at all, it must be in that way. (Peirce 1934: § 145)

Abdukce v sobě tedy nese důležitý pragmatický prvek, podobně jako Peircovo pojetí jazykového znaku. Pragmaticčnost tedy spočívá v tom, že v obou případech je důležitá úloha uživatele jazyka, viz Peircova definice znaku (zastupování „pro někoho“):

Znak, neboli representamen, je něco, co pro někoho něco zastupuje z nějakého hlediska nebo v nějaké úloze. Obrací se na někoho, to jest vytváří ekvivalentní, nebo případně složitější znak v jeho mysli. Znak původním znakem vytvořený nazývám interpretantem znaku. Znak něco, svůj objekt, zastupuje. Zastupuje ho však ne ve všech ohledech nýbrž vzhledem k jakési ideji, kterou jsem někdy nazýval základem (ground) representamina. (Peirce 1972: 17)

Praktický postup pomocí abdukce probíhá následujícím způsobem: Neumím vysvětlit nějaký fakt, nebo ho vysvětluji podle teorie, která není s daným faktem kompatibilní. Vytvořím novou hypotézu, která pokud by byla pravdivá, by daný fakt vysvětlovala. Nová hypotéza není předem dána teorií nebo zkušeností (může být dána analogií, podobností faktu s jinými fakty). Empirický cyklus pak zahrnuje všechny tři způsoby logické argumentace (schéma Givón 2005: 207 podle pozdního Peirce, vlastní překlad; terminologická poznámka: oproti dnešnímu širšímu pojetí indukce je zde indukce redukována na testování hypotézy):

Abdukce: předkládá novou hypotézu H , která musí být testována;

Dedukce: predikuje testovatelné logické důsledky plynoucí z H ;

Indukce: testuje predikované důsledky; potom:

pokud zjištěné důsledky odpovídají predikovaným, nepodařilo se H vyvrátit;

pokud jsou zjištěné důsledky jiné než predikované, H je vyvrácena.

Postup založený na abdukci (inferenci k nejlepší explanaci) tedy spočívá v tom, že provedu empirické zkoumání (například určitou výzkumnou sondu); generalizuji; snažím se vysvětlit, proč mé generalizace vypadají tak, jak vypadají; dále testuji, jak lze mé vysvětlení aplikovat na data. Tímto způsobem budu v zásadě postupovat v empirické části této práce. Další oddíl bude věnován otázce typů kategorií, tedy způsobu, jak abstrahovat a generalizovat jazyková data.

2.4 Typy kategorií: diskrétnost a gradientnost

Tento oddíl je věnován kategoriím z hlediska toho, zda se k nim přistupuje *klasickým* způsobem vycházejícím z principů založených na binárnosti a diskrétnosti, nebo způsoby odlišnými, z nichž nejznámější je přístup, který se označuje jako *prototypová teorie*. Přístupy prototypové (a podobné) zakládají kategorie na myšlence gradientnosti a na rozostřených (*fuzzy*) hranicích mezi kategoriemi: tyto přístupy hrají důležitou roli v lingvistickém evolučně zaměřeném zkoumání, které jsem představil v § 2.2.3. Oba proudy budou rozebrány v § 2.4.1 a § 2.4.2, s důrazem na přístupy prototypové, jejichž základní myšlenky se promítají do mých dalších úvah. Část § 2.4.3 se zaměří na příbuznou distinkci *klasifikace* vs. *kategorizace* v informační vědě. Toto interdisciplinární hledisko pomůže z odlišné perspektivy nahlédnout lingvistické počínání v oblasti identifikování jazykových kategorií. Poměrně mnoho prostoru zde věnuji rozdílům mezi diskrétními a gradientními kategoriemi: s ohledem na to, abych je mohl kriticky zhodnotit ve vztahu k dalším modelům. V § 2.4.4 pak bude ilustrován alternativní přístup k prototypové teorii, v § 2.4.5 představím modely jazyka, které využívají diskrétního a gradientního uchopení kategorií. Nakonec v § 2.4.6 shrnu možnosti využití prototypového výzkumu a gradientních kategorií pro jazykové modely.

Se způsoby kategorizace se zároveň protínají dva způsoby, jak uchopit jazykový materiál. K jazyku lze v principu přistupovat z dvojí perspektivy: onomasiologické, nebo semasiologické. Tedy buď tak, že se nejprve vymezení okruh zkoumání sémanticky a následně se hledá, jaké formální prostředky toto sémantické pole naplňují, nebo se naopak vymezení matérie a té jsou následně připisovány sémantické charakteristiky. Jakým způsobem se obě tato hlediska promítají do úvah o kategoriích, bude ukazováno průběžně.

2.4.1 Klasické přístupy ke kategorizaci

Způsob kategorizace, který zde označuji jako *klasický*, je charakteristický pro celý dlouhý vývoj evropské vědy a také pro vývoj lingvistiky 20. století. Termín používám v souladu s územ, který se konstituoval mezi kognitivně zaměřenými lingvisty a psychology během upevňování alternativního pohledu na kategorie v posledních padesáti letech. Až do poloviny 20. století se klasický přístup usadil „jako »správný způsob,« jak přemýšlet o kategoriích, konceptech a klasifikacích“ (Gardner 1985: 340, vlastní překlad). Původ tohoto způsobu kategorizace lze spatřovat již v antických dílech Platóna (*Menón*, *Hippias větší*) a Aristotela (*Metafyzika*), proto se těmito kategoriím někdy říká také platónské či aristotelské (Givón 1989). Při prezentaci klasického přístupu budu stavět především na shrnutích a představeních Taylora (1989: 21–37), Givóna (2005: § 1.6, § 2.2), Riemera (2010: § 7.1) a Gardnera (1985: 12. kapitola), kteří klasické myšlenky kriticky reflektují a probírají s ohledem na prezentaci přístupu prototypového.

Klasický přístup odpovídá aristotelskému pojetí věci jako substance a akcidentů z *Metafyziky*. To, co je v každé klasické kategorii určující, je substance: ta činí věc tím, čím je. Oproti tomu akcidenty jsou pouze nahodilé vlastnosti, které nehrají z hlediska určení (definice) věci žádnou roli a mohou volně variovat. Kategorie je tak definována pouze substancí (invariantem), zatímco akcidenty jsou variantní a kategoriálnost (příslušnost ke kategorii) nijak neovlivňují. Například *člověk* je definován svou substancí (živočich, který má dvě nohy a nemá peří), ale jeho akcidenty (např. rysy jako barva pleti, vzdělanost) příslušnost ke kategorii *člověk* neovlivňují. Substanční rysy jsou jednak postačující (cokoliv, co splňuje uvedené podmínky, tj. živočich, který má dvě nohy a nemá peří, je danou definicí vymezeno, je člověkem), jednak nezbytné (ani jeden z rysů nemůže být vyloučen). Z toho plyne základní předpoklad klasického přístupu: (i) definice kategorií jsou vždy založeny na nezbytných a postačujících podmínkách.

Další předpoklady jsou rovněž součástí *Metafyziky*: zákon sporu a zákon vyloučeného třetího. První zákon lze zjednodušeně vyložit tak, že věc nemůže zároveň být a zároveň nebýt (mít rys a nemít rys), podle druhého zákona věc buď je, nebo není (má rys, nebo nemá rys). Z toho plynou další předpoklady, že (ii) rysy jsou binární, (iii) kategorie mají ostré hranice, které je odlišují od jiných kategorií. Typickou realizací tohoto pojetí v lingvistice je fonologická analýza na distinktivní rysy (viz Jakobson & Halle 1956 v návaznosti na binární opozice Trubeckého 1939). Riemer sem řadí i další předpoklady, které byly přidány později v teoretické fonologii: (iv) rysy jsou abstraktní (nikoliv přímo pozorovatelné), (v) primitivní (dále nerozložitelné) a (vi) univerzální (kategorie všech jazyků jsou definovatelné univerzálním inventářem fonémů); v generativní tradici byl ještě přidán předpoklad o (vii) vrozenosti rysů. Tento model zacházení s rysy byl v lingvistice aplikován i na sémantiku (kde je známější pod označením *komponentová analýza*): první aplikace jsou doložené u Hjelmsleva (1972), později se uplatňuje např. ve strukturalistické teorii slovního pole (viz Coseriu 1979), mezi generativisty jsou zásadní především formálněsémantické práce Katzovy (Katz & Postal 1964). Klasický pohled na kategorie je rovněž zcela kompatibilní s pohledem na jazyk, který praktikují přístupy založené na logice (predikátové, propoziční), v nichž se také připouští pouze binarita, konkrétně s ohledem na pravdivost: propozice je buď pravdivá, nebo nepravdivá: není žádný prostor pro pravdivost jen v určitých ohledech.

Pokud vztáhnou tento pohled k předchozím kapitolám a relevantním pasážím, klasický přístup je (mimo jiné) implicitně přítomen v přístupech prezentovaných v § 2.2.1 (strukturalismus) a § 2.2.2 (generativní gramatika) a také v pozadí úvah o diskrétních jazykově partikulárních kategoriích u Haspelmatha a Lazarda (§ 2.3).²⁵

Na základě příkladů, které se běžně uvádějí na podporu klasického přístupu, se může zdát, že jednotky v jazyce lze tímto způsobem vydělovat bez problémů a jednoznačně. Analýza podle klasického přístupu spočívá v tom, že se nejprve semasiologicky jednoznačně vydělí jazyková forma a následně se na tuto formu aplikují jasně formulovaná kritéria klasických definic. Mezi pozitiva tohoto postupu patří, že klasický způsob kategorizace konkrétně poskytuje dobrá řešení pro některé oblasti lexikální sémantiky. Pomocí binárních rysů lze např. ilustrativně vyznačit lexikální vztahy antonymie (tj. rozdíl protikladu se projeví v nastavení hodnoty rysu), meronymie (části a celku) a hierarchického vztahu hyperonymie (uplatnění v těch oblastech sémantiky, kde se vztahy vhodně vymezují pomocí taxonomické klasifikace jako generické: *genus* a *species*). Klasický přístup se také uplatňuje pro analýzu některých

²⁵ Jak jsem již rozebíral v § 2.3.1, ani Lazard, ani Haspelmath nepřipouštějí gradientnost při popisu konkrétních jazyků pomocí jazykově partikulárních kategorií.

jevů ve větné sémantice (např. rozbor vztahů negace, disjunkce, koordinace). V průběhu vývoje lingvistiky však byly identifikovány a rozebrány následující problémy týkající se klasického přístupu (viz např. Taylor 1989):

- (A) Klasický přístup selhává při pokusech o rozsáhlejší aplikace zejména v lexikální sémantice (hledání adekvátních, univerzálních „správných“ definic se ukazuje být i v těch jednodušších případech, tj. při definici základních lexikálních jednotek, nesplnitelným úkolem), kritériím klasických definic je ve většině případů nemožné dostat, tj. není nijak snadné specifikovat nezbytné a postačující podmínky pro členství entit v kategorii, není shoda na tom, jak by měl být stanoven inventář abstraktních a primitivních rysů, komponentová analýza funguje relativně spolehlivě jen u omezeného okruhu kategorií.
- (B) Ani zkoumání samotných jazykových a gramatických forem (v nichž je výrazně více pravidelnosti), se nevyhýbají problémy, tj. nejasnosti a asymetrie typické pro výzkum významu. Například kritéria pro vymezení formálních jednotek, jako jsou slovo, kompozitum, fráze dvou slov, lexém, idiom, se mohou lišit nejen jazyk od jazyku, ale i pojetím u různých lingvistů v jazyce jediném (viz Haspelmath 2011): (i) je na zvážení, do jaké míry je daný metajazykový koncept, který definuje tyto jednotky, užitečný pro popis jazyka; (ii) pokud není nesporné (jediné jednoznačné) ani samotné semasiologické vymezení formálních jednotek, je otázka, zda je tedy vůbec možné nesporně (jednoznačně) vymežit abstraktní definiční rysy těchto jednotek z hlediska sémantiky.
- (C) Nejzásadnější kritika klasické kategorizace přišla z pozic empirického psychologicky zaměřeného výzkumu: klasický pohled na kategorie nijak neumožňuje začlenit do své teorie empirické pozorování, že z hlediska percepce uživatelů jazyka (i jejich nakládání s jazykovými kategoriemi) může existovat rozdílný status členství v kategorii, totiž že někteří členové kategorie se mohou jevit být lepšími zástupci kategorie než jiní. Klasický přístup podle těchto výzkumů není adekvátním způsobem, jak chápat kognitivní kategorie: to, co ukazuje empirické pozorování, je v ostrém protikladu s představou chomskyánských vrozených kategorií. Tedy otázka členství v kategorii není problematická pouze definičně v rámci dané metodologie, ale také z hlediska psychologického uchopení kategorií.

Následující oddíl bude věnován právě přístupu, který vznikl na podkladě kritiky uvedené pod (C), tedy tzv. prototypové teorii.

2.4.2 Prototypová teorie: její vznik a kritika

Výše uvedené potíže s klasickými kategoriemi dokáže do určité míry řešit přístup, který se označuje jako prototypová teorie²⁶ a jehož vznik je spojen s řadou prací E. Roschové a jejích kolegů (Roschová & Mervisová 1975, Roschová et al. 1976, Roschová 1977, Roschová 1978). Zaměření Roschové je psychologické a z toho vychází i její přístup ke kategoriím. Roschová a její kolegové argumentovali především proti tomu, že psychologicky existují kategorie, které jsou uspořádané klasickým způsobem (viz § 2.2.2). Na základě empirického výzkumu, při němž testovali schopnost identifikovat a rozlišovat charakteristiky kategorií, zpochybnili platnost klasického (chomskyánského) předpokladu o existenci absolutní sady substančních rysů definujících každou kategorii a zpochybnili také možnosti uživatelů jazyka identifikovat tyto rysy. Nejprve zde prototypový přístup krátce představím, následně navážu shrnutím již publikovaných kritických poznámek a na závěr přidám vlastní komentáře.

Představení prototypové teorie

Ideu prototypového přístupu lze vystopovat již v roce 1953 ve *Filosofických zkoumáních* Wittgensteina (1993, české vydání). Wittgenstein píše o problému, jak definovat slovo *Spiel* („hra“): všiml si toho, že různí členové této kategorie nesdílejí jednu sadu společných rysů, podle nichž by bylo možné hry (*stolní hry, karetní, míčové*) odlišit od neher, což by podle klasické teorie (viz výše) být možné mělo. Hranice kategorie hry podle něj není ostrá, což ji ale v komunikaci nijak nelimituje (i přes to je kategorie hry komunikačně použitelná a užitečná). Kategorii lze považovat spíše za síť podobností a vztahů mezi jejími různými členy než za průsečík určitých rysů. Wittgenstein pro tuto charakteristiku zavedl pojem *rodinné podobnosti*. Hry tvoří rodinu. Podobně jako v rodině může i v kategorii nastat situace, při níž někteří členové nesdílejí s určitými jinými členy žádné společné rysy. Takové kategoriální vlastnosti nejsou v žádném případě omezeny na vybraný příklad (lexikální jednotku „hra“), ale význam většiny slov v lexikonu je strukturován podobně (Taylor 1989: 38). Jak však vysvětlit pojem hry? Wittgenstein si to představuje zjednodušeně tak, že pojem se vymezí tím způsobem, že se popíšou konkrétní hry a následně se doplní: toto a další věci jsou hry.

Uvedený Wittgensteinův a Roschové vhléd do kategorizace podpořil svými experimenty také Labov (1973), který zkoumal, jak mluvčí angličtiny vnímají rozdíly mezi pojmenováními pro

²⁶ Gardner hovoří v protikladu ke klasickým o „přirozených“ kategoriích, ale s ohledem na Kellera a § 2.2.4 (jazyk jako fenomén třetího druhu) se tomuto pojmu záměrně vyhýbám.

různé nádoby (věnoval se sémantickému poli, které lze zhruba obsáhnout českými výrazy jako *šálky, hrnky, misky, vázy*). Načrtnul různé tvary nádob a testovaných osob se ptal, jak by je pojmenovaly. Žádné ostré hranice mezi kategoriemi se v jeho výzkumu nepotvrdily, tvary byly pojmenovávány různě s určitými tendencemi, jedna kategorie spíše přecházela v druhou. Labov tvrdí, že věci jsou kategorizované na základě atributů, které však nejsou binárními konstrukty. Jde o kontinuální proměnné. Labovův pokus o poměru výšky k šířce Taylor (1989: 41, vlastní překlad) interpretuje takto: „Při kategorizování entity nejde o to určit, zda entita vlastní nějaký atribut, či nikoliv, ale jak blízko se dimenze této entity přibližují optimálním dimenzím.“ A nejde přitom jen o poměr výšky a šířky, i přítomnost, nebo nepřítomnost držadla může představovat řadu přechodových možností. Kategorizace závisí i na dalších attributech: na její funkčnosti, zda se z nádoby jí nebo pije, zda je určená na květiny apod. Atributy tedy nejsou sémantickými primitivy jako při klasické kategorizaci, žádný nemůže být použit pro odlišení od jiné kategorie.

Několik systematických výzkumů týkajících se prototypové kategorizace provedla sama Roschová (shrnutí viz např. Roschová 1977). V jednom z nich se testovaných osob například ptala na to, do jaké míry různé typy věcí mohou být považovány za dobré exempláře dané kategorie (a tázání se museli rozhodnout pro jejich umístění na škále). Její výzkum byl zaměřen na kategorie *nábytku, ovoce, zbraní, zeleniny, nářadí, ptáků, sportu, hraček a oblečení*.²⁷ Věci v rámci kategorie se Roschové vždy seřadily v určitém pořadí. Z tohoto hlediska byl mezi testovanými vysoký stupeň shody. Roschová ukázala, že gradientnost členství v kategorii je psychologicky uchopitelný pojem, v experimentech se projevoval i dalšími způsoby (např. rozhodnutí o „horších“ příkladech kategorie vyžadovala více času než rozhodnutí o více prototypových exemplářích; projevil se i efekt primingu, konkrétně vliv více prototypových exemplářů na rychlost určení následujících zástupců). K pojmu *prototyp* u Roschové je však třeba dodat následující (podotýká to podobně i Riemer 2010: 230): prototypem kategorie v její teorii není jeden nebo více konkrétních typických členů (exemplářů), ale jde spíše o abstraktní centrální tendenci, která se připisuje jednotlivým členům kategorie.²⁸ Co tedy činí prototypický příklad prototypickým? Exempláře blízké prototypu sdílejí nejvíce atributů s ostatními (více marginálními) členy kategorie.

Prototypový efekt má podle Roschové a Mervisové (1975) vliv i na hierarchickou organizaci kategorií: jedna úroveň obecnosti je vnímána kognitivně a jazykově jako kategoriálně

²⁷ Jednalo se tedy vždy o nominální (substantivně založené) kategorie, na nenominální kategorie se zaměřil zejména Pulman (1983), jenž zkoumal verbální koncepty *kill, speak a walk*.

²⁸ Potíž je s tím, že Roschová se v otázce exemplářů/prototypu vyjadřuje v různých studiích nejednoznačně a různě.

základní (tzv. *basic level category*; základní kategorií v případě *nábytku* není „entita“, „artefakt“, „nábytek“ ani „kuchyňská židle“, ale „židle“). Roschová et al. (1976: 384, cit. podle Jacobové 2004: 527, vlastní překlad) píše: „základní kategorizace je ta nejjobecnější a nejvíce inkluzivní úroveň, na níž mohou kategorie vykreslit korelační struktury reálného světa“.

Důležitou vlastností prototypových kategorií z pohledu jejich praktické uplatnitelnosti je skutečnost, že jsou flexibilní a dynamické: mohou se do nich začleňovat nové prvky, aniž dochází k nějakému výraznému přestrukturování celého systému kategorií. Podstatu prototypové kategorizace lze shrnout slovy Gardnera:

Categorization is anything but artificial and unambiguous; rather, it relies on information in the natural world to which we as a species are geared to respond. Categories have an internal structure, centered around prototypes or stereotypes, with other instances being defined as more or less peripheral depending upon the extent to which they share pivotal features with the central prototype. (Gardner 1985: 354)

Výše uvedené mohu shrnout následovně: Idea gradientní struktury kategorií vedla (i) k představě, že takto vypadá kognitivní reprezentace přirozených kategorií a že podle těchto principů probíhá proces kategorizace v lidské mysli, (ii) (nejen) kognitivní lingvistika v návaznosti na to začala předpokládat, že významy všech kategorií přirozeného jazyka jsou (mohou být) strukturovány tímto způsobem. Umožnilo to řešit určité problémy spojené s klasickým přístupem. Různé definice v lingvistice není třeba odmítat jako nepřesné, prototypová teorie umožňuje definici zachovat (viz vlastnost flexibility), každé definování kategorie může být předefinováno jako hledání prototypu; jak píše Riemer (2010: 233, vlastní překlad, původní zvýraznění), jako „identifikace *nejvíce prototypových vlastností* kategorie“. Prototypové pojetí však není prosté kontroverzí. Následující část textu věnuji jeho kritice.

Publikované kritické poznámky

Podobně jako klasické kategorie jsou i prototypové kategorie (zvláště v jejich originální podobě) vystaveny kritice. Zrekapituluji zde poznámky, které uvádějí Riemer (2010: 233–237) a Löbner (2002: 186–200).²⁹ Kritické připomínky u Riemera se týkají (A) způsobu, jak jsou v rámci prototypové teorie kategorie identifikovány; (B) skutečnosti, že teorie nedokáže jednoduše rozlišit mezi členy a nečleny kategorie; (C) skupu prototypové kategorizace; (D) efektu prototypového efektu na sémantiku; (E) metajazykové podstaty experimentů.

²⁹ Riemer i Löbner shrnují nikoliv vlastní poznámky, ale připomínky, které byly dosud vzneseny.

Löbner kritizuje především vztah mezi empirickým pozorováním a teoretickým modelem (F). Uvedené oblasti kritiky postupně představím:

(A) Způsob, jak jsou v rámci prototypové teorie kategorie identifikovány. Sémantické atributy, na nichž se zakládají teze o prototypičnosti, podle Riemera spíše vycházejí z intuitivních představ, aniž by bylo zřejmé, proč by kategorie měly být založeny právě na těchto attributech/proměnných a nemohly být založeny na jiných:

- (i) Atributy často mohou být identifikovány teprve v závislosti na tom, že byla identifikována daná kategorie. Jak uvádí Riemer, např. atribut pro kategorii *židle* „mít sedadlo“ lze identifikovat v konkrétním případě teprve poté, co daná věc byla kategorizována jako *židle*. „Sedadlo jako distinktivní atribut křesla můžeme izolovat jen proto, že víme, že křeslo je uzpůsobeno k tomu, aby se na něm sedělo – že to je židle“ (Riemer 2010: 234, vlastní překlad). To je podle Riemera paradox, příklady mají být přiřazovány ke kategorii na základě svých atributů, ale alespoň pro některé atributy platí, že je lze identifikovat teprve po předchozí identifikaci dané kategorie. I Roschová (1978) ostatně připouští, že testované osoby dokážou některé analýzy (rozklady) na atributy provést teprve poté, co již mají určitý kategoriální systém vyvinut.
- (ii) Atributy se mění v různých kontextech. Pro identifikaci jedné kategorie lze použít (navrhnout) velmi odlišné atributy, a to pokud se bude lišit kontext, v nichž se kategorie identifikuje. Např. prototyp hudebního nástroje bude odlišně vnímán (a bude sestaven z odlišných atributů) při hodině hudební výchovy ve škole, a jinak v kontextu symfonického orchestru. V prvním případě bude mít elektrické piano prototypické vlastnosti hudebního nástroje, zatímco v druhém nikoliv. Je tedy nutné počítat s tím, že prototypové rysy kategorie se mohou značně měnit v závislosti na kontextu.
- (iii) Existence alternativních popisů atributů. Někdy je podle Riemera možné pro jednu kategorii sestavit dvě sady atributů, a ani jedna z těchto sad přitom nemusí mít vliv na to, které exempláře budou považovány za prototypické. Např. atributy kategorie *strom* mohou být sice na jedné straně určeny (jak uvádí podle Riemera např. Langacker) jako „vysoká rostlina“, „s listy“, „s větvemi“ a „s kmenem“, ale na druhé straně i zcela odlišně jako např. „tvořený ze dřeva“, „rostoucí ze země“, „s dlouhým kmenem“ a „někdy pokryt malými zelenými předměty“. Nezávisle na jedné nebo druhé sadě atributů však prototypickým příkladem stromu bude vždy *buk*,

zatímco *kaktus* nikoliv. Riemer (2010: 235, vlastní překlad, původní zvýraznění) proto píše: „Místo toho by se [kategorie] mohla konstituovat okolo určitého *příkladu* stromu uloženého v dlouhodobé paměti“. Tento přístup v psychologii odpovídá hypotéze příbuzné teorii založené na exemplářích. Již jsem ho letmo nastínil v § 2.2.3 (Beckner et al. 2009, Steels 2000, viz také Storms et al. 2000). Více se mu budu věnovat v § 2.4.4.

- (B) Teorie prototypů nedokáže jednoduše rozlišit mezi členy a nečleny kategorie, a to ani v případech, kdy jsou představy uživatelů jazyka velmi jasné. Některé kategorie mají absolutní nerozostřené hranice. Např. mluvčí jazyka (tj. angličtiny) mají podle Riemera silnou intuici, že netopýři nejsou ptáci, a nejedná se ani o netypické ptáky, přesto podle prototypové kategorizace na základě částečného splnění některých atributů pro kategorii *pták* teorie předpokládá, že netopýr za netypického ptáka bude považován.
- (C) Skopus prototypové kategorizace. Aplikovatelnost teorie na sémantiku přirozeného jazyka také podle Riemera není široká. Zatímco výzkum prototypů se soustředil na viditelné nominální kategorie, je zpochybňováno, jak je aplikovatelný na abstraktní kategorie, např. zda lze takto prototypově pojímat význam takových kategorií, jako jsou předložky a spojkové výrazy (Lehrerová 1990). V těchto případech je percepční báze velmi odlišná a je nejasné, zda lze atributy identifikovat stejným způsobem jako u konkrétních kategorií. Další kritika se zaměřila na taxonomické koncepty (viz výše *pták*), u nichž se prototypičnost prý neprojevuje tak, aby bylo možné hovořit o prototypové reprezentaci (Wierzbicka 1990).
- (D) Vliv prototypového efektu na sémantiku. Wierzbicka (1990) namítá, že idea rozostřených hranic slouží jen jako výmluva; místo toho, aby se provedla přesná definice kategorie. (Neschopnost stanovit přesné definice je však hlavní námitkou proti klasické teorii kategorizace.)
- (E) Povaha dokladů, které experimenty přinášejí. Kritika se vede proti tomu, že výzkumy při experimentech (viz rozhodování, zda testovaná osoba danou věc považuje za lepší/horší příklad kategorie) ve skutečnosti zjišťují, jak lidé přemýšlejí o slovech, nikoliv jak je opravdu používají. Jde podle Riemera o metajazykové představy lidí o tom, jak používají jazyk. Mohou tak být výsledkem řady neprediktabilních úvah. Prototypová teorie tak může být dobře ošetřena jako určitá teorie kategorizace, ale nemůže být jednoduše přímo převedena jako explanace jazykového užívání. Tato

námítka neplatí na klasickou teorii, kde se žádné kognitivní soudy nezjišťují a užívání jednotek se vysvětlí pomocí nezbytných a dostačujících podmínek.

- (F) Vztah empirického zkoumání a teorie. Podle Löbnera (2002) jsou pozorování provedená v rámci prototypové teorie validní a je třeba se s nimi vypořádat (zjištěné doklady o tom, že prototypy jsou nejlepší zástupci kategorie a struktura kategorie je gradientní). Navrhované závěry, s nimiž přišla prototypová teorie, však nejsou podle něj přesvědčivé, konkrétně prý není nutné přijmout tato stanoviska: (i) nutné podmínky nehrají žádnou roli při definování kategorií; (ii) členství v kategorii je obecně otázkou podobnosti vůči prototypu; (iii) členství v kategorii je obecně otázkou stupně; (iv) hranice kategorií jsou obecně rozostřené. Jinak řečeno: empirická data jsou relevantní, ale nedotýkají se kognitivního modelu kategorií, lze je vysvětlit a pojímat jinak. Jeho hlavní argumentace, která se týká postulované rozostřenosti hranic kategorií, je založena na tom, že rozostřenost je způsobena jinými faktory než kognitivními, a to tím, že (a) významy jednotek varíují napříč komunitou, (b) lidé užívají slova, kterým nerozumějí, (c) lidé adaptují významy pro výrazy na základě pragmatiky (slovo se použije pro význam, pro nějž (dosud) není v jazyce pojmenování, ale jemuž se význam z kognitivního kategoriálního systému blíží nejvíce), (d) veškerou zbylou rozostřenost lze vysvětlit jako vágnost významu, tedy tak, že význam slova vyplyne z ukotvení v kontextu. V otázce vágnosti pak Löbner argumentuje ve prospěch polarizace (diskrétního rozhodnutí ukotveného v kontextu): v daném kontextu je vždy potřeba rozhodnout, zda dané slovo je, nebo není členem kategorie; čili podle něj při používání významu nějakého konceptu (vždy nutně) činíme diskrétní rozhodnutí.

Reflexe kritických připomínek

Většinu z připomínek Riemera (A)–(D) i připomínku Löbnera (F) spojuje společná námítka proti tomu, že prototypová teorie sice empiricky dokladuje určité skutečnosti, ale následně s nimi neadekvátně nakládá při úvahách o kognitivní reprezentaci kategorií přirozeného jazyka. Považuji tyto otázky za zásadní. Jednoduchou hypotézu, že zdokladované výsledky experimentů ve skutečnosti ukazují, jak je strukturována kognitivní reprezentace a že tato kognitivní reprezentace se zároveň promítá do kategorií lingvistických, také shledávám příliš zjednodušující. Výtky, které shrnují Riemer i Löbner, jsou jako námítky proti takto pojaté celostní teorii relevantní. Je ale zároveň pravda, že novější prototypově založené přístupy s prototypy ani takto nezacházejí (viz dále). Přesto nelze říci, že dnes existuje přístup, kterého by se netýkala žádná z uvedených námitek. Bude ilustrativní jednotlivé

problémy projít, aby je bylo možné v dalších zkoumaných lingvistických modelech reflektovat.

Riemer si v první řadě všímá role atributů při identifikaci prototypů. Relevantnost jeho výtek závisí na tom, jak je prototypová teorie pojímána. Počítat s tím, že pomocí gradientních atributů jsou generalizovány všechny kontexty užívání, a to se přímo promítá do kognitivní reprezentace prototypů, je jistě problematické. Metodologický status gradientních atributů je podle mě následující: gradientní atributy jako pojem vytvářejí jen jakýsi teoretický mezystupeň mezi substantivními rysy klasických kategorií a mnohostrannou neuchopitelností sady exemplářů, tj. uplatňuje se tu abstrakce na nejasné přechody identifikované empiricky pomocí experimentů a v těchto přechodech se hledají logické vztahy a souvislosti. Tímto způsobem je prototypová kategorizace blízká metodě klasického přístupu. Problematika hledání klasických definujících rysů je v ní převedena na problematiku hledání atributů, jejichž hodnot mohou jednotlivé zkoumané věci nabývat. (Testovat tyto atributy kognitivně však není možné stejnými experimenty jako povědomí o konkrétních kategoriích – testování by se ocitlo ve spirále testování atributů-metakategorií.) Když tuto úvahu vztáhnou k tomu, co bylo řečeno v § 2.2.1 o strukturalismu, prototyp podle Roschové je (možná překvapivě) definován značně strukturalisticky: na základě interní struktury rysů. Prototyp je vymezen jako abstrakce prostřednictvím těch členů, které jsou v nejvíce vztazích s ostatními členy kategorie pomocí společných atributů.³⁰ Prototypová kategorie tedy z tohoto pohledu není o nic více kognitivně reálná než klasická kategorie (tj. není důvod se domnívat, že prototypová kategorie má na rozdíl od klasické kategorie kognitivní existenci). Je to však model – vědecká abstrakce, která se o něco více může přiblížit poznání, jak funguje kategorizace a užívání jazyka. Prototyp je pojímán jako přirozený ve smyslu toho, že koreluje s informacemi z reálného světa. Problém je však v tom, že ho poznáváme jako fenomén třetího druhu (viz § 2.2.4), ale usuzujeme z něj přímo, že takto funguje přirozená kognitivní kategorizace (to teoreticky může být správný závěr, ale stejně tak nemusí).

Další společné výtky se týkají toho, že uživatelé jazyka jsou v některých případech schopni činit diskrétní rozhodnutí o kategoriích, ačkoliv podle atributů by tomu tak být nemělo (podle Löbnera je to dokonce vždy). Tady je třeba rozlišit: v případě Löbnera (bod F) jde o celkový postoj, že pragmatický kontext a rozdílná/neúplná znalost nějaké kategorie mají být uloženy mimo model jazyka; v případě (B) je argumentace z mého pohledu složitější: vzhledem k tomu, že rysy se mohou někdy částečně (třeba i jen náhodně) shodovat i u zcela

³⁰ Je tu oproti strukturalismu jeden podstatný rozdíl: hodnota (sub)kategorie není definována pouhým rozdílem v rysech, ale množstvím rozdílů.

odlišných kategorií, závisí rozhodnutí i na kombinatorice rysů (tj. určité dva konkrétní rysy lze např. vyhodnotit jako vzájemně neslučitelné pro určitou interpretaci). Jak jsem ovšem výše nastínil: rysy považuji za nástroj uchopení významu, nikoliv kognitivní reprezentaci. Je možné, že některé kategorie fungují více klasicky (klasické kategorie jsou jen extrémním případem kategorií prototypových). Neboli: práci s prototypovými rysy lze považovat v základu za užitečnou; v některých případech se jako užitečné bude jevit pracovat rovněž s taxonomickou klasifikací a substantivními rysy.

Otázka kognitivní a jazykové platnosti kategorií je řešená nejednoznačně. Jak Riemer podotýká, sama Roschová k otázce prototypové kategorie a kognitivní reprezentace přistupuje obojetně, někdy prezentuje prototypy jako teorii o „přirozenosti kognitivní reprezentace“, jindy hovoří o opaku: „zjištění o prototypu mohou pouze omezovat, ale ne určovat modely reprezentace“ (Roschová 1978: 40, cit. podle Riemera 2010: 236, vlastní překlad). Prototypová teorie se pak považuje za popis, který ukazuje různé efekty, které jsou kompatibilní s určitými teoriemi reprezentace: ne všechna slova (všechny jednotky) musejí nutně odpovídat konceptům s prototypovou strukturou. Problém je zde patrně v tom, že totéž co platí pro členy kategorií, platí pro celé kategorie i metajazykově ve vztahu k teorii. Pracujeme metajazykově s jazykovými kategoriemi, které považujeme za více klasické, nebo více prototypové. A přitom je pravděpodobné, že tento teoretický obraz o kategoriích si kognitivně utváříme na základě exemplářů (členů kategorií), s nimiž přicházíme do kontaktu.

Z Löbnerovy argumentace (F) vyplývá, že jeho kognitivní model (teorie kategorizace) je oddělen od jazykového užívání. Tento požadavek je však v rozporu s přístupem v této práci. Domnívám se, že by mělo být snahou vytvořit teorii jazyka, která jazyk popíše jako fenomén třetího druhu včetně popisu jazykového užívání a jeho možného vztahu ke kognitivní reprezentaci; je tedy nutné, aby model počítal se všemi čtyřmi body (F.a) až (F.d), zejména bod (F.c) je naprosto zásadní v úvahách o tom, jak fungují jazykové kategorie, a není důvod ho z teorie vydělovat. Tyto Löbnerovy námitky proto nepovažuji za relevantní. Adaptivní pragmatický prvek by měl být součástí teorie jazyka, o kterou zde usiluji; viz modely Givón (2005) nebo Beckner et al. (2009).

Následující oddíl je věnován vztahu pojmů *kategorizace a klasifikace* z perspektivy teorie informace, která nahlíží otázky prototypového a klasického přístupu a kognitivních reprezentací odlišným způsobem.

2.4.3 Kategorizace vs. klasifikace

Dosud jsem používal pro vymezení jazykových prostředků termín kategorizace. Někdy se v literatuře vyskytuje ve stejné funkci termín klasifikace. Tyto dva termíny bývají buď používány u jednotlivých autorů zaměnitelně (např. Roschová 1978),³¹ nebo je jich naopak využito k rozlišení dvou různých jevů. Ani v takovém případě není jisté, o jaké dva jevy se jedná, neboť mezi různými autory nepanuje terminologická shoda.³² Zatímco v § 2.2.4 jsem nastínil podobnosti a paralely mezi jazykem a ekonomii, v tomto oddíle se zaměřím na paralelu mezi jazykem a informačním systémem. Ukážu to na pojetí Jacobové (2004), která se zabývá strukturou informačních systémů.

Rozlišení kategorizace a klasifikace v pojetí Jacobové

Dva předmětné pojmy jsou u Jacobové (2004) vztaženy na jedné straně k tomu, co je kognitivní reprezentace (kategorizace), na druhé straně k tomu, co je pouze nástrojem pro rozčlenění do arbitrárních tříd (klasifikace). Jacobová tedy explicitně identifikuje rozdíly mezi kognitivním a nekognitivním způsobem třídění. Její interdisciplinární perspektiva může obohatit pohled úžeji lingvistický. Informační systém je (na rozdíl od některých modelů jazyka) přiznaně umělý systém, ale zároveň existuje ambice vystavět jej kognitivně adekvátně, viz dále.

Jacobová se snaží rozlišováním kategorizace a klasifikace přispět k otázce, co je *informace*. V návaznosti na Batesona (1979) vychází z pojetí informace jako *rozdílů, které činí rozdíl* („differences that make a difference“), tj. informace je pojímána jako inherentně sémantická emergentní vlastnost, která je výsledkem významových rozdílů, a tím něco vypovídá o realitě.³³ Zkoumáním systémových vlastností klasifikace a kategorizace se autorka snaží odhalovat rozdíly mezi různými strukturami organizace ve fungování informačního systému

³¹ Jak se ukáže dále, otázka vymezení klasifikace a kategorizace není příliš vzdálena od rozdílů mezi výše diskutovanými metajazykovými generalizacemi a kognitivními reprezentacemi.

³² K otázce se vyjadřuje např. Lehečková (2011: 35–36), která kategorií míní „jakoukoliv množinu prvků (jazykových výrazů), které jsou do této množiny přiřazeny“ a „[k]ategorizace je pak proces rozčleňování jazykových prvků/jevů/rysů do kategorií na základě určité množiny kritérií.“ Pro účely své práce Lehečková činí distinkci: termín kategorizace používá tehdy, když mluví „o kritériích pro delimitaci makrotříd slovních druhů (kategorií). Klasifikace potom označuje proces dalšího vnitřního členění příslušné kategorie (např. adjektiv) do podtříd (např. na adjektiva relační, skalární apod.) na základě dalších kritérií (forma, sémantika, distribuce, pragmatické podmínky užití).“

³³ Z lingvistické perspektivy odpovídá toto pojetí informace de Saussurovu (1996: 139–150) pojetí hodnoty v jazykovém systému, viz jeho závěr (1996: 148) „v jazyce existují pouze rozdíly“.

a vytváření informačního prostředí. Argumentuje, že „mezi strukturou klasifikačních systémů a strukturou kategorizačních systémů jsou zásadní syntaktické distinkce“ (Jacobová 2004: 516, vlastní překlad). Rozdíly mezi těmito strukturami mají zprostředkovaně vliv na to, jak vypadá sémantická informace, kterou může uživatel v jednom, nebo ve druhém systému uchopit.

Zatímco lingvista vychází při zkoumání z jazyka, informační teoretik vychází z informačního systému. Informační systém může být nahlížen jako celek složený z procesů sběru, reprezentace, organizace a zpracování informace. Závěrečné zpracování je často jediný proces, který si individuuum uvědomuje, předešlé fáze jsou pro zpracování základem (omezují ho). Efektivní zpracování vyžaduje souhlas mezi kognitivní organizací informace u individua a formální organizací reprezentací v systému (Shera 1965). Tím se dospívá k podobným předpokladům (konceptuální reprezentace u individuí), které zastává kognitivní lingvistika a které jsem nastínil v předešlém oddíle. Jacobová navazuje na předpoklad, že při komunikaci dochází k přirozenému sdílení a normalizaci konceptuálních reprezentací napříč individui, a postuluje, že pro vztah individua a informačního systému by pak mělo platit podobné. Na komunikaci individuum–systém je třeba se dívat i z perspektivy systému. Předmětem výzkumu Jacobové je efektivní komunikace mezi informačním systémem a individuem, při níž se řeší otázky, jaký vliv má struktura systému a reprezentace zdrojů na komunikaci, význam informace, zda struktura systému ovlivňuje individuální kognitivní struktury apod. Porozumění různým formám organizační struktury a jejich důsledkům je podle Jacobové zásadní: právě rozdíly mezi klasifikací a kategorizací činí rozdíly v informačním prostředí.

Následně Jacobová (2004: 518) konkrétně rozlišuje pojmy kategorizace a klasifikace (obojí ve smyslu *procesu*):³⁴ *kategorizace* odpovídá představě kognitivního způsobu, jak lidé přistupují k informacím, zatímco *klasifikace* je specifický proces, jak jednoznačně třídit jednotky.

Categorization is the process of dividing the world into groups of entities whose members are in some way similar to each other. [...] Categorization divides the world of experience into groups or categories whose members share **some perceptible similarity within a given context**.

(Jacobová 2004: 518, vlastní zvýraznění)

Nezávisle na tom, jak lze chápat sdílení podobností mezi jednotlivými členy kategorie, jsou při kategorizaci v pojetí Jacobové určující dva momenty: (i) percepčnost, tj. vnímání podobností, (ii) kontext, tj. kategorie jsou složeny jak z kontextově závislé, tak i z kontextově nezávislé informace. (Kategorizace je tedy více či méně slučitelná s výše uvedenými teoriemi

³⁴ Kategorizace a klasifikace také mohou označovat výsledky těchto procesů.

kognitivní reprezentace: prototypovou, gradientní; ještě více s pojetím modelů Barsaloua 2010, viz dále § 2.4.4).

Oproti tomu klasifikace má podle Jacobové (2004) následující charakteristiky:

Classification as process involves the orderly and systematic assignment of each entity to one and only one class within a system of mutually exclusive and nonoverlapping classes. (Jacobová 2004: 522)

Classification divides a universe of entities into an arbitrary system of mutually exclusive and non-overlapping classes that are arranged within the conceptual context established by a set of established principle. (Jacobová 2004: 527–8)

Jde tedy v případě klasifikace explicitně o arbitrární systém přiřazování věcí z celého univerza do exkluzivních tříd. Přístupy podle klasické teorie kategorizace se mohou tomuto pojetí klasifikace velmi podobat.

Jinými slovy řečeno: Za klasifikaci se považuje proces vědomého systematického rigidního uspořádávání entit za jasně daného (a neměnného) konceptuálního kontextu, zatímco kategorizace se vztahuje k procesu přiřazování, který je snaha vysvětlit jako přirozený či kognitivní (tj. vlastní individuům).

V rámci teorie informace pak jde o to, že informační systémy je možné navrhnout tak, aby byly buď klasifikační (např. taxonomická, facetová klasifikace; takové systémy jsou stabilní, neměnné, vztahy mezi třídami nesou význam), nebo kategorizační (systémy jsou flexibilní a dynamické, kategorie jsou závislé do značné míry na kontextu, mohou být upravené jednotlivcem a také být jen efemérní; v této struktuře není možné, aby pouhé vztahy mezi třídami odkazovaly k určitému významu).³⁵ Výhodou systémů klasifikace je právě jejich stabilita (napříč jednotlivci, časem i prostorem) a informační hodnota vyplývající ze vztahů mezi třídami; tím, že jsou nezávislé na kontextu, však neumožňují jednotlivci efektivní komunikaci se systémem (např. entita může být v rámci hierarchické struktury umístěna jen jednou). Oproti tomu systémy kategorizace dokážou reagovat na kontext a umožňují tak efektivní komunikaci, nejsou však stabilní.

Reflexe rozlišení kategorizace a klasifikace: inspirace pro lingvistiku

Rozbor, který udává jasné rozdíly mezi informačními systémy, je inspirující pro lingvistiku nejen z hlediska explicitního vztahování klasifikace vs. kategorizace ke klasické vs. prototypové

³⁵ Zatímco taxonomický vztah (např. hyponymie/hyperonymie) vytváří stabilní strukturu, která přímo odkazuje k významu mezi dvěma jednotkami (podřazenost, nadřazenost, souřadnost), u kategorizačního systému není možné takový význam identifikovat (význam je dán měnícím se kontextem).

teorii, ale i z hlediska porovnání předmětu studia a toho, jak se s nimi v rámci dané vědy nakládá. Rozdíl je patrný v tom, že zatímco informační systémy mohou být modelovány, uváděny v praxi a testovány, aby mohly sloužit efektivní komunikaci, jazyk je komunikačním systémem existujícím a fungujícím nezávisle na řízených zásadách z vnějšku, je možné ho pouze modelovat a následně testovat adekvátnost takového modelu. Zůstává přitom otázkou, zda adekvátním modelem pro jazyk je výhradně systém kategorizace (ve významu Jacobové). Popisovat proces užívání a fungování jazyka jako kategorizování (které odpovídá kognitivnímu konceptuálnímu systému) se zdá být ideálem, je ale nutné ho naplnit? Spíše se zdá, že určité vlastnosti jazyka, které jsou stabilní a na kontextu nezávislé (nebo alespoň do značné míry nezávislé), je stále možné lépe zachytit (klasickým) modelem klasifikace. Modely je také možné kombinovat.³⁶ Který z modelů jazyka je vhodnější, tak závisí i na našem stupni poznání fungování jazyka v určitých doménách (poznatky o flexibilitě a kontextové závislosti povedou k popisu pomocí jiného modelu než poznatky o stabilitě a nezávislosti).

Jacobová studiem informačního systému a jeho vztahem ke kognitivní reprezentaci také odhaluje zásadní problém, který se projevuje v lingvistice, a to otázku modelování. Zatímco někteří lingvisté zůstávají v rovině vědomého modelování jazykového systému (modelují systém na základě zkoumání produktu jazykového procesu), jiní prohlašují své teorie (modely-systémy klasifikace/kategorizace, se kterými operují) za jazykový (kognitivní) systém sám (viz výše námitky proti některým tezím Roschové). V této práci budu vycházet z pojetí modelu jazyka jako fenoménu třetího druhu (jak funguje a jak vypadá), a to tak, aby byl adekvátně vztahen ke zjištěným (metajazykovým) kognitivním procesům o gradientním vnímání kategorií a byly na něm testovatelné různé hypotézy o kognitivní reprezentaci. Alternativní způsoby modelování kognitivní reprezentace představím v následujícím oddílu.

2.4.4 Alternativní způsoby modelování kognitivních kategorií

Překonání námitek vůči platnosti kategoriálních atributů z § 2.4.2 umožňují přístupy, které na rozdíl od čisté prototypové struktury počítají s exemplářovou (síťovou) strukturou (která může být případně doplněna atributy), a také přístupy, které uvažují o nestabilních (modálních) strukturách. Těmito dvěma směry modelování kategorií se v tomto oddílu budu postupně věnovat.

³⁶ Viz např. Geeraertsův (1997) popisný rámec diachronních změn v jazyce, v němž kombinuje prototypový přístup (založený na dynamičnosti a nediskrétnosti) s komponentovou analýzou.

Exemplářová teorie kategorizace

Čistá prototypová teorie se neukázala jako adekvátní pro modelování kognitivní reprezentace. Pokud změním hledisko, zcela zrušíme atributy jakožto hypotetické kognitivní entity a místo nich zavedeme síť exemplářů, otevírají se další možnosti pro mentalistické interpretace výsledků empirických experimentů. Prototypové a exemplářové teorie tedy pracují s totožnou informací o tom, že lidé (metajazykově) vědomě či nevědomě reflektují lepší/horší případy kategorie, ale mají odlišná pojetí toho, jak jsou kategorie v mysli hypoteticky vnitřně uspořádány (kognitivní reprezentace).

Exemplářovou teorii ve vztahu k prototypové představují a vzájemně srovnávají např. Dopkins & Gleasonová (1997). Místo pojmu prototypu (obvykle bodu v prostoru) a radiální struktury kategorie jde v exemplářové teorii o reprezentaci konkrétní sady exemplářů (kognitivní rozhodnutí o kategorii jsou založeny na informacích o exemplářích). Teorie je tak méně zobecňující, neidentifikuje atributy, které by měly být základem kategorie a které by měly přímo ukazovat a vysvětlovat flexibilitu a dynamiku kategorie, ale flexibilita a dynamika kategorie je ukázána jako zpracovávání informací o příkladech-exemplářích (a ty jsou závislé na konkrétním kontextu a jazykovém užívání, frekvenci). Usuzuji z toho, že exemplářový přístup je bližší výše uvedenému Wittgensteinově návrhu, jak vymezovat kategorie. K experimentálnímu srovnání prototypového a exemplářového přístupu viz také Nosofsky & Zakiová (2002), kde jsou odkazy na řadu dalších studií.

Modální teorie kategorizace (grounded cognition)

Další alternativou k exemplářové a prototypové teorii jsou úvahy psychologů a lingvistů o *nestabilitě skalární struktury kategorií*, které vedou k teorii reprezentace označované souhrnně jako *grounded cognition*. Jedná se o tzv. modální teorii, podle níž nejsou v jádru reprezentace amodální (stabilní) datové struktury (viz představa prototypové teorie), které existují nezávisle na modálních (operativních) mozkových systémech, ale „centrální reprezentace v kognici jsou tvořeny prostředím, situací, tělem a simulací v mozkových modálních systémech“ (Barsalou 2010: 717, vlastní překlad). Barsalou (1987) argumentuje, že u gradientní struktury kategorií jde o nestabilitu: nejde tu o neměnné vlastnosti kategorií, ale kategorie se mění v různých kontextech podle specifických situací.

Teze Barsaloua (1987) vycházející z tehdejšího stavu poznání byly od té doby dále upřesňovány a podpírány empirickým psychologickým výzkumem (viz Barsalou 2008 a zejména experimenty dokládající simulaci v mozkových systémech). Podnětné na jeho původní

studii (1987) pro úvahy o jazyce je z mého pohledu rozlišení tří determinantů a tří vlivů kontextů, které se podílejí na tom, jak budou exempláře kategorie považovány za typické: (i) jde o podobnost centrální tendenci (tj. vlastnostem nejlepších exemplářů, zda je reprezentativním členem kategorie; podle Barsaloua však byla do té doby přeceňována), (ii) podobnost ideálům asociovaným s kategorií (tj. prototypické tendenci, atributům), (iii) frekvence, jak často je exemplář vnímán jako instanciace kategorie. Vedle toho jsou tři vlivy kontextu: (iv) různé determinanty působí v různých kontextech (tj. v některých se lidé rozhodují podle exemplářů, v jiných podle atributů,³⁷ (v) různý jazykový kontext (přesně v duchu námítky Riemera (A.ii) z § 2.4.2 proti prototypovému přístupu).

Jak uvádí Barsalou (2010), modální náhled na kategorie byl již v lingvistice různě aplikován. Mezi kognitivnělingvistické modální teorie náleží např. teorie metafory (Lakoff & Johnson 1980) a vtělesněné kognice (*embodied cognition*), teorie syntaxe a sémantiky, které jsou založeny na zkušenosti (např. Talmy 1983), a konstrukční gramatika, která bude představena v § 2.4.5. Potenciál modální teorie kognice se zdá být pro lingvistiku velký. Jednak tato teorie připouští řadu vnějších faktorů, které se nápadně shodují s funkcionalisticky zaměřeným výzkumem v lingvistice (externí explanace), jednak je ve svých modifikacích otevřená i některým postupům tradičních amodálních systémů, které může přirozeně implementovat (viz Barsalou 1999 a teorie percepčních symbolických systémů (*Perceptual Symbol Systems*), kde se klade důraz na roli symbolických operací při interpretování zkušenosti).

2.4.5 Gramatické modely vycházející z rozdílů mezi gradientními a diskretními kategoriemi

V této kapitole ukážu některá hlediska analýzy jazykové formy a významu – jak různé metajazyky mohou konkrétně odhalovat různé jazykové vlastnosti v závislosti na tom, jak do své teorie zařazují poznatky o gradientní percepci kategorií. Některé přístupy stanoviska diskretnosti a gradientnosti zcela programově kombinují. Zde se budu postupně věnovat přístupu k diskretním a gradientním kategoriím u Aartse (2004), kanonickému přístupu Corbetta (2013), konstrukční gramatice (vycházím z Friedové & Östmana 2004) a adaptivnímu přístupu Givóna (2005). Patřily by sem ovšem i další funkcionalistické přístupy, z nichž některé jsem zmínil v § 2.2.3 (viz zejména Beckner et al. 2009).

³⁷ Viz také Bybeeová (2006, 2007a: úvod), která zejména uvažuje o determinantu-frekvenci a jednotky jazyka modeluje v její závislosti jako autonomní exempláře a více/méně autonomní členy kategorií. Zde blíže v § 2.5.

Diskrétnost a gradientnost v pojetí Aartse

O systematickou syntézu diskrétních a gradientních kategorií v jazykovém popisu programově usiluje B. Aarts. Jeho obecné stanovisko ke gradientnosti je velmi blízké myšlenkám prototypového přístupu: na jazykové i metajazykové rovině. Aarts (2004: 3, vlastní překlad) tvrdí, že gradientnost je „nepopíratelná vlastnost jakéhokoliv kategoriálního systému, a to se týká i gramatických popisů, pokud tyto popisy považujeme za systematické a idealizované reprezentace způsobu, jímž je – jak věříme – gramatika mentálně konstituována.“ Zároveň však dodává, že rozpoznání gradientnosti v gramatice nemusí mít za následek opuštění ideje, že kategorie mají ostré hranice: „gramatické třídy tvarů mohou být striktně oddělovány a zároveň lze počítat s tím, že k sobě »konvergují«.“ Samotný pojem gradientnosti Aarts (2004: 5) charakterizuje jako „(vnímané) proplétání kategorií jazykových systémů“. Důležitou složku Aartsova pojmu gradientnosti tvoří percepčnost, tj. gradientnost kategoriálního systému je dána tím, že systém vytváří člověk, pro nějž je gradientní vnímání členů kategorií přirozené. S tím samým ovšem souvisí i druhá stránka věci, totiž diskrétní ostrost hranic mezi kategoriemi.

Aarts zastává stanovisko k diskrétnosti, které bylo nastíněno výše ve shrnující kritice od Löbnera (v § 2.4.2). Snaží se ukázat, že zatímco uvnitř kategorie lze pozorovat tzv. *subsektivní* (intrakategoriální) gradientnost (prototypový efekt vedoucí z centra kategorie k periférii), v jazyce je podle něj velmi málo rozšířená tzv. *intersektivní* (interkategoriální) gradientnost (stav, kdy nelze rozhodnout, ke které ze dvou či více kategorií prvek náleží). V otázce přechodu mezi kategoriemi (*A* a *B*) tvrdí, že lze obvykle rozhodnout, do které kategorie prvek náleží: prvek je členem kategorie *A*, ale svými vlastnostmi konverguje ke kategorii *B* (aniž by kategorii *A* opustil). K rozhodnutí o tom, do které kategorie prvek náleží, Aarts používá binárních rysů. Jazykové prvky prý nemají tendenci vykazovat stejný počet rysů kategorie *A* jako kategorie *B*. Uvádí nejprve teoretický příklad: v případě, že identifikujeme sedm rysů a tvar vykazuje čtyři rysy *A* a tři *B*, jde o kategorii *A*, při obráceném poměru jde o *B*. Následně to ilustruje na *-ing* formách v angličtině.

U přiřazování rysů jsou ovšem na místě různé otázky.³⁸ Proč by měl být rozdíl v nastavení právě jednoho určitého rysu relevantní pro změnu morfosyntaktického chování daného slova (např. substantivum vs. sloveso)? Jak je zaručen správný výběr rysů? – K tomu bych doplnil: jak mi v lingvistickém popisu pomůže vědomí, že je forma *x* verbálním substantivem, nebo

³⁸ Tyto otázky Aartsovi položili již recenzenti uvedeného článku. Aarts (2004: pozn. 20) na ně přímo v textu (ne příliš přesvědčivě) reaguje.

nominálním slovesem, pokud mi zároveň nejsou známy hodnoty konkrétních rysů, na základě kterých o konvergenci lze mluvit? Myšlenka, že rysy pro jednu kategorii oproti druhé konkurenční kategorii většinou převažují, je podnětná, ale zasloužila by si bližšího empirického ověření a dovysvětlení. Co převažuje kdy a za jakých podmínek? (Bylo by potřeba představit např. experiment, který by dokázal vyhodnotit, že v určitém případě uživatel jazyka *-ing*-ovou formu používá verbálně a v jiném nominálně, a to v souladu s identifikovanými rysy pro daný kontext. Přitom je potřeba dát pozor na to, aby se netestovaly opět jen metalingvistické znalosti mluvčích.)

Zdá se, že Aarts se snaží ve své argumentaci pomocí lingvistických nástrojů ukázat, že jako je přirozené pro uživatele jazyka vnímat lepší a horší členy kategorie, je jim také přirozené vnímat hranice mezi kategoriemi. Takové tvrzení však vyžaduje další ověřování, např. psycholingvistického výzkumu. Dokud nebudou předložena taková data, není příliš jasné, v čem se Aartsem stanovené hranice liší od hranic stanovených jinými lingvisty (tj. např. generativními lingvisty v rámci jejich metajazyka).

Kanonický přístup v jazykové typologii

Další způsob jazykové analýzy, který kombinuje gradientnost s diskretností, je přístup vyrůstající z morfologické typologie označovaný jako *kanonický* (Corbett, např. 2013). Jde o postup semasiologický. Jeho východiskem je jednoznačně definovaný, maximálně idealizovaný pohled na popisovaný jev. Vychází z předpokladu, že je možné vymezit univerzální formálně založené kánony (jakési strukturalisticky vymezené komparativní koncepty), jimž se konkrétní jazykové prostředky mohou blížit. Zjednodušeně řečeno, kánony jsou tím ideálnější (kanoničtější), čím jsou formálnější a pravidelnější. Následně se postupně identifikují odchylky od tohoto ideálu. Tento postup umožňuje odhalit a pojmenovat jazykové jevy, které obvykle zůstávají přehlédnuty:

Adopting a canonical approach means that we take definitions to their logical end point, and this enables us to build theoretical spaces of possibilities. Only then do we investigate how this space is populated with real instances. The canonical instances are simply those that match the canon: they are the best, the clearest, the indisputable ones. Given that they have to match up to a logically determined standard, they are unlikely to be frequent. They are likely to be rare, and may even be non-existent. This is not an issue. The convergence of criteria fixes a canonical point from which the phenomena actually found can be calibrated. We may then go on to an investigation of the distribution of canonical and less canonical phenomena in terms of their frequency. (Corbett 2013: 48)

Kanoničnost se uplatňuje v každé fázi analýzy. Zahrnuje následující koncepty (vlastní schéma na základě Corbetta 2008):

- (i) **kritérium** = formální prostředek definující kánon (kritérium je tím kanoničtější, čím je jasnější);
- (ii) **kánon** = idealizovaný konstrukt/koncept;
- (iii) **kanonický rys** = jeho vymezení je založeno na třech principech (principy formálnosti, jednoduchých syntaktických pravidel a pravidelné flektivní morfologie; každý z principů sestává z řady kritérií);
- (iv) **kanonický bod** = bod, v němž všechna kritéria konvergují (kanonický bod je tím kanoničtější, čím kanoničtější jsou definující kritéria);
- (v) **kanonický jev** = případ, skutečně existující jev v jazyce odpovídající definici kánonu (jevy mohou být méně nebo více kanonické; jev je tím kanoničtější, čím více se blíží kánonu, tedy čím více odpovídá kánonu, v němž se uplatňují daná logicky vymezená kritéria).

Kanonický přístup byl dosud Corbettem a jeho kolegy aplikován na různé jevy v morfologii a syntaxi. Jako kánony jsou definovány základní morfosyntaktické rysy (pád, číslo, osoba...). Důvod, proč tento přístup hodnotím na pomezí mezi diskrétní a gradientní kategorizací, spočívá v tom, že teorie sice definuje pevně dané kánony-ideály (které si nečiní nárok na kognitivní adekvátnost), ale na druhé straně nechává gradientní volnost jednotlivým jazykovým kategoriím – odchýlkám od ideálu, které mohou kánon jen do jisté míry naplňovat. Jazykové kategorie (tvary, lexikální třídy, paradigmata, jejich hodnoty) si lze představit jako spojnice prvků v prostoru, které se blíží kánonu z hlediska naplnění jeho různých kritérií (-*ing*-ový tvar z Aartsova příkladu by se tak objevil v prostoru verbálního i nominálního kánonu). Oproti Aartsovi je tu několik rozdílů: (i) vědomě teoretické nekognitivní uchopení kánonu, (ii) neexistence hranic, tj. nerozlišování příslušnosti/nepříslušnosti k jednomu kánonu oproti kánonu jinému, (iii) výběr kritérií kánonu je na rozdíl od rysů Aartsových kategorií svázán jasnými pravidly. Celkově se tedy tento přístup spíše blíží teoretickému strukturnímu pojetí, které je ovšem vyprojektováno tak, aby mohlo sloužit jazykové typologii. Kánony jsou určitým druhem komparativního konceptu, který umožňuje vůči sobě vztáhnout jakoukoliv jazykovou jednotku.

Pokud uvedené vztáhnou na modely známé v českém prostředí, do určité míry podobně jako Corbettův model funguje i diskrétní Komárkův (2006) model slovních druhů (nedůsledně)

aplikovaný v *Mluvnici češtiny* (Petr ed. 1986b), který je postavený na strukturalistické teorii a pojmech významová báze a funkční příznak. Komárkův původní návrh předpokládá hierarchické pořadí rysů syntaktických (morfosyntaktických) a sémantických v systému slovních druhů. Jeho model si rovněž nečiní striktní nároky na kognitivní adekvátnost, ale díky přesně vymezeným pravidlům dokáže vystihnout i gradientní rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi, které postulují teorie kognitivní.

Konstrukční gramatika

Propracovanou metodologii a celý teoretický směr v lingvistice představují přístupy hlásící se ke konstrukční gramatice (zastoupené badateli jako Fillmore, Kay, Croft, Goldbergová). Program tohoto směru kombinuje prototypový přístup, diskrétní a gradientní kategorizaci a propojuje je se snahou o kognitivní adekvátnost. Zde vycházím z představení u Friedové a Östmana (2004). Jde o popis jazyka, který je založen na jazykovém užívání. Ústředním konceptem jsou zde konstrukce, což jsou „generalizace, které reprezentují všechny části konvenčního nebo idiosynkratického jazyka a které mluvčí jazyka musejí přímo znát“ (Friedová & Östman 2004: 23, vlastní překlad). Konstrukce jsou tedy generalizace nad jazykovým užíváním (nad jednotlivými konstrukty), jsou budovány jako složková struktura (která se značí pomocí vnořených matic) a zachycují jak informace formálně-strukturní (prozodické, morfosyntaktické), tak funkční (sémantické a pragmatické). Mluvčí dále musejí dospět k poznání, jak se konstrukce kombinují a jak do nich pasují lexikální jednotky (tj. i tyto informace jsou v konstrukcích specifikovány). Z hlediska kognitivního tak konstrukce mají „reflektovat všechny jazykové konvence, které mluvčí jazyka znají a užívají, když komunikují v daném jazyce“ (tamtéž). Jazyková kompetence mluvčího odpovídá znalosti plného inventáře konstrukcí, které jsou uspořádány v sítích gramatických vztahů různého stupně abstrakce a komplexnosti.

Gramatické informace se zaznamenávají do matic s rysy, které vytvářejí vnitřní obsah dané konstrukce. Rysy a jejich hodnoty nejsou předem dané (jako v chomskyánské univerzální gramatice), ale fungují uvnitř systému daného jazyka (jsou vymežovány odspoda). Některé rysy jsou binární, jiné nabývají více hodnot, další rysy (zejména pragmatické, sémantické) jsou vyjádřené slovně (jako sémantické koncepty). Rysy mohou být definovány i gradientně (jako typologická hierarchie). V dané konstrukci ale také nemusejí být vůbec specifikovány (jsou specifikovány až na jiné ze složek v rámci hierarchie). Nebudu zde zacházet do detailů. Pro adekvátní popis v rámci konstrukční gramatiky je podstatné správně pracovat s rysy v jednotlivých hierarchicky zanořených i sesterských konstrukcích. Principy musejí zajiš-

řovat, že rysy s protikladnými hodnotami se nemohou kombinovat (a tvořit negramatické konstrukce). Správné kombinace mezi konstrukcemi zajišťuje unifikční mechanismus (*unification*), který zahrnuje vztahy jako lineární pořádek, dominanci, shodu, řízení. Specificky sem patří například propojovací principy (*linking principles*), které řídí vztah mezi sémantikou predikátu a gramatickou funkcí, a instanciací principy (*instantiation principles*), které vymezují pravidla pro gramatickou realizaci různých syntaktických závislostí.

Paradigmatické vztahy mezi konstrukcemi s překrývajícími se vlastnostmi jsou popisovány jako sítě dědění (příbuzností; *inheritance*), pojem dědění je klíčový ve vztahu ke gradientnosti:

[T]he notion of inheritance provides a coherent way of capturing which properties individual constructions have in common and what sets them apart as related, but distinct grammatical patterns. Inheritance relations are at work in any part of grammar where two or more patterns show partial overlap such that one pattern is a more constrained version of another pattern. (Friedová & Östman 2004: 23)

Dědění spočívá v tom, že „konstrukce sdílející určitý rys (nebo sadu rysů) tvoří shluky vzájemně vztažených generalizací o jazykové kompetenci, od nejvíce abstraktních a neomezených až po nejvíce omezené“ (Friedová & Östman 2004: 72, vlastní překlad). Zatímco konstrukce v diagramech mají odpovídat kompetenci mluvčích, sítě předkládají způsob, jak vztáhnout kompetenci ke způsobům, jak jsou jazykové jednotky kognitivně zpracovávány.

Vztáhnu-li konstrukční gramatiku k problematice gradientnosti, mohu konstatovat: konstrukce představují diskrétní kategorie vymezené na základě formálně-sémantickém. Gradientní rysy a vztahy dědění mezi konstrukcemi zajišťují gradientnost. Totéž platí pro rysy. Zdá se však, že rozhodnutí o tom, co je ještě konstrukce (lépe řečeno: to, co se vymezí jako zvláštní konstrukce), představuje do určité míry arbitrární rozhodnutí; podobně jako vymezení deskriptivních kategorií v jiných přístupech. Totiž i rozdíl v jednom sémantickém/pragmatickém rysu (pokud je dostatečně obhájen jako znalost mluvčího o jazyce) lze pojmout jako rozdíl dvou konstrukcí (ačkoliv by například bylo možné zahrnout gradientnost rysu do popisu a argumentovat pro variaci v rámci jedné konstrukce).

Adaptivní přístup Givóna

Givónův (2005) model spočívá v kombinaci dynamického exemplářového a stabilního prototypového atributivního systému. Givón popisuje jeden ze základních principů své evolučně-adaptivní teorie jako „usuzování pomocí asociace rysů“ (k typům usuzování viz výše § 2.3.4). Princip je takový, že nějakou entitu induktivně zařazujeme do nějaké

kategorie na základě silné asociace s prototypickými rysy – podle pravděpodobnosti a pragmatiky (Givón 2005: 52 tento princip ilustruje pomocí tzv. *duck test*):

If it looks like a duck, walks like a duck and quacks like a duck, then – by golly – ti *must* be a duck.

Jde podle Givóna o adaptivní mechanismus, který je příznačný pro evoluci různých biologických organismů. Lze ho analyzovat následujícím způsobem (schéma Givón 2005: 53, vlastní překlad):

- a. Všichni členové kategorie *A* mají vlastnost *b*.
 - b. Dosud nezařazený jedinec *x* vykazuje vlastnost *b*.
 - c. Jestliže *x* není členem *A*, potom skutečnost, že má vlastnost *b*, by byla divná náhoda.
 - d. Ale jestliže hypoteticky předpokládám, že *x* je členem *A*, potom dosud neznámý fakt (*b*) je logickým důsledkem (*a*).
-
- e. Tedy *x* musí být členem kategorie *A*.

To, co umožňuje tento způsob usuzování, je podle Givóna skutečnost, že víme, že některé rysy (prototypové) jsou s kategorií silně asociovány (jsou tedy stabilní). Může se tak dít v případě, kdy nějakou kategorii neznám, nebo vytvářím novou. Kritika Löbnera vůči prototypovému přístupu (viz výše § 2.4.2, odstavec (F)) se týkala ve dvou bodech právě tohoto jevu: jednak lidé užívají slova, kterým nerozumějí, jednak lidé adaptují významy pro výrazy na základě pragmatiky. V rámci této strategie pak může docházet k nadměrným generalizacím, díky kterým dochází k posunům významu výrazů. (Givónův adaptivní model se ovšem uplatňuje i na úrovni gramatiky, kde jde o tvoření generalizací na úrovni gramatických jednotek/kategorií.)

Po představení některých přístupů teď v následujícím oddílu shrnu možné způsoby lingvistické recepce kognitivních poznatků o gradientnosti.

2.4.6 Další možnosti práce s gradientností

Vědec-lingvista může na konkrétní zjištěné (a podpořené) výsledky o gradientnosti navazovat různými způsoby. Kromě toho, že je možné kognitivní psycholingvistický experimentální výzkum dále prohlubovat (ověření různých teorií reprezentace v psychologii není prosté kontroverzí; viz např. Barsalou 2008, 2010), jedná se především o tyto oblasti výzkumu:

- (A) V kognici, jazyce i v externím kontextu jazyka nachází lingvista podpůrná data a jejich pomocí hledá vysvětlení, proč dochází k tomuto kognitivnímu vnímání – vlastními generalizacemi nad sesbíranými daty dává návrhy na možné atributy, které to způsobují. K tomu je však třeba poznamenat: testovat dále mezi uživateli jazyka tyto atributy

stejným způsobem jako konkrétní entity (např. lexikální kategorie) není příliš přínosné. Místo testování atributů by se opět explicitně testovaly jen metajazykové kategorie, na které jsou lexikální kategorie rozloženy (subkategorie kategorií).

V případě práce s gradientními strukturami se oproti klasickému přístupu práce lingvisty posouvá o jednu empiricky zdokladovanou kognitivní úroveň dále; ověřují se hypotézy vyplývající z experimentů, které se týkají gradientních vlastností kategorií. Nelze se však vydat za tento obzor, tj. testovat stejným způsobem jako entity (lexikální kategorie) existenci atributů (metajazykových kategorií), které hypoteticky zajišťují gradientnost.

- (B) Lingvista může zároveň zjišťovat, zda způsob kognitivního vnímání koreluje s jazykem a jazykovým užíváním. Zde se dostávám i k otázce abstraktních kategorií (např. předložky, spojovací výrazy). Jedná se o to, že je na jedné straně možné testovat vnímání kategorie (předložka *na* bude pravděpodobně považována za lepší příklad předložky než *naproti*), na druhé straně je možné podrobit jednotlivé předložky empirickému výzkumu jazykového užívání (některé předložky budou frekventovanější, u jiných bude možné pozorovat nedávné diachronní změny a jejich menší gramatikalizovanost, předložky se budou objevovat v různých kontextech) – zjišťovat tedy v rámci komunikačního diskurzu různé faktory, které mohou mít vliv na percepci předložek jako více či méně prototypických a na základě toho predikovat možný vývoj.
- (C) Ve své zcela nejslabší podobě je možné na celý význam kognitivních výzkumů pohlížet z čistě metalingvistické perspektivy (kognitivní vnímání má vliv na naše uvažování o jazyce). Lingvista získává díky těmto poznatkům nástroj, jak nahlížet na entity jazyka (popisovat je pomocí gradientních procesů, nikoliv pomocí binárních rysů) a jak je zpřístupňovat dalšímu zkoumání.

Pokud výše uvedené shrnu, poznatky kognitivních experimentů o gradientnosti, které jsou v základu prototypové teorie, je možné v lingvistice pojímat těmito způsoby:

- (i) Pro gradientnost zdokumentovanou v experimentech lze předpokládat, že existují nějaké jevy v různých doménách kognice, jazyka a externího kontextu, které bude možné považovat za její explanace. (Hledání příčin gradientnosti.)
- (ii) Gradientnost, jak byla zdokumentována pomocí testů rozhodnutí o kategoriálnosti, může mít sama vliv i na další jevy v jazyce. Lze předpokládat (stavět hypotézy), že gradientní vnímání kategorií má vliv např. na diachronní vývoj různých kategorií. Popis

vedený tímto způsobem (gramatikalizace, lexikalizace) se ukazuje jako velmi opodstatněný a užitečný. Zároveň však není možné určit, zda vnímaná gradientnost je příčinou, explanací, nebo pouze korelátém a jejich příčinou je jiný jev (viz (i)). (Hledání korelátů gradientnosti.)

- (iii) Gradientní nahlížení na kategorie má smysl v tom, že je dobře uchopitelné, ne hůře než klasické nahlížení na kategorie. Fakt, že kategorie jsou vnímány gradientně, není dokladem toho, že kategorie jazyka jsou samy o sobě gradientní, ale že je lze efektivně (kognitivně uchopitelným způsobem) jako gradientní popsat. (Gradientnost jako lingvistický nástroj.)

V § 2.6 tyto možnosti zasadím do širšího kontextu celé kapitoly (perspektiv zkoumání).

2.4.7 Sémantické mapy

Zvláštní pozornost v tomto oddíle věnuji metodologii tzv. sémantických map, s ohledem na její aplikovatelnost na jazykový popis v rámci přijatých východisek. Sémantické mapy vycházejí z funkcionalistické typologie a jsou zaměřené na popis kategorií na základě mezijazykového srovnávání významu, tj. vymezení a prozkoumání lexikálních a gramatických konceptů napříč jazyky (přehled literatury k vývoji teorie viz Cysouw et al. 2010). Jde o nástroj, který je výrazně rozšířen: jeho aplikace zasahují do mnoha oblastí typologického výzkumu.

Představení nástroje

Sémantické mapy spočívají na dvou základních principech, které kombinují typologické způsoby práce s kategoriemi (zmíněné výše v § 2.3), jde o:

- (i) přesné vymezení komparativních konceptů na základě sémantiky, někdy kombinované s formálními vlastnostmi (ve smyslu Lazarda a Haspelmatha v § 2.3);
- (ii) zjištění, jak jsou tyto koncepty kódovány v různých jazycích, a to konkrétně tak, zda jsou v každém jednom specifickém jazyce vyjádřeny stejným prostředkem (formální kategorií: určitým gramatickým morfémem, syntaktickou konstrukcí, lexémem atd.; nebo zda nedochází k žádnému značení), nebo různými prostředky.

Tímto způsobem lze každou jazykově specifickou formální kategorii popsat pomocí uspořádaných prvků – sémantických konceptů v mapě. Koncepty se tedy vztahují k danému formálnímu prostředku a zároveň tvoří část sémantické mapy.

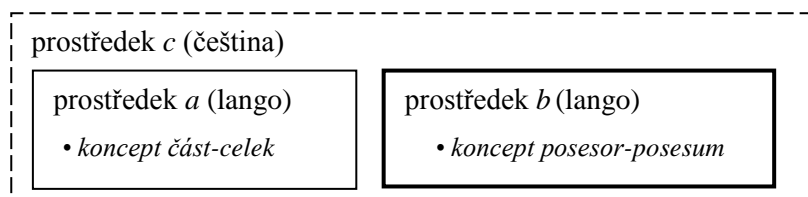
Konstrukce sémantické mapy vypadá následovně: klíčový je počáteční výběr konceptu, který je dán výzkumným zájmem lingvisty; relevance zvoleného konceptu je následně řízena mezijazykovým srovnáváním: zjišťuje se jeho vyjádření v různých jazycích světa (např. v typologickém vzorku nebo ve vzorku jazyků určitého areálu apod.). Pokud by se ukázalo, že intuitivní rozdíl mezi postulovanými koncepty není naplněn v žádné formální kategorii aspoň jednoho jazyka světa, nebylo by vydělení daného konceptu opodstatněné a muselo by se přistoupit k jeho upravení. Tedy: pokud by např. existovaly pouze jazyky, v nichž se vztahové koncepty tělo – část těla a předmět – vlastněný předmět vyjadřují v rámci atributivní konstrukce formálně totožně, byl by pro to v sémantické mapě vymezen pouze jeden zastřešující koncept. Pokud jsou tyto koncepty formálně vyjádřeny v jednom jazyce různě (např. *lango* v § 1.2.3, zde příklad (1) zopakován jako (3)), ale v jiném jazyce (např. čeština) stejně, tak na základě toho vymezím koncepty dva. Jinými slovy: koncepty je možné vymezit pouze v tom případě, že jsou formálně odlišitelné od jiných konceptů alespoň v jednom jazyce světa, a propojit je lze ve chvíli, kdy jsou v jiném jazyce vyjádřeny stejně.

(3) LANGO (východosúdánský jazyk, Noonan 1992: 156–157)

a. *leb* *lócə*
 jazyk muž
 „mužův jazyk“

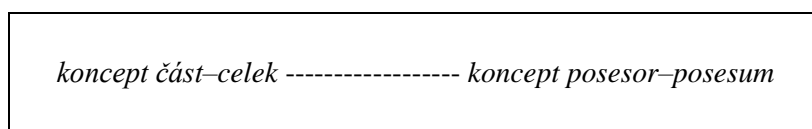
b. *gwôkk* *à lócə*
 pes ATR muž
 „mužův pes“

Metodologie sémantických map tedy funguje jako jakýsi korektiv iniciálních intuicí pomocí jazykového srovnávání: na jedné straně nevede k vytváření arbitrárních seznamů (gradientních) významů, na druhé straně ani k vymezení obecného významu formálních kategorií. Na základě zmíněného příkladu je možné vymezit sémantickou mapu, viz obrázek 1.

Obrázek 1. Sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka *lango* a češtiny.

Rámce vyznačují hranice formálních prostředků *a* (juxtapozice v lango), *b* (atribut *à* v lango), *c* (posesivní adjektivum v češtině). Koncepty jsou vyděleny formálními prostředky jako jejich průnik a tvoří body v mapě. Tím však ještě není mapa plně zkonstruována. Na základě vyjádření v nějakém jazyce stejnou formou (zde *c* v češtině) se koncepty vzájemně propojují pomocí úseček do grafu, tedy zobecněná sémantická mapa se zachycením uvedených příkladů z češtiny a lango vypadá jako na obrázku 2.

Obrázek 2. Zobecněná sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny.

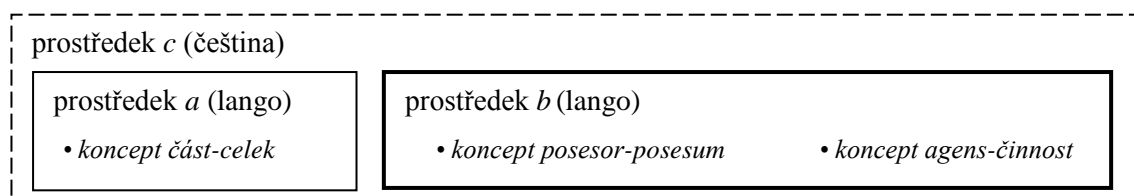
Zatím jsem nastínil způsob vymezení konceptů a jejich sdružování do částí mapy pro pouhé dva koncepty. Neznamená to však, že by byly vždy automaticky propojeny koncepty, pokud jsou vyjádřeny stejnou formou. Úsečky se vytvářejí mezi dvěma koncepty jen ve chvíli, kdy je nutné přímé spojení, tj. spojení není možné vést přes jiný koncept. Každé dva koncepty, které jsou v určitém jazyce vyjádřeny jedním gramatickým způsobem, jsou totiž spolu propojeny buď přímo (úsečkou), nebo nepřímou (propojením úsečkami přes další koncepty). Přitom platí, že koncepty, které jsou v určitém jazyce vyjádřeny jedním gramatickým způsobem, musejí být souvisle propojeny úsečkami (tzn. jejich propojení nemůže být přerušeno konceptem, který by nebyl vyjádřen tímto gramatickým způsobem).

Předpokládejme, že je v mapě další koncept *agens-činnost* (*Petrovo čtení*).³⁹ Tento koncept se v lango také tvoří, a to stejným prostředkem jako koncept *posesor-posesum*, viz (4).

(4) LANGO (východosúdánský jazyk, Noonan 1992: 156)

kwânn *à* *òkélò*
 číst ATR Okelo
 „Okelovo čtení“

Rozšířená sémantická mapa tedy bude konstruována podle obrázku 3.

Obrázek 3. Rozšířená sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny.

³⁹ Jeho vymezení je opodstatněno tím, že v nějakém třetím jazyce (vedle češtiny a lango) se tato nominální konstrukce netvoří stejným způsobem jako *posesor-posesum*.

Výsledná mapa celého zobecněného prostoru nakonec bude vypadat jako na obrázku 4.

a. *koncept část–celek* ----- *koncept posesor–posesum* ----- *koncept agens–činnost*
b. *koncept část–celek* ----- *koncept agens–činnost* ----- *koncept posesor–posesum*

Obrázek 4. Zobecněná rozšířená sémantická mapa atributivní posesivity na základě jazyka lango a češtiny.

Schéma (a) je patřičné za předpokladu, že neexistuje jazyk, který značí koncepty část–celek a agens–činnost stejně, zatímco koncept posesor–posesum odlišně. Schéma (b) zase naopak předpokládá, že všechny jazyky, které značí stejně koncepty posesor–posesum a část–celek, budou značit i koncept agens–činnost. Schéma (b) považuji předběžně za méně pravděpodobné než (a). Naopak je zřejmé, že kvůli jazyku lango je vyloučena mapa zrcadlová k (a), která by koncept agens–činnost přímo spojovala jen s konceptem část–celek. Nakonec: pokud by se ukázalo, že existují jazyky se všemi kombinacemi, bylo by relevantní schéma, v němž by všechny tři koncepty byly uspořádány do trojúhelníku: všechny tři koncepty by si v takovém případě byly v mapě stejně blízko (informační hodnota by byla nejnižší).

Teoretický status a využití sémantických map

Zobecněné mapě se někdy říká konceptuální prostor – chápe se jako prostor funkcí-konceptů, které jsou nějak spřízněné, a předpokládá se, že koncepty přímo propojené v prostoru jsou si sémanticky bližší a ukazují také možné cesty diachronních změn. Pokud tedy prozkoumám další koncepty, získám informace o konceptuálním prostoru posesivity a jeho přechodech k dalším vzdálenějším významům. Podle zkušenosti Haspelmatha (2003: 217) obvykle stačí vzorek asi 12 nezávislých jazyků pro to, aby bylo možno zkonstruovat konceptuální prostor (nějakou doménu; tj. část prostoru) v jeho základních konturách a na tomto podkladě formulovat zajímavé hypotézy.

Zmíněné principy vnášejí do popisu jazykových kategorií jednak diskrétnost v uchopení významu a diskrétní hranice, jednak jistou gradientnost při formulování významu kategorií: (i) prvotní diskrétnost vytváří lingvista tím, že (intuitivně) vymezuje ohraničené komparativní koncepty, (ii) gradientnost se týká sítě konceptů sdružených v mapě, (iii) druhotnou diskrétnost zajišťuje to, že koncepty jsou v rámci sítě sdruženy a definují sémantiku jazykově partikulární formální kategorie.

Pro každý sémanticky vymezený komparativní koncept lze v každém jazyce nalézt alespoň jeden způsob vyjádření. Jazyky se však liší v tom, jak tato instancie vypadá (*mezijazyková*

variabilita). Zároveň se také v jednom každém jazyce často najde vícero prostředků, jak lze komparativní koncept vyjádřit (*vnitrojazyková variabilita*).

Metoda sémantických map tedy popisuje a ozřejmuje vzorce multifunkcionality jazykových prostředků v jednotlivých jazycích na základě dalších jazyků. Pro jazykové srovnávání je to metoda velmi užitečná, umožňuje postihnout podobnosti i rozdíly mezi jazyky. Je však otázka, jaký má být status zjištěného konceptuálního prostoru pro lingvistickou teorii. V této otázce se jednotliví uživatelé metodologie liší. Uvedené empiricky zjištěné skutečnosti a generalizace vedou (i) některé výzkumníky k teoretickým úvahám, že zjištěné podobnosti v jazycích lze považovat za jazykový odraz univerzálních vztahů kognitivních (konceptuálních); (ii) jiní hovoří pouze o tom, že sémantické mapy reflektují diachronní mechanismy: na základě synchronních dat ukazují propojení mezi koncepty, mezi nimiž probíhají v různých jazycích vývojové změny (zejména jak postupuje gramatikalizace).

Do první skupiny náleží Croft (2001), který prostor vzniklý sémantickou mapou přímo nahlíží i jako prostor kognitivní, tj. ztotožňuje mezijazykově vydělené sémantické koncepty s kognitivními koncepty. Jeho přístup kritizuje Cristofarová (2010) jako neopodstatněný, argumentuje, že v sémantických mapách jsou zachyceny jak diachronní procesy, které vycházejí z podobností mezi koncepty, tak ty, které se popisují jako metonymie nebo generalizace (úvaha o jejich mentální reprezentaci není relevantní). Myšlenku přímé mentální reprezentace později Croft (2003) podle svých slov (2010) opustil a konceptuální prostory vzniklé z partikulárních sémantických map nahlíží jako jednu určitou složku kognitivních znalostí, které popisuje v souvislosti s modely založenými na jazykovém užívání (viz § 2.2.3). Odkazuje na to, že sémantické mapy vizualizují diachronní procesy a v tomto smyslu ukazují i mentální reprezentace. Croft (2010) argumentuje (v duchu Becknera et al. 2009, tedy modelu jazyka jako adaptivního systému, na němž se také podílí) takto:

Diachronic processes begin with speakers making linguistic choices in the process of verbalizing their experiences in utterances. [...] These choices cannot be made without a speaker using her knowledge about her language, no matter how fragmentary that may be (as in the case of limited second language speakers). If the semantic map model represents something about diachronic processes, then they represent something about a speaker's mental representation, i.e. her knowledge about her language. (Croft 2010: 53)

Problematický bod vidím v tom, že Croft zde směšuje individuální činnost (znalost jazyka a její použití) s kumulativním jevem třetího druhu (jazykovou změnou), která se na individuální úrovni vůbec nemusí projevovat. Jinými slovy: koncepty a diachronní změny v sémantických mapách jsou abstrakce zaměřené na kumulativními procesy, do nichž se individuální kognitivní struktury mohou promítat jen nepřímě.

Vzhledem k tématu této práce musím zdůraznit jeden ze způsobů využití této metodologie. Sémantické mapy začal Croft (2001, 2003) používat na jevy, které se obvykle vysvětlují pomocí typologických hierarchií (např. hierarchie životnosti). Právě tímto krokem se metodologie posunula z aplikace na jednotlivé morfémy na celá konstrukční schémata. Považuji to za plodné, a to i právě ve vztahu k vizualizaci generalizací, které je možné dále vysvětlovat pomocí funkčních explanací (jazykového užívání).⁴⁰

Sémantické mapy v podobě multidimenzionálního škálování

Metodologie sémantických map byla také propracovávána z hlediska kvantitativního. Tradiční verze map totiž vede k tomu, že rozdíl v 1 % jazyků je stejně relevantní jako rozdíl v 99 % jazyků. Byly návrhy (např. Cysouw 2007), aby se propojení mezi koncepty značila různě tlustými čarami podle toho, v kolika jazycích je/není rozdíl ve značení. To se však příliš nerozšířilo, patrně kvůli nepřehlednosti takové mapy. Haspelmath (2003) také navrhoval, aby se směr diachronní změny značil šipkou mezi koncepty. Ani tímto směrem se metodologie dosud nerozvíjela (i vzhledem k výše uvedené diskusi o podstatě konceptuálního prostoru).

Naopak různí lingvisté začali aplikovat metodologii, která sémantické mapy transformovala do statistické podoby tzv. multidimenzionálního škálování (MDS), programově ji navrhli Croft & Poole (2008). Tato metoda je vhodná pro zpracování a vizualizaci velkého množství dat na nižších rovinách abstrakce (jako koncept lze například použít jednu překladovou větu v dotazníku, nebo jednu jednotku / jednu pozici v paralelním korpusu). Základní principy jsou stejné, ale místo jednoduchého propojení čarami mezi koncepty zde jsou relevantní vzdálenosti v n -rozměrném prostoru. Koncepty se seskupují podle podobností (pravděpodobností podobnosti) v prostoru. Pokud jsou tedy dva koncepty vyjádřeny stejně v 99 jazycích ze 100, budou se překrývat. Naopak koncepty raritně spojené v nějakém jazyce budou více vzdálené. Dvourozměrný prostor je prý dostačující pro většinu analýz. Samozřejmostí je schopnost data interpretovat na základě metodiky, které toto zobrazování používá. MDS je vhodné pro ilustraci tendencí v datech na velkých vzorcích. Zajímavé propojení obou metod ukázala Mauri (2010). Mauri, která zpracovávala koordinační vztahy, pomocí této metodologie nezobrazovala jen tradiční informaci (tedy stejnost/nestejnost

⁴⁰ Cristofarová (2010: 47–48) v tomto případě opět napadá Croftův konceptuální předpoklad, že jde o vztahy mezi koncepty v konceptuálním prostoru; podle ní dané hierarchie mohou být vysvětleny funkčními principy jako ekonomie a frekvence. To však podle mě není problém: metodologii map jako nástroj je možné používat i bez tohoto předpokladu.

značení jednoho konceptu ve více jazycích), ale do map vložila i další informaci vztahující se k formálním prostředkům: morfonologickou komplexitu, tj. jak se prostředky liší na formální rovině z hlediska počtu slabik a typu morfému. Vedle toho na svá data využila i kvantitativní metodu MDS, pomocí níž zachytila zmíněnou variaci v tom, jak vzdálené jsou od sebe jednotlivé koncepty, pokud vezmeme v úvahu i frekvenci použití nějakého způsobu značení. Ačkoliv každá z metod zachycovala něco jiného, Mauri ukázala kompatibilitu (komplementárnost) těchto nástrojů.

Mapy v konstrukční gramatice

V konstrukční gramatice se někdy užívají tzv. mapy gramatických vztahů. V § 2.4.5 jsem zmínil, že vztahy mezi různými konstrukcemi uvnitř jednoho jazyka jsou v teorii konstrukční gramatiky modelovány jako vztahy dědění. Tyto modely mohou mít velmi podobnou strukturu jako mezijazykové sémantické mapy (ačkoliv jsou konceptuálně odlišné tím, jak jsou jejich jednotky-prvky vymezené). Friedová (2009) uvádějící takový přístup hovoří o mapách gramatických/konstrukčních. Pozici konceptů (bodů mapy) zauímají veškeré rysy, které náleží k popisu dané konstrukce v rámci konstrukční gramatiky (tj. jde o generalizace, které mají podobně jako u Crofta přímý vztah ke kognitivní reprezentaci). Je tak možné sledovat podobnosti mezi konstrukcemi na různých tradičních rovinách gramatického popisu. Pokud se popis mapy zaměří na rovinu sémantických konceptů, lze dospět k velmi podobným mapám jako v případě typologických sémantických map. Parciálním příkladem takového zobrazení je např. prostor vymezený jazykově specifickou hierarchií životnosti, do něhož se zobrazí možnosti lexikálního obsazení konkurenčních konstrukcí, které jsou senzitivní na životnost. Podobným způsobem lze sledovat diachronní posuny (gramatikalizaci) jak na rovině sémantické, tak na rovině vyjadřovacích prostředků. Friedová (2009) se konkrétně zabývala dvěma atributivními posesivními konstrukcemi: genitivní a dativní. Vlastnostmi těchto konstrukcí se budu (v perspektivě typologických hierarchií) zabývat v 3. kapitole.

2.5 Funkční explanace kategorií – frekvence⁴¹

Zvolené způsoby kategorizace se liší v nastavení vůči tomu, jaké připouštějí explanace, tj. jak je pomocí nich možné vysvětlit, proč je jazyk kategorizován právě tak, jak je kategorizován. Pokud nepočítám s tím, že jazykové kategorie jsou vrozené (jak jsem už uvedl dříve), musím být schopen kategorie a jejich fungování vysvětlit zvenku. V předchozích oddílech jsem ukázal, že původní prototypová teorie jako fixní schéma kognitivní reprezentace je plná kontroverzí a byla již ve své původní podobě překonána. Naznačil jsem možnosti, jak je možné daná gradientní zjištění v kategoriích vysvětlovat pomocí dynamických adaptivních a exemplárních modelů. Tyto modely počítají s různými vnějšími (pragmaticky založenými) i vnitřními (kognitivními) faktory. V tomto oddílu se podrobněji podívám na roli frekvence jako jednoho z indikátorů těchto faktorů, tedy indikátoru, který může fungovat jako součást celého vysvětlovacího mechanismu, a to i v kontextu jazyka jako jevu třetího druhu.

Studium frekvence a především její role v gramatice úzce souvisí právě s rozvojem funkčně zaměřených adaptivně-evolučních přístupů představených v § 2.2.3. Její role se promítá do konstrukce tzv. modelů založených na užívání (*usage-based models*). V modelech Bybeeové (viz Bybeeová 2006; Becknet et al. 2009) jsou lexikon a gramatika vzájemně promíseny – na struktury obou se nahlíží jako na velmi podobné a dostupné. Změny v gramatice a lexikonu pak mohou být v rámci pojetí jazyka jako emergentního dynamického systému pojímány jako frekvenční efekty prostřednictvím kognice, tedy jako kognitivní odpovědi na opakování.

Jak jsem již zmínil v § 2.2.3, výhodou funkčních evolučních přístupů pro lingvistický popis je skutečnost, že jsou jejich prostřednictvím systematicky analyzovatelné, vysvětlitelné a predikovatelné jevy jako supletivismus a další nepravidelnosti, které jsou ve formálně zaměřených teoriích nebo při tradičním způsobu popisu (např. v gramatikách) obtížně uchopitelné. Zároveň lze říci, že v rámci těchto funkčních přístupů se vybudovaly teorie, které operují s frekvencí jako prostředkem k analýze, rozvedení a vysvětlení těchto prototypových principů v jazyce, které zde byly představeny v § 2.4, nebo které se ve funkčních strukturalistických lingvistických popisech vyskytují v pojmech centrum a periferie (viz Daneš 1966).

⁴¹ Tento oddíl (vyjma § 2.5.3) byl původně v částečně odlišné podobě publikován jako část článku Křivan (2012).

2.5.1 Frekvenční efekty utvářející gramatiku

Působením frekvence na jazyk se dlouhodobě zabývá především Joan L. Bybeeová. Budu zde vycházet z jejího úvodu (2007b: 9) k tematickému souboru starších i novějších příspěvků (2007a), v němž systematicky představuje několik tzv. frekvenčních efektů. K jejich formulaci Bybeeová dospěla v průběhu let na základě rozličného studia frekvence jazykových forem v různých jazycích.

Problematiku frekvenčního působení autorka osvětluje za terminologického rozlišení mezi tzv. frekvencí tokenovou a typovou.⁴² Pojmy budu ilustrovat i příklady z vlastního výzkumu českého adjektivního stupňování (Křivan 2012; zde 5. kapitola):

(A) **Tokenová frekvence** udává počet výskytů určité jednotky v textu. Jednotkou může být např. konkrétní hláska, slabika, slovo, fráze i celá věta.

Příklad: U stupňování adjektiv lze např. zjišťovat „počet všech výskytů jednotky komparativu *větší*“. Jednotku je třeba vždy definovat na určitém stupni abstrakce v závislosti na daném jevu a výzkumném cíli, např. ve výzkumu zaměřeném na problematiku stupňování není třeba rozlišovat flektivní morfologické kategorie (rozdíl v pádech není pro používání adjektivního stupně relevantní), proto definuji pro tento konkrétní případ jednotku jako pozitiv/komparativ/superlativ ve všech jeho pádech, rodech a obou číslech.⁴³ Podobně by bylo možné postupovat např. i v případě studia posesivních adjektiv.

(B) **Typová frekvence** se oproti tokenové frekvenci týká jazykových struktur. Udává, v kolika rozdílných jednotkách je přítomna zkoumaná struktura.

Příklad: Při výzkumu českého stupňování je zajímavé sledovat, v kolika různých adjektivních lemmatech⁴⁴ se v češtině komparativ tvoří pomocí sufixu *-ejší*.

Bybeeová (2007b) identifikuje tři efekty frekvence tokenové (i–iii) a jeden efekt frekvence typové (iv):

⁴² Při překladu pojmů do češtiny jsem se rozhodl zachovat terminologii, která je založena na užitečných termínech *token* a *type*.

⁴³ Místo termínu „jednotka“ používám ekvivalentně termín „tvar“, v kontextu stupňování adjektiv někdy používám ekvivalentně „pozitiv“/„komparativ“/„superlativ“ místo „tvar pozitivu“ / „tvar komparativu“ / „tvar superlativu“.

⁴⁴ Termín „lemma“ používám ve významu „soubor tvarů od určitého typu“, v kontextu stupňování se jedná o „soubor tvarů komparativu, pozitivu a superlativu od jednoho adjektiva“.

- (i) **Konzervační efekt** spočívá v tom, že nepravidelné struktury s vysokou frekvencí mají tendenci uchovávat si svoji nepravidelnost a nepodléhat tak vlivu produktivních vzorců. Např. v angličtině vysoce frekventovaná slovesa dosud tvoří nepravidelný minulý čas (viz *kept* ‚držel‘), zatímco málo frekventovaná slovesa ze stejné třídy již podlehla regularizaci (viz *wept* ‚plakal‘). Kognitivně tento efekt Bybeeová vysvětluje tak, že opakováním se posiluje reprezentace v paměti, vysoce frekvenční jednotky se tak automatizují (uživatelé jazyka je mají tzv. pevně zakořeněné, *entrenched*), a proto nepodléhají změnám.

Příklad: U českého stupňování může jít o hypotézu, zda v rámci kategorie lemmat se stejným kmenovým zakončením zůstávají ta s vyšší frekvencí komparativu a/nebo superlativu nepravidelná, zatímco ta s nízkou frekvencí se zpravidelňují.

- (ii) **Redukční efekt** je založen na pozorování, že vysoce frekventované jednotky mají tendenci podstupovat fonetickou redukci (míněna je jak redukce výslovnosti na úrovni hlásek, tak fonologická redukce hláskového inventáře jednotek a jeho zjednodušování) častěji a radikálněji než jednotky s nižší frekvencí.

Příklad: Působením tohoto efektu mohla vzniknout řada českých komparativů, např. se předpokládá, že místo staročeského tvaru *stařejší* se prosadila redukovaná podoba *starší*, zatímco u méně frekventovaných tvarů se stejným zakončením se neprosadila nebo vůbec nevytvořila.

Bybeeová fonetickou redukci vysvětluje v souvislosti s neuromotorickým zpracováním:

[R]epeated sequences of neuromotor commands and actions tend to be processed as single units; at the same time, repeated sequences tend to become more efficient by the increased overlap and reduction of the gestures involved. (Bybeeová 2007b: 11)

Tedy zjednodušeně: redukce je důsledkem technické automatizace (*routinization*) při produkci. Takové vysvětlení je však podle Haspelmatha (2008c) nesprávné. Haspelmath redukční efekt vysvětluje predikovatelností s ohledem na posluchače:

Routinization often cooccurs with reduction of form, because forms that are routinized for the speaker are often also predictable for the hearer. But in such cases the cause of the reduction is not the routinization, but the speaker's tendency to save energy when part of the message is predictable. When a routinized form is not predictable (e.g., when I dictate my phone number to someone), no reduction occurs.

(Haspelmath 2008c: 59)

Haspelmath v tomto odkazuje již na Zipfa (1929). Navíc dále dovozují, že Haspelmathovo vysvětlení má širší záběr než u Bybeeové. Haspelmathem navržená predikovatelnost a tendence uspořít energii totiž umožňuje vysvětlit také obecnou diachronní

tendenci k preferenci kratších frekventovaných tvarů (při konkurenci s funkčně stejnými, ale delšími tvary). Týká se to konkrétně případů, kdy se ke starším redukovaným tvarům podle analogie s pravidelnými tvary vytvořily dubletní delší tvary (z jiné perspektivy tak toto vysvětlení doplňuje konzervační efekt a zároveň je také kompatibilní s pojetím jazyka jako jevu třetího druhu v § 2.2.4).

Ačkoliv se může zdát, že redukční a konzervační efekty působí proti sobě, podle Bybeeové (2007b: 13) je to jen zdánlivé, protože každý z efektů se týká různého typu jazykové změny.

- (iii) **Efekt autonomie** je možné pojímat jako extrémní případ konzervačního efektu, Bybeeová však má důvod tento jev vydělit zvlášť. Autonomie (slov, případně frází) je pojímána jako míra pravděpodobnosti, že slovo (tvar) bude reprezentováno ve slovníku mluvčího jako celá a separátní jednotka. Vedle frekvence autonomii ovlivňuje i sémantická jednoduchost a morfonologická pravidelnost jednotek (autonomnější jsou jednotky složitější a nepravidelné). Předpokládá se, že vysoce autonomní slova mají kognitivně slabší propojení s ostatními vztaženými slovy (jak v rámci paradigmatu, tak v rámci lexikální třídy). Podle tohoto pojetí tak mohou být i některé tvary v rámci morfologického paradigmatu autonomní a součástí lexikonu.

Nejzazším důsledkem autonomie je supletivismus, může dojít k průniku tvaru do jiného paradigmatu (*incursion*): vysoce autonomní slova/tvary paradigmatu zcela ztratí svůj původní význam, oddělí se od původního paradigmatu a stanou se součástí paradigmatu nového.

Příklad: Dnešní komparativ *lepší* byl původně (v praslovanštině) komparativem v paradigmatu s pozitivem *lepý*. Podobně lze uvažovat o dalších paradigmatech. (Nejedná se samozřejmě o jediný zdroj vzniku supletivismu. Supletivismus vzniká i dalšími procesy, např. jako důsledek jazykového kontaktu.)

- (iv) **Stupeň produktivity konstrukce** je veličina, která je do jisté míry determinována typovou frekvencí. Tato determinace je postavena na předpokladu, že je-li nějaká konstrukce přítomna ve velkém počtu různých jednotek, má tendenci být použita i při tvoření nových jednotek, tedy být produktivní. (Produktivita je vedle toho určována i dalšími faktory, např. sémantickou a morfonologickou složitostí.)⁴⁵ Vysvětlení je následující: vyšší typová frekvence dává konstrukci kognitivně silnější reprezentaci, a ta je tak lépe přístupná při tvoření nových jednotek:

⁴⁵ Záleží např. na tom, do jaké míry je daná třída morfonologicky a sémanticky otevřená.

The more forms that bear the affix, the stronger the representation of that affix. The stronger the representation of the affix, the easier it will be to access when a new word needs to be inflected, and the greater likelihood that that affix will be productive. (Bybeeová 1995, cit. podle Bybeeové 2007a: 174)

Naopak tvary o vysoké tokenové frekvenci je možné naučit se mechanicky, bez vztahu k dalším tvarům (viz autonomie), a ty proto nepřispívají k produktivitě dané konstrukce (tamtéž).

Tokenová i typová frekvence tak mají podle Bybeeové podíl na vytváření kategorií, tedy formování gramatiky. Tokenová frekvence má vliv na percepci centra kategorie i jejích hranic, zatímco vlastnosti typů vytvářejí hranice kategorie a frekvence typů se vztahuje ke stupni produktivity konstrukce odkazující k této kategorii.

Bybeeová se vyjadřuje i k otázce, zda se věnovat příčinám frekvence, nebo jejím důsledkům. Z jejího textu vyplývá, že samotný původ frekvence není v jejím pojetí jazyka (gramatiky) tak důležitý (vnějazykové příčiny mohou být různorodé) jako její důsledky, protože frekvence (opakování) má vliv na kognitivní reprezentace a právě „kognitivní efekty utvářejí gramatiku“ (Bybeeová 2007b: 18). U Bybeeové je tedy explicitně stanoven vztah mezi jazykovým užíváním (frekvencí), kognicí a gramatikou.

2.5.2 Frekvence jako explanace jazykových asymetrií

Všechny výše uvedené frekvenční efekty byly Bybeeovou vysvětleny na základě kognitivních principů, které zprostředkovávají vztahy mezi zjištěnou frekvencí a gramatikou. Tato teoretická východiska však není nezbytné přijímat, frekvenci tvarů lze zkoumat nezávisle a považovat ji jednoduše za jeden z faktorů, který indikuje, proč určité struktury mají univerzální tendenci vypadat právě tak, jak vypadají. Takovým způsobem přistupuje k frekvenci Haspelmath (2008b, 2008a). Frekvence je u něj měřitelnou funkční explanací podoby jazykových struktur (jejich vysvětlující proměnnou). Haspelmath především ilustruje, jak frekvence dokáže lépe než některé typy jiného explanačního principu, ikonicity, vysvětlovat univerzální (mezijazykové) asymetrie v jazykovém systému.⁴⁶

Pro přesné uchopení tohoto postupu je opět třeba rozlišit dva pojmy – frekvenci absolutní a frekvenci relativní:

⁴⁶ Tedy nikoliv přímo jazykově specifické asymetrie. Příklad univerzální morfosyntaktické asymetrie: plurálové tvary u substantiv jsou napříč jazyky delší než odpovídající tvary singulárové.

- (A) **Absolutní frekvence** udává absolutní četnosti výskytu (všechny výše uvedené případy frekvence se týkaly právě tohoto pojmu).
- (B) **Relativní frekvence** vyjadřuje poměr absolutní frekvence jedné kategorie (tvaru) vůči absolutní frekvenci jiné kategorie (tvaru).

Příklad: Lze zkoumat relativní frekvenci superlativu vůči komparativu, vztáhnout přitom mohu absolutní počty komparativů a superlativů, ale zároveň mohu změřit zvlášť relativní frekvenci pro každou dvojici tvarů. Lze tak např. porovnávat poměry superlativu vůči komparativu u dvou různých adjektivních lemmat (např. *nejrůznější* : *různější*; *největší* : *větší*), na absolutní tokenové frekvenci jednotlivých tvarů v tomto případě nezáleží.

Haspelmath (2008a) ukazuje, že relativní frekvencí lze vysvětlit a predikovat univerzální asymetrie v tvarových strukturách, a to i ty, které bývají jinak popisovány a vysvětlovány pomocí tří druhů ikoncity. V jiné studii (Haspelmath 2008b) předkládá silnou hypotézu:

All universal morphosyntactic asymmetries can be explained on the basis of frequency asymmetries, i.e. they all show economic motivation: more frequent patterns are coded with less material.

(Haspelmath 2008b: 185)

K tomu doplňuje, že ekonomická motivace se do jazyků zapracovává v průběhu historického vývoje (tedy historickými změnami). Vztah mezi frekvencí a jazykovými strukturami tak není přímý. Zjednodušeně řečeno: existují univerzální frekvenční asymetrie (např. méně plurálových jmen než singulárových), které mají tendenci se v jazycích prosazovat jako morfosyntaktické asymetrie (plurálový tvar delší než singulárový).

Tři druhy ikoncity (tedy vztahu podobnosti mezi formou a významem), které se při použití frekvenční explanace stávají podle Haspelmatha nadbytečné, jsou ikoncity kvantity (větší množství významu je vyjádřeno větším množstvím formy, např. pozitiv – komparativ – superlativ v latině, ale i češtině), ikoncity komplexnosti (složitější významy jsou vyjádřeny složitějšími formami, pro stupňování platí obdobně) a ikoncity koheze⁴⁷ (významy, které jsou si bližší sémanticky, jsou vyjádřeny koheznějšími formami).⁴⁸

⁴⁷ *Ikoncity koheze* je Haspelmathův (2008a) termín, obvykle bývá označována jako ikoncity vzdálenosti (*distance*, viz Haiman 1983). Jde o to, že výrazy, které jsou si bližší konceptuálně, jsou si blíže i na škále koheznosti (vyjádření funkčním slovem – juxtapozice – vázané formy – portmanteau; viz Haiman 1983). Haspelmath termín koheze zavádí jako přesnější termín, aby jej odlišil od soumeznosti (*contiguity*).

⁴⁸ Vedle toho však Haspelmath upozorňuje i na čtyři další typy ikoncity (syntagmatického izomorfismu, soumeznosti, pořadí a opakování) a jejich použitelnost pro lingvistickou teorii nenapadá.

Příklad: Ikonicitu kvantitativní sice již v současném výzkumu není tak široce přijímána, má ovšem dlouhou tradici a lze ji dobře ilustrovat právě na stupňování adjektiv. Tento koncept lze nalézt v textech Jakobsona, který přímo uvádí:

Morfologie je bohatá na substitutivní znaky, u nichž je ekvivalentní relace mezi označujícím a označovaným. Tak například v různých indoevropských jazycích stupně srovnání u adjektiv – pozitiv, komparativ a superlativ představují postupné narůstání počtu fonémů; např. angl. *high* – *higher* – *highest*, lat. *altus* – *altior* – *altissimus*. A tak signifikanty (označující) obzvláště gradaci signifikátů (označovaných).

(Jakobson, 1970: 37)

Právě na adresu Jakobsonova příkladu Haspelmath (2008a) uvádí, že je vhodné ho nahradit následující frekvenční explanací: komparativ a superlativ jsou méně frekventované, a proto jsou delší. Podobně přistupuje i ke zbylým dvěma typům: podle něj pro ikonicitu kvantitativní, komplexnosti a koheze po řadě platí, že kratší, jednodušší a koheznější formy se vyskytují signifikantně častěji než odpovídající delší, složitější a méně kohezní formy. Navíc dále ukazuje, že na rozdíl od ikonicity frekvenční explanace nevytvářejí nesprávné predikce.

Komentář k možnostem výzkumu v jednom jazyce: asymetrie v sémantické či sémanticko-gramatické oblasti češtiny (např. stupňování, posesivita) jsou predikovatelné na základě frekvence, české jazykově specifické asymetrie mohou univerzální asymetrie podpořit, ovšem specifické asymetrie nemohou být frekvencí beze zbytku vysvětleny. Síla tohoto typu explanací tkví v jejich univerzálním a diachronním charakteru (tzn. prosazují se kumulativně v průběhu jazykového vývoje jako jev třetího druhu), nikoliv v jejich okamžité aplikaci na každý specifický jazykový jev.

2.5.3 Převažující tendence v jazykovém užívání jako explanace jazykových struktur

Přístupy, kterým se budu věnovat v tomto oddílu, pracují s frekvencí širěji (jde o využití frekvenčních vztahů, které je v jazykové typologii, na rozdíl od Haspelmathova přístupu, již déle etablované). Tendence pozorované v jazykovém užívání jako frekvence určitých jednotek mohou přímo sloužit jako explanace vzniku a fungování různých jazykových struktur.

Propojení mezi tím, jak jazyk vypadá (pozorovatelné struktury), a tím, co je zjistitelné z jazykového užívání (frekvence určitého sémanticko-pragmatického obsahu v těchto strukturách), se považuje za spojitý nádobý. Četnost obsahu (časté užívání nějakého významu) vede ke vzniku zvláštní formy (konstrukce) neboli slovy J. W. Du Boise „gramatiky nejlépe kódují to, co mluvčí »činí« nejčastěji“:

Grammars provide the most economical coding mechanisms (the highest »codability«, the least marked forms) for those speech functions which speakers most often need to perform. More succinctly: Grammars code best what speakers »do« most. (Du Bois 1985: 362–363)

Pro stanovení vztahů mezi jazykovými strukturami a jazykovým užíváním se zejména sleduje lexikální obsazení konstrukcí (což souvisí s tendencí, že určité konstrukce se používají jen s entitami určitého sémantického typu), jejich slovosled (při tom významnou roli hraje aktuální členění), kombinovatelnost či vzájemná zastupitelnost a nezastupitelnost.

Rozdíl oproti výše představeným teoriím spočívá v tom, že Bybeeová i Haspelmath pracují s frekvencí parciálně, se specifickými mechanismy u specifických typů jednotek: u Bybeeové je frekvence spjata s kognitivně pojatými efekty, které se aplikují na některé rysy jazykové struktury. Podobně Haspelmathův diachronní mechanismus se týká vysvětlení specifických kategoriálních asymetrií: jeho explanace se týká množství jazykového materiálu, jímž je kódována jedna, nebo druhá hodnota kategorie. Argumentace dvou přístupů, které zde představím (Du Boise 1987 a Hawkinse 2004), vychází z předpokladu, že to, co je v gramatice, odráží to, co je vysoce frekventované, a to, co je vysoce frekventované, odráží to, co je přirozené.

Explanáčnı́ přístup Du Boise (Preferred Argument Structure)

Jednou z klasických ukávek širšího přístupu k frekvenci je Du Bois (1987), který ve svém vlivném článku o ergativitě argumentoval pro příhodnost gramatikalizace ergativně-absolutivního systému na základě toho, že tento systém velmi dobře odpovídá běžnému pragmatickému způsobu nakládání s argumentovými rolemi v diskurzu. Jeho argument je postaven na tom, že existuje určitá sémanticko-pragmaticky *preferovaná argumentová struktura*: statistika jazykového užívání výpovědí mluveného jazyka ukazuje, že agens tranzitivního predikátu je velmi často v diskurzu z předchozího kontextu znám, a proto bývá lexikálně nevyjádřen, nebo je vyjádřen jen zájmenem. V ergativně-absolutivním jazyce je takový argument při plném lexikálním obsazení (které je málo časté) vyjádřen ergativem (obvykle formálně složitějším tvarem). Absolutivem (obvykle formálně jednodušším tvarem) jsou pak vyjádřeny jednotky, které se vyskytují výrazně častěji a nesou novou informaci (jediný argument intranzitivní klauze, patiens tranzitivní klauze). V dalších jazycích⁴⁹ je podobně logické, že uvedené vlastnosti se nějak promítají i do preferovaného slovosledu

⁴⁹ Preferované argumentové struktury rozumím jako tendenci v jazykovém užívání, na jejímž základě lze vysvětlit vznik ergativně-absolutivního uspořádání, ale i vznik a vývoj dalších typů konstrukcí (např. v jazycích, které mají nominativně-akuzativní uspořádání jako čeština).

a informační struktury (aktuálního členění).⁵⁰ Tento způsob uvažování je velmi inspirující pro nakládání s posesivitou, v níž vystupuje posesor, který je mezijazykově podobný právě agentovi a v jehož vyjádření alternují složitější a jednodušší typy vyjádření. Z hlediska pojetí jazyka jako jevu třetího druhu však dodávám: vztah mezi důrazem na ekonomické vyjádření a výslednou gramatikou je nutné pojímat nepřímo skrze kumulaci intenčních individuálních aktů.

Explanační přístup Hawkinsa (Performance-Grammar Correspondence Hypothesis)

Dalším příkladem širě pojímaných přístupů k explanacím pomocí jazykového užívání je Hawkins (2004), jehož obecná *hypotéza korespondence jazykového užívání a gramatiky* je založena právě na preferencích, které lze pozorovat jednak jako statistické tendence v korpusech, jednak je lze zjišťovat pomocí psycholingvistického výzkumu:

Grammars have conventionalized syntactic structures in proportion to their degree of preference in performance, as evidenced by patterns of selection in corpora and by ease of processing in psycholinguistic experiments. (Hawkins 2004: 3)

Hawkins formuloval na základě mezijazykového zkoumání tři principy: (i) minimalizace domén, (ii) minimalizace forem, (iii) maximalizace online zpracování. Principy jsou vždy definovány z pohledu individuálního uživatele jazyka: „člověk-zpracovatel má preferenci“.

První dva principy lze shrnout pod slogan *Express the most with the least* (Hawkins 2004: 25). Minimalizace forem je princip velmi podobný tomu, co bylo řečeno o redukci jazykových jednotek u Bybeeové v § 2.5.1, Hawkins (2004: 28) k němu však přidává druhý (sémantický) rozměr: jedná se o to, že význam redukováných jednotek může být zároveň obecnější a mít větší extenzi: menší specifičnost zajišťuje, že může být aplikován na více situací na základě externího kontextu.

Princip minimalizace domén se týká preference pro to, aby povrchová struktura, která má umožnit zpracovat určitý syntaktický vztah, byla také pokud možno co nejkratší. Jestliže existují dvě varianty vyjádření, mluvčí má tendenci vybrat tu s nižšími nároky na vytvoření/rozpoznání. Ilustruje to na příkladu (5): struktura (5a) je výrazně náročnější na zpracování než (5b), protože vzdálenost mezi jednotkami, které umožní rozpoznat celou syntaktickou složku *dát někomu něco* [V NP PP] je v případě (a) 12 jednotek, zatímco v případě (b) jde o čtyři jednotky (jednotky, které udávají vzdálenost, jsou v příkladech vyznačeny tučně).

⁵⁰ V celé práci používám pojmy *informační struktura* a *aktuální členění* záměnně.

(5) ANGLIČTINA (Hawkins 2004: 26)

- a. Mary VP[gave NP[*the book she had been searching for since last Christmas*]
PP[to Bill]]
- b. Mary VP[gave PP[to Bill] NP[*the book she had been searching for since last Christmas*]]

Hawkins princip minimalizace domén definuje takto:

Minimise Domains: The human processor prefers to minimize the connected sequences of linguistic forms and their conventionally associated syntactic and semantic properties in which relations of combination and/or dependency are processed. The degree of this preference is proportional to the number of relations whose domains can be minimized in competing sequences or structures, and to the extent of the minimization difference in each domain. (Hawkins 2004: 50)

Třetí princip je trochu složitější. Podle Hawkinsova sloganu *Express it earliest*. Když zjednoduším jeho fungování, jedná se o to, že preferenci dostanou takové jazykové prostředky, které zajistí nejrychlejší zpracování jazykové struktury a zároveň umožní nejnižší počet nesprávných rozpoznání (na základě falešných vodítek). Princip tedy nutně nemusí odpovídat minimální doméně.

Vztáhnou-li výše uvedené ke Kellerovi (1994), Hawkins svými principy na jazykových strukturách upřesňuje maximy týkající se nejnižších nákladů (ekonomie) u jednotlivce – jak z hlediska mluvčího, tak recipienta (viz Kellerova maxima (i) z § 2.2.4: *Mluv tak, abys nevynaložil více energie, než potřebuješ na dosažení cíle.*). Pro moji práci je zásadní celkové teoretické nastavení Hawkinsova výzkumu, které je zcela v souladu s pojetím jazyka jako jevu třetího druhu: kumulující se vzorce v jazykovém užívání lze pozorovat jako statistické preference (např. v jazykových korpusech) a ty se mohou projevat jako gramaticky zafixované konvence.

2.6 Požadavky na jazykové zkoumání

Předchozím studiem jsem se dostal k vlastním požadavkům na jazykové zkoumání. Představím je zde v § 2.6.1. V § 2.6.2 je pak vztáhnou k pojetí explanačních rámců, které formuloval Enfield (2014) při hledání přirozených příčin jazyka. Ukážu, že Enfieldův způsob explanace vztahů v jazyce odpovídá pohledu na jazyk jako na jev třetího druhu.

2.6.1 Vlastní nároky na jazykové zkoumání

Tvrdím, že každý kategorizační model dokáže vystihnout jen část informace o jazyce (zachytí jen některé jazykové vlastnosti a jiné zcela opomíjí). Není možné principiálně stanovit, která kategorizace je správná a která nikoliv, je však možné hovořit o tom, který způsob kategorizace více naplňuje konkrétní vědecké cíle, tj. který je vhodnější pro poskytnutí odpovědí na dané výzkumné otázky.

S ohledem na analýzy různých přístupů, které jsem provedl v této kapitole, formuluji požadavky, které by mělo zohledňovat jazykové bádání, ke kterému se hlásí tato práce. Za jazykové bádání považuji jak komplexní modely jazyka, tak partikulární popisy, které budou prohlubovat jazykové poznání určitým směrem.

Takové bádání bude zohledňovat a začleňovat:

- (i) empirická data jazykového užívání v komunikaci (korpusová data včetně dat ze spontánních mluvených korpusů budou formulována jako generalizace na různých úrovních abstrakce);
- (ii) empirické výsledky kognitivních experimentů (zejména ty, které dokládají prototypičnost a gradientnost používaných kategorií), ale i introspekce empiricky ověřené pomocí dotazníků a elicitace;
- (iii) vlastnosti jazyka jako jevu třetího druhu, tedy bádání bude zaměřeno s ohledem na činnost individuálních uživatelů (jejich zájmů) a zároveň bude pojímat jazyk (získaná generalizovaná data) jakožto výsledek kumulace individuálních činností;
- (iv) vnější explanace (jak vysvětlit „jazyk z nejazyka“ (Lindblom et al. 1984: 187); např. mechanismus jazykové změny).

Bádání tedy bude vedeno tím způsobem, aby komplexní model byl schopen adekvátně zachytit a vysvětlit jak to, co konkrétně produkujeme, tak to, co si myslíme, že produkujeme, tak to, co se kumuluje a mění nezávisle na našich intencích. – Nebo jinak řečeno: (i) odpovídá tomu, co se obvykle vyděluje jako parole, (ii) odpovídá mentalistickému pojetí jazykové reprezentace, (iii) odpovídá výzkumu langue v těsném sepjetí s jazykovým vývojem i jazykovým užíváním. Vnější explanace (iv) pojímám jako nejazykové vlivy, které vytvářejí tlak na naše pragmatická (intenční) rozhodnutí a projevují se v jazykovém užívání. Kumulující se jazykové užívání má vliv na formování jazyka jako jevu třetího druhu.

Jazykové užívání zároveň může mít vliv na fungování určitých kognitivních činností (např. skrze frekvenci určitých jednotek se mění propojení mezi exempláři).

Tyto požadavky se dosud zdají nejlépe komplexně naplňovat modely uvedené v § 2.2.3, § 2.4.4, částečně v § 2.4.5. Náleží sem např. model Becknera et al. (2009: 31), který s kognitivními reprezentacemi nakládá jako se sítí exemplářů, které v průběhu jazykového užívání dynamicky procházejí změnou; částečně modely konstrukční gramatiky (Friedová & Östman 2004, Croft 2001) i model Givónův (2005), který počítá s kombinacemi exemplářů a svazky rysů k nim přiřazeným (rysy se silně vážou k prototypům).

Jednotlivé poznatky, které lze do takových modelů začlenit, mohou pocházet jak z korpusových studií a na nich založených deskripcí, experimentálních studií, tak z mezijazykových zkoumání, která jsou založena na jasně definovaných strukturních konceptech (komparativní koncepty, morfosyntaktické rysy).

2.6.2 Požadavky z pohledu rámců pro porozumění přirozeným příčinám jazyka

S požadavky na jazykové zkoumání, které přijímám v této práci, rezonuje pojetí Enfielda (2014). O Enfieldovi jsem se zmínil výše (§ 2.2.3) v souvislosti s evolučními přístupy a s Kellerovým pojetím jazyka jako neviditelné ruky. Enfield propojuje ve svém shrnujícím konceptuálním pojetí evoluční přístupy se všemi hlavními oblastmi lingvistického zkoumání. Podle něj lze porozumění „přirozeným příčinám jazykových systémů“ (2014: 1), tedy porozumění jazykovým explanacím, postavit na třech základních myšlenkách.

(i) První myšlenka vychází z toho, že kauzální procesy v jazykové realitě probíhají současně v různých rámcích (ty podle autora nepřesně odpovídají tzv. časovým škálám, *time scales*), které lze pozorovat z různých lingvistických perspektiv. Tento Enfieldův bod, se kterým autor systematicky pracuje (podrobněji viz níže), lze vztáhnout k mým výše uvedeným poznámkám o smysluplnosti používání různých metajazykových perspektiv při kladení různých výzkumných otázek.

Další dvě myšlenky souvisejí s evolučním pojetím jazyka jako jevu třetího druhu: (ii) Jde o otázku, jakým způsobem jsou rozšířeny jazykové prvky ve společnosti. Zde Enfield zvláště zdůrazňuje mikroúroveň jazykového chování v sociální interakci (tedy to, co v této práci odpovídá nejvíce pojmu jazykové užívání). (iii) Vedle toho je nastolena navazující otázka: jednotlivé jazykové prvky nejsou izolované, ale jsou zároveň pevně integrovány do větších systémů (jde vždy o jednotky v nějakém určitém kontextu); je tedy třeba dokázat vysvětlit, tvrdí Enfield, jak se jednotlivé kousky znalostí a chování pozorované na mikroúrovni stávají

takovými strukturovanými a kulturními systémy, jako jsou jazyky. O těchto mechanismech jsem psal zejména v § 2.2.4 v pojetí Kellera, pro podrobnější pohled odkazují přímo na text Enfielda (2014), kde jsou tyto mechanismy zasazeny do komplexního lingvistického rámce.

Vrátím se nyní k první myšlence, zásadní pro tuto práci. Enfield (2014: § 2.2) rozlišuje (v návaznosti na řadu výzkumníků zabývajících se jazykem, psychologií a kulturou, např. L. Vygotskij, M. Tomasello, M. Cole, M. Uryu, B. MacWhinney, L. Steels) šest relevantních, vzájemně propojených rámců pro porozumění jazyku:⁵¹

- (i) **Mikrogenetický rámec** se týká kognitivních procesů produkce a percepce řeči, které mají tendenci probíhat v řádech několika milisekund až sekund (např. při produkci jde o formulaci konceptu, zvolení vhodného lemmatu a fonologické zakódování). Mezi kauzální explanační mechanismy náleží např. pracovní paměť, minimalizace úsilí, kategorizace či inference.
- (ii) **Ontogenetický rámec** se zaměřuje na osobní jazykové zvyky a schopnosti získané v průběhu lidského života. Jde tedy o prozkoumávání otázek osvojování prvního i druhého jazyka. Mezi kauzální mechanismy patří mj. různé strategie a motivace pro učení (např. statistické učení).
- (iii) **Fylogenetický rámec** se týká otázek, jak si lidský druh osvojil samu schopnost naučit se a používat jazyk. Kauzální procesy tedy zahrnují ty, se kterými typicky pracuje evoluční biologie.
- (iv) **Enchrovní rámec** nahlíží jazyk v kontextu sociální interakce. Mezi kauzální procesy náleží témata konverzační analýzy jako střídání replik, sekvence řečových aktů nebo vztahy vhodnosti, efektivnosti a sociální zodpovědnosti („accountability“). Enchrovní procesy mají tendenci probíhat v řádu zlomků sekund, několika sekund až minut.
- (v) **Diachrovní rámec** pojímá prvky jazyka jako konvencionalizované vzorce znalostí a/nebo chování, které operují uvnitř historických společenství. Jazyková změna vzniká na mikroúrovni, ale musí se rozšířit a být přijata společenstvím dříve, než se stane konvencí. Mezi kauzální procesy zde náleží adopce a difuze inovací či demografická ekologie. Časové ohraničení pak odpovídá rokům, dekadám až staletím.

⁵¹ Východiskem pro toto rozlišování jsou rámce pro zkoumání chování zvířat (kauzální, funkční, fylogenetický, ontogenetický), které zformuloval etolog Tinbergen (1963). Vygotskij (1962) např. pracuje pouze s rámci fylogenetickým, ontogenetickým a historickým. Další lingvistická pojetí se různí; Enfieldovo rozlišení vzniklo na základě jejich kritického rozboru.

(vi) **Synchronní rámec** je od zbylých konceptuálně odlišný. Odpovídá systému, který lze buď pojímat jako metalingvistickou deskripci (viz mé úvahy výše), ale také jako hypotézu o tom, jak jsou prvky a relace systému reprezentovány v hlavě uživatele jazyka. Slovy Enfielda (2014: 17, vlastní překlad) jde v tomto rámci o „způsob myšlení o konceptuálních reprezentacích jazyka, které lidem umožnily produkovat a interpretovat výpovědi v tomto jazyce“. Kauzalita odpovídá událostem, které vedly k těmto znalostem, a těm událostem, které z nich mohou vést; stejně jako tomu, že povaha a hodnota jedné konvence může být závislá na hodnotě a povaze ostatních konvencí v systému (zde odkazuji např. k de Saussurovu pojetí hodnoty).

V dalším oddílu představím, jak se požadavky formulované v § 2.6 konkrétně projeví v této práci.

2.7 Na čem je konkrétně založen jazykový výzkum v této práci

V rámci požadavků na lingvistické zkoumání se budu v následujících kapitolách pohybovat na pomezí jazykové deskripce (korpusové výzkumy), jazykové typologie (komparativní koncepty, typologické hierarchie / sémantické mapy) a funkčních explanací jazykového užívání. Viděno z perspektivy Enfieldových rámců, jazykový výzkum v této práci se zaměří na to, jak jednotky pozorované v jazykovém užívání, které lze popsat pomocí synchronního systému, lze vysvětlovat pomocí mechanismů v mikrogenetickém, enchronním a diachronním rámci.

2.7.1 Jazykový výzkum ve třetí až páté kapitole

V 3. a 4. kapitole se budu věnovat posesivitě. V 3. kapitole popíšu základy fungování posesivity v češtině v různých konstrukcích, a to tak, abych na tomto základě mohl v následující 4. kapitole provést výzkum jazykového užívání, který navrženou kategorizaci dále zpřesní (případně v některých ohledech ukáže jako neadekvátní) a navrhne pro zjištěné způsoby vyjádření funkční vysvětlení založené na principech popsaných v 3. kapitole. Budu vycházet z vymezení posesivního významu a budu sledovat jednotlivé konstrukce z hlediska toho, jakým způsobem v nich dochází k různým posesivním interpretacím, tj. jaký lexém, morfém, morfosyntaktický vztah, externí kontext apod. přispívá k tomu, že danou konstrukci lze interpretovat jako posesivní. Na posesivitě budu exemplifikovat zejména explanace související s principy navrženými Hawkinsem a Du Boisem.

Následující 5. kapitola bude věnována deskripci a explanacím morfematické struktury stupňování českých adjektiv. Tuto jazykovou doménu jsem zařadil s ohledem na to, že na posesivité, která je jinak hlavním materiálovým zdrojem, se v češtině frekvenční efekty navržené Bybeeovou projevují jen omezeně. Na morfematické struktuře stupňování tedy budu exemplifikovat frekvenční efekty v pojetí Bybeeové a morfosyntaktické asymetrie v pojetí Haspelmatha.

2.7.2 Možnost využití konstrukční gramatiky a vztah ke kognitivním otázkám

Přístup přijatý v této práci není ve svém zaměření na sběr korpusových dat a jejich analýzu vzdálen od metod konstrukční gramatiky. Prostor si tedy zde zaslouží i vysvětlení, proč přímo nepoužívám jejího formálního aparátu, ačkoliv se to zdá být vhodné: podobně jako u konstrukční gramatiky i v této práci jsou v centru zájmu gramatické vlastnosti konstrukcí a široké okolnosti jejich užívání.

Budu zde provádět korpusový výzkum, abych popsal, jak vypadají různé jazykové vzorce: konvencionalizované struktury i preference v jazykovém užívání. Rozdíl oproti konstrukční gramatice je (podle mého) ve využití těchto dat: hlavním výsledkem konstrukčněgramatického způsobu analýzy jsou formalizované generalizace udávající vlastnosti daných konstrukcí (viz § 2.4.5) a jejich interpretace z hlediska statusu pro mluvčího jazyka. (Příklad: v konstrukci je na určitém místě uložena informace, že jistá sémantická role je preferenčně obsazována životnými referenty. Taková generalizace je považována za to, co mluvčí musí znát, aby dokázal dané konstrukce správně používat; odpovídá tedy kognitivní explanaci.)

V konstrukční gramatice je důraz kladen na systematické zaznamenávání generalizací v konstrukcích. Tyto generalizace pak mohou být (sekundárně) porovnávány a případně dále vysvětlovány s ohledem na jazykové užívání. V této práci se nejvíce soustředím na poslední bod: možné explanace pomocí jazykového užívání, které se v naprosté většině případů týkají jen určitých vlastností konstrukce.

Zabývám se tedy otázkami, jak lze některé (nikoliv všechny) generalizace v konstrukcích dále vysvětlovat z hlediska jejich fungování a možného vzniku. Tedy ptám se například, jaké jsou souvislosti toho, že daná role je preferenčně obsazována životnými referenty; jaký to má vliv na to, jak daná struktura formálně (morfologicky, syntakticky) vypadá. Tyto souvislosti u jednotlivých konstrukcí pak mohou navádět i k obecným vysvětlením, proč jazyk (jako nakumulovaný jev třetího druhu) vypadá tak, jak vypadá. Tedy snažím se odhalovat souvislosti kumulování jednotlivých akcí i okolnosti vzniku jednotlivých akcí,

které jako celek mají podíl na formování gramatiky. Ačkoliv bych tedy mohl všechny struktury popisovat například pomocí konstrukčněgramatického nebo jiného formalismu, pro zpracování mých výzkumných otázek je v mém úsilí takový postup nadbytečný. Snažím se odhalovat primárně nikoliv všechny výsledky jazyka jako jevu třetího druhu, ale specifické i obecné principy v jazykovém užívání (ve smyslu Haspelmatha, Du Boise a Hawkinse), které vedou ke vzniku, udržení, používání a dalšímu vývoji jednotlivých konstrukcí. Tyto principy lze v korpusech sledovat pomocí frekvence jednotlivých typů jednotek.

Otázky kognitivní pak vidím zprostředkovaně a ponechávám je otevřené dalšímu výzkumu. Uvedu vlastní předběžnou hypotézu: mé pojetí se nejvíce blíží exemplářové teorii. Považuji za plausibilní, že jednotky v jazykovém užívání mají vliv na to, jak jsou jednotky v mysli reprezentované: exempláře různých jednotek jsou posilovány na základě užívání a podobnosti s jinými exempláři (nejtypičtější exempláře mají vlastnosti, které jsou generalizovány konstrukční gramatikou). Vztah mezi mou předběžnou hypotézou a konstrukční gramatikou je tedy podobný vztahu mezi exemplářovou a prototypovou teorií.

Exempláře a vztahy mezi exempláři mohou poznávat nejlépe pomocí vzorců užívání nalezených v korpusech.

Posesivita v češtině: základy kategorizace

Tato kapitola se věnuje popisu posesivity. Smyslem je představit různé způsoby kódování této sémantické oblasti v češtině. Cílem není podat vyčerpávající informace o všech možných strukturách. Jak jsem přiblížil v předchozí kapitole, popis bude zaměřen na to, abych mohl jeho pomocí poukázat na principy a explanace, které se týkají vzniku, používání a vývoje jazykových kategorií (zde kategorií spjatých s posesivitou). Budu se věnovat otázkám pro posesivitu centrálním, ale nebudu se vyhýbat ani některým strukturám vzdálenějším, které s posesivitou pojí pouze určité rysy, a proto bývají považovány za okrajové. Představím teď nejprve druhy výzkumných otázek a metody, které budu využívat v 3. až 5. kapitole.

Přístup k datům je vybudován na základě jazykových korpusů. S korpusy pracuji třemi různými způsoby (A, B, C), které vedou k různým výsledkům popisu:

(A) Zjišťuji to, co je obvyklé. V korpusu odkrývám konstrukce a formy (lexikální, gramatické), které jsou typické pro daný jev. Zkoumám řadu dokladů a formuluji vlastnosti exemplářů a jejich skupin. Generalizuji vlastnosti, srovnávám je s mezijazykovými komparativními koncepty; vytvářím tedy generalizace pro daný jev, jak se objevuje v jazykovém užívání. Při tomto zacílení výzkumu hraje zásadní roli frekvence užívání jednotek, a to jak frekvence typová, která odkrývá, které vzorce jsou produktivní (např. pro skupinu lemmat se specifickou sémantikou zjišťuji, kolika různých lemmat se daná konstrukce týká, a to mohu porovnávat s jinou skupinou lemmat), tak tokenová frekvence, kterou lze sledovat jako celkový počet výskytů (konkrétních užití) na různých stupních abstrakce: např. pro jedno lemma, skupinu lemmat, nebo celou konstrukci napříč všemi lemmaty.

Příklad: je zkoumána atributivní posesivita: typem na nejvyšší úrovni abstrakce je vymezení konstrukce „posesivní adjektivum + řídící substantivum“ (*Pavlův dům*), typem na nejnižší úrovni abstrakce je lemma, tj. množina výskytů konkrétního posesivního adjektiva v tomto typu konstrukce, např. *Pavlův* ve všech pádech; specifickou sémantikou míním např. to, že posesor je v případě *Pavlův* vyjádřen jako proprium; skupina lemmat je typ na vyšší úrovni abstrakce než lemma: např. všechna posesivní adjektiva v dané konstrukci referující k propriím.

(B) Abych mohl zkoumat některé obecné hypotézy o jazykovém užívání, zaměřím se experimentálně jen na typy se specifickým obsahem, z nichž generalizuji výsledky na typy s dalšími obsahy.

Příklad: situační rámec „někdo poškozuje posesum patřící nějakému posesorovi“ lze vyjádřit různými atributivními (*poškodil jeho auto / tátovo auto / auto táty*)⁵² nebo externěposesivními konstrukcemi (*poškodil mu/tátovi auto*); mám hypotézu, že explanatorně pro konstituování všech konstrukcí tohoto typu hraje roli aktuální členění; za kontrolovaných podmínek studuji danou konstrukci jen se slovesem *poškodit* a zobecňuji na ostatní konstrukce s dativem posesivním, viz § 4.3.

(C) Zjišťuji to, co je potenciální. Speciálně vyhledávám vlastnosti tam, kde jsou podle generalizací formulovaných v (A) spíše neočekávané. Dívám se na marginální (hraniční) fungování kategorií. Odkrývám v korpusu struktury, které částečně mohou (ale nemusí) odpovídat mé introspekci. Pro odkrývané vlastnosti mohou, ale nemusejí být relevantní frekvenční charakteristiky. Např. již samotný fakt, že nějaká jednotka patřící k určité kategorii vykazuje vedle sémantických vlastností typických pro danou kategorii i další sémantické rysy, je sám o sobě výsledkem, který vyžaduje interpretaci (ačkoliv frekvenčně může být zcela marginální). Daný výsledek (jednotlivá pozorovaná odchylka od očekávaného/typického) může indikovat obecnější principy: variační a selekční mechanismy v jazykovém užívání.

Příklad: Posesor v externěposesivní konstrukci na základě předběžného sledování někdy nemusí být životný: introspektivně formuluji předběžné hypotézy, jak se budou vlastnosti posesora odchylovat od standardu, a hledám v datech cíleně doklady; např. zjistím, že dativním posesorem může být *auto* (*ukroutil autu stěrače*); zjišťuji, kteří další podobní posesoři by mohli být takto vyjádřeni (viz Křivan 2007). Variační mechanismus např. zahrnuje alternace *ukroutil autu stěrače / ukroutil stěrače na autě*. Selekční mechanismus odpovídá tomu, v jakém kontextu dochází k výběru dané alternativy.

Postupovat budu nyní tak, že dále představím způsob zkoumání posesivity v češtině (v konfrontaci s dalšími studii) a následně popíšu jednotlivé prostředky, které zajišťují posesivní interpretaci v atributivní, externěposesivní a predikativní konstrukci. Průběžně budu formulovat základní výzkumné otázky a hypotézy pro další korpusový výzkum.

⁵² V příkladech této kapitoly někdy pro přehlednost zvýrazňuji celou nominální frázi posesora (či kandidáta na posesora) tučným písmem.

3.1 Posesivní interpretace v češtině

Základní rovina popisu, na níž se tradičně rozpoznává posesivní význam, jsou morfo-syntaktické konstrukce. V typologickém mezijazykovém výzkumu se obvykle rozlišují tři základní komparativní koncepty: atributivní (interní, adnominální) posesivita (6a), predikativní posesivita (6b) a externí (*affectedness*, zásahová) posesivita (6c). Při tomto onomasiologickém přístupu se tedy sleduje, jak se posesivní interpretace v jednotlivých jazycích vytváří na úrovni morfosyntaxe.

Dva koncepty jsou základní. Má se za to, že jak atributivní, tak predikativní posesivita jsou nějakým způsobem zakódovány ve všech jazycích světa (viz Aikhenvaldová 2013, Stassen 2009, Dixon 2010c). Externí posesivita na druhou stranu představuje v některých jazycích (mezi něž patří i čeština) zajímavou kombinaci atributivního a predikativního typu, a to z hlediska sémantických i formálních vlastností (srov. Payneová & Barshi 1999).⁵³

- (6) a. *Můj pes.*
b. [já] *Mám psa.*
c. *Otrávil mi psa.*

Není překvapivé, že v každém ze tří obecných typů lze pozorovat formální a funkční variaci napříč jazyky, tj. jaké posesivní významy jsou konkrétně vyjádřeny (lépe řečeno interpretovatelné) a jakým formálním způsobem jsou specificky zakódovány v gramatice. V řadě mezijazykových studií, ale i na materiálu češtiny (např. Friedová 2009) bylo již ukázáno, že zapojení jazykově specifických konstrukcí není dílem náhody, ale vykazuje mezijazykové podobnosti, které jsou funkčně vysvětlitelné. Na úplný začátek poznamenám jeden základní typologický rozdíl: atributivní posesivita je v jazyce vyjadřována inherentně jako presuponovaný vztah (často pomocí konstrukce, která vyjadřuje i řadu vzdálenějších vztahů), predikativní posesivita je vyjádřena prostřednictvím dedikované konstrukce, nebo speciálního slovesného tvaru, který explicitně zakládá posesivní vztah (viz např. Seiler 1983). Co tento rozdíl znamená: zatímco atributivní konstrukci je adekvátní pojímat tak, že vyjadřuje sémanticky méně určený vztah, jehož obvyklým naplněním je posesivní vztah, oproti tomu různé konstrukce predikativní (např. se slovesem *mít*) lze primárně považovat za posesivní; s tím, že pokud tyto konstrukce vyjadřují vzdálenější asociativní vztahy (*mít strach*) nebo

⁵³ Další posesivní komparativní koncepty už jsou méně obvyklé a v této práci se jim nebudu věnovat. Aikhenvaldová (2013: § 3.2) zvlášť vyděluje případy jmenné inkorporace posesa (což je princip částečně podobný externí posesivitě: posesor se stává prominentní, často zasažený) a vzácné případy slovesné posesivní derivace (např. posesivní aplikativní značení).

gramatikalizované vztahy (*mít hotovo*), pojmají se jako nějaký typ reanalýzy původní konstrukce.

V případě atributivní konstrukce je její preferenční postavení v popisu jako „posesivní“ dáno jazykovým užíváním, množstvím kontextů, v nichž je tato konstrukce interpretovatelná jako posesivní. Tj. jazykové užívání vede k zakotvení dané konstrukce jako posesivní, ačkoliv obecný význam (např. konstrukce s přivlastňovacím adjektivem) by bylo lze vymezovat jako neurčitý význam nějaké relace mezi entitou a individuem.

Na tomto místě zdůrazňuji onen mnohokrát zmíněný akcent na jazykové užívání: to, jak dané struktury formálně vypadají a v jakých významech jsou používány, je do velké míry vysvětlitelné na základě toho, v jakých kontextech se nejčastěji daná konstrukce používala a používá (jde o kumulaci jevu třetího druhu, která může být vystižena pomocí různých principů, viz výše § 2.5). Tato kumulace pozorovatelná jako frekvence v užívání zprostředkovaně indikuje výsledky individuálních intenčních rozhodnutí, která činí jednotliví uživatelé (ale které je složité dohledat).

Odchyluji se tedy tímto metodologicky (ačkoliv ne materiálově) od funkčněstrukturalistického pojetí předchozích studií věnovaných české posesivitě, zejména Piřhy (1992), z jehož monografie o posesivitě vedle studie Zimkovy (1960) nejvíce vycházím při identifikaci možných posesivních interpretací v konstrukcích. Tyto dvě studie představují částečně odlišná pojetí. Zatímco Zimek pracuje i s kategoriemi na pomezí jazykového užívání a strukturalistického systému (a tím je bližší mému přístupu), Piřha staví na důsledném rozlišování kognitivního obsahu (nejazykové vnímání světa) a jazykového významu (formální ztvárnění v jazyce); jde tedy terminologií této práce o důsledné oddělení tendencí (preferencí) v užívání od gramaticky ztvárněných (konvencionalizovaných) rozdílů. Piřha explicitně odkazuje na semasiologické pojetí formulované Dokulilem a Danešem (1958):

Při popisu posesivních vztahů je mimořádně důležité pečlivě odlišovat jazykový význam, jako to, co je formálně doložitelné v jazykovém systému, od kognitivního obsahu, jako toho, co sice může být v lidském vědomí velice pevně ustáleno a přesně strukturováno, ale co se neobráží (nezrcadlí) v rámci jazykového systému. Piřha (1992: 117)

Zatímco pro mě je v této práci stěžejní zjistit, jak vzniká celková posesivní interpretace (jejíž součástí jsou jak formální prostředky, tak externí kontext), Piřha se centrálně zajímá o posesivitu pouze jako o formální gramatickou kategorii vymezenou čistě lingvistickými prostředky. Je přitom zřejmé, že s kognitivně vymezenou posesivitou (tedy v nelingvistické rovině) Piřha počítá: „[j]e třeba položit otázku, zda vedle kognitivní kategorie posesivity existuje také jazyková kategorie posesivity, jinými slovy, zda existuje posesivní význam

anebo zda existuje pouze posesivní obsahová interpretace“ (1992: 10). A na tato slova navazuje:

Je zřejmé, že klademe-li tuto otázku, musíme mít zpočátku na mysli pojem posesivity mimojazykové. Ptáme se, jak je vyjadřována. Celý další postup je ovšem opačný, protože hledáme, zda v jazykovém systému jsou anebo nejsou specifické strukturní prostředky pro její vyjadřování. Postupujeme tedy od formy k funkci, tj. zkoumáme jednotlivé posesivní prostředky na úrovni morfologické a syntaktické a hledáme, zda jsou tu formální znaky, jež by posesivitu na rovině významové (tektogramatické, hloubkové) určovaly jako zvláštní význam odlišitelný od jiných významů. Pokud takové formální gramatické znaky v syntaxi ani v morfologii nenalezneme, je třeba přiznat, že posesivita je pouze kategorií obsahovou a že v jazykovém systému je vyjadřována pouze lexikálně. Piřha (1992: 10)

Piřhův postup je v první fázi zcela v souladu s tím, co jsem prezentoval již v 1. kapitole. Budu se ptát, jak je vyjadřována posesivita jako předem vymezený koncept: budu hledat specifické strukturní prostředky v jazyce a následně testovat, jak vyjadřují posesivní význam. Z hlediska otázky deskripce na rovině morfosyntaktické by měla být tato práce s Piřhovou srovnatelná. Ovšem zcela odlišný je přístup k hodnocení lexikonu a externího kontextu. Zásadní rozdíl je v uchopení jevů a pojmů, které Piřha zcela jednoznačně odlišuje: Piřhu zajímá jen jedna strana problému; jevy jazykového užívání („mimojazyková“ obsahová interpretace, otázky lexikonu) nepopírá, jen je vyčleňuje z okruhu svého gramatického zájmu. Jeho koncepce je založena na rozdílu jazykový vs. mimojazykový a na rozdílu lexikon vs. gramatika.⁵⁴

Jak jsem naznačil v § 2.2.1, důsledné rozlišování mezi *jazykovými* a *nejazykovými* prostředky může přinášet metodologicky čisté výsledky. Na druhou stranu popis gramatiky a pouze té části sémantiky, která je s gramatikou spojena pevnými morfosyntaktickými pravidly, ochuzuje poznání o vztahy mezi gramatikou, sémantikou a pragmatikou, které nejen že nejsou arbitrární, ale také se patrně vzájemně ovlivňují (viz principy v § 2.5). Piřhovo pojetí ostře vymezuje negramatické prostředky jako nejazykové, zde budu naopak považovat za důležité propojit funkce formálních prostředků morfosyntaktických s prostředky na dalších rovinách.

Piřha považuje za součást gramatiky jazyka jen takové významy, které jsou formálně rozlišitelné od jiných.⁵⁵ Za jazykové vyjádření posesivity považuje jen taková vyjádření,

⁵⁴ V tomto mém pojetí tedy synchronní systém/rámec (viz výše Enfield v § 2.6.2) nevyklučuje informace bez formální opory v datech (může zahrnovat i informace z jazykového užívání, podobně jako s tím pracuje konstrukční gramatika) a zároveň odkazuje k možné hypotéze o kognitivní reprezentaci.

⁵⁵ Zastává tak monosémistickou pozici, ve které každý formální prostředek má právě jeden význam (sémantické rozlišování bez opory ve formě není pro jazykovou analýzu relevantní). Tento přístup vystihuje např. Haspelmath (2003: 212, vlastní překlad) takto: „Gramatický morfém má vágní abstraktní význam. Žádné z funkcí, které mohou být sémanticky rozlišeny, nejsou lingvisticky signifikantní, protože se vyjevují až interakcí s kontextem. Jinými slovy, neexistují odlišné konvenční smysly, ale jen různá užití.“

která jsou od neposesivních kontextů rozlišitelná jazykovými prostředky (např. substitucí, transformací), nikoliv ty, které sice posesivní interpretaci mají, ale u nichž nelze posesivitu daného tvaru formálně odlišit od jiné neposesivní interpretace. Genitiv posesivní je tak rozlišitelný od genitivu konatele, autora, objektu, vlastnosti, látkového a jmenovacího, zatímco např. tzv. dativ posesivní sám o sobě není relevantní jazykovou kategorií – je jen nahlížen jako součást dativu prospěchového.

Podobně lze chápat i rozdíl lexikon vs. gramatika. V Piňhově (Dokulilově a Danešově 1958) pojetí „jazykové“ odpovídá formálnímu, morfologickému/syntaktickému, které se pojí s „významem“, zatímco „nejazykové“ odpovídá lexikálnímu a pojí se s „obsahem“. Pokud přijmu toto dělení, jak se však postavit k otázce vztahu mezi pojmy *význam* a *obsah*? Je hranice mezi nimi jednoznačná? Moje odpověď zní: není, protože řada formálních testů, které se užívají pro odlišení jazykového a nejazykového přináší rozporuplné výsledky. Je tedy nutné stanovit hranici mezi nimi arbitrárně? Do značné míry ano. Arbitrární však není vztah mezi dvěma skutečnostmi, které tyto pojmy označují. Některé skutečnosti jsou zakotveny více formálně jazykově, jiné jsou jen (více či méně silně) přítomné v jazykovém užívání. Skutečnosti označené těmito pojmy jsou vzájemně prostupné. Není proto ani smysluplné oba pojmy striktně oddělovat. Namísto je přítom opatrnost, zda by se v tomto případě nemohlo jednat o metodologické míšení dvou „funkčních úseků“ (Novák 1983), tedy že bych nevhodně zacházel se dvěma různými jevy stejným způsobem, i když bych mezi nimi měl rozlišovat. To však není tento případ. Pojmy *význam* a *obsah* se týkají jevu, který je sám o sobě smíšený. Užití lexika ve správném kontextu není otázkou mimojazykovou, ale inherentně jazykovou. Jinými slovy: je relevantní popisovat gramatické kategorie i na základě lexikálního obsazení konstrukce a na základě sémantických (obsahových) vztahů v rámci konstrukce. Piňha zůstává pouze v jedné úrovni analýzy. Skutečnost, že z hlediska posesivity jsou jinak relevantní formální prostředky, které mají více inherentních interpretací (vedle posesivní), na rozdíl od prostředků, které mají posesivní interpretaci nahodilou, není reflektována; prvně jmenované prostředky jsou u Piňhy pojednány na stejné *kognitivněobsahové* (nejazykové) úrovni jako prostředky, které jsou posesivně interpretovány až na základě širokého sémanticko-pragmatického kontextu.

Pokud zaměřím pozornost na jeden jazyk a jeho posesivní kategorie, mohu často pozorovat právě zajímavé distinkce uvnitř kategorií, které jsou vztažené k funkčním vlastnostem (slovy Piňhy lexikálním a kognitivněobsahovým) jednotlivých prvků konstrukce (posesora, posesa a případně predikátu) a povaze posesivního vztahu samotného.

V následujících oddílech se budu věnovat všem třem typům konstrukcí. Budu je postupně představovat, včetně jejich mezních vlastností; a budu nad nimi formulovat hypotézy, které by mohly napomoci vysvětlit jejich vznik a povahu.

V § 3.2 představím atributivní posesivitu, v § 3.3 externí posesivitu, v § 3.4 predikativní posesivitu. Zvláštní pozornost věnuji vztahu mezi atributivní a externí posesivitou a také mezi atributivní a predikativní posesivitou.

3.2 Atributivní posesivita

Calli ségřin křeček :)

Je to křeček mí ségry (ten křeček je ségra máho křečka :))

(Renat, <http://krecek-dzungarsky00.webnode.cz/products/calli-segrin-krecek-/>, 2012)

3.2.1 Základní popis atributivní posesivity

Atributivní posesivní konstrukce může v češtině zaujímat širokou škálu posesivních (a podobných) vztahů, podobně jako např. v angličtině a v řadě dalších jazyků: jde o (i) centrální posesivní významy (vlastnictví, vztah část–celek, příbuzenské vztahy, viz (7a) až (7c)), (ii) šířeji asociační koncepty (vlastnosti, orientace/umístění, volnější asociace, viz (8a) až (8c)), (iii) nominalizace, viz (9a) a (9b), v nichž závislý člen (*bránění*, *obrana*, potenciálně označitelný jako posesum) referuje k nějakému ději a obvykle je odvozen ze slovesa.

- (7) a. *Petrovo auto*
- b. *moje ruka*
- c. *Evin manžel*

- (8) a. *prestiž pana prezidenta*
- b. *předek auta*
- c. *jeho učitel*

- (9) a. *Pavlovo bránění*
b. *Pavlova obrana*
c. *Obrana Manchesteru United hrála dobře.*

Ve shodě s Dixonem (2010c: 265) i pracemi o české posesivitě (Zimek 1960, Piřha 1992, Prouzová 1964) považují případy (i) a (ii) za varianty posesivity, zatímco u nominalizací vycházím z toho, že se jedná o výrazněji odlišnou funkci téhož gramatického prostředku,⁵⁶ (jak napomáhají určit strukturní testy). To však neznamená, že ji považuji za konceptuálně zcela oddělenou funkci, která se u daného prostředku vyskytuje nahodile. Jak ukážu dále, sémanticko-pragmatické faktory, které mohou sloužit jako explanace pro formální ztvárnění této konstrukce u posesivity i nominalizací, jsou velmi podobné. Navíc je v datech pozorovatelná další tendence: nominalizace jsou často reanalyzovány jako posesivní vztah (viz (9c)) a řada kontextů je z tohoto pohledu přechodových mezi těmito dvěma funkcemi.

Pro vymezení posesivity u konstrukcí (7), (8) a také (9c) se obvykle provádí test pomocí substituce tohoto inherentně posesivního vztahu za (derivující) predikativní konstrukci se slovesem *mít*, kde je posesivita explicitně vyjádřena (např. Zimek 1960, Prouzová 1964). Substituční schéma ilustruje příklad (10).

- (10) *Petrovo auto* ← *Petr má auto*.

Piřha proti tomuto syntaktickému testu namítá, že v některých případech selhává (11). Výraz *Napoleonova postel* nelze podle něj beze změny významu derivovat z predikace (11b).

- (11) (Piřha 1992: 68–69)
a. *Ve Slavkově ukazují Napoleonovu postel.*
b. *Napoleon má ve Slavkově postel.*

Souhlasím s Piřhou, že ze syntaktického transformačního hlediska je zde tento test neadekvátní. Zatímco Piřhu tato neadekvátnost vede k tomu, že opouští myšlenku společné hloubkové struktury pro tyto posesivní konstrukce a považuje je za zvláštní významy,⁵⁷ zde počítám s přístupem, který uplatňuje např. Dixon (2010c). Mezi atributivní a predikativní konstrukcí není postulován žádný zvláštní (hloubkový) gramatický vztah. To však nebrání

⁵⁶ Gramatickým prostředkem atributivní posesivity je v případě češtiny adjektivní, zájmené, nebo genitivní vyjádření posesora v nominální frázi řízené posesem (viz níže v tomto oddíle analýza formálních typů).

⁵⁷ Vedle toho např. Seiler (1973) považuje atributivní a predikativní konstrukce za odvozené ze dvou různých hloubkových predikátů APPLIES a EXIST. – Zde poznamenávám, že takto se právě nejvíce vyjevuje slabina strukturních testů: vyžadují arbitrární rozhodnutí, která vedou k rýsování hranic tam, kde není předěl zřejmý.

v provádění testů jako v (10) (testy se tak spíše týkají metajazykové znalosti uživatele jazyka). Z povahy atributivní a predikativní posesivity je zřejmé (viz rozdíl presuponovanost vs. dedikovanost posesivity), že se nejedná o synonymní konstrukce, a není tedy nutné uvažovat o tom, že by se měly vzájemně gramaticky transformovat. Pomocí konstrukce s *mít* však lze za jistých okolností vyjádřit stejný význam jako pomocí atributivní konstrukce kombinované s predikátem *být*, např. při přiřazování vlastnosti v (12a–b) nebo odkazování (12c–d), viz také § 3.4.

- (12) a. **Petrovo** auto je pěkné.
b. **Petr** má pěkné auto.
c. Tohle je **Petrovo** auto.
d. **Petr** má tohle auto.

Důležitý je tedy fakt, že tento test vhodně odliší konstrukce se zřejmými nominalizacemi, kde je „kandidát na posesora“ více svázán s rolí agenta či pacienta než posesora, tzn. pro konstrukci *Pavlovo bránění* je ve většině kontextů adekvátní spíše predikace (13a) než (13b). Pokud je ale kontext dostatečně reanalyzovaný a předpokládám možnost utvořit (14a) i (14b), lze spíše uvažovat o interpretaci posesivní.

- (13) a. **Pavel** se brání.
b. **Pavel** má bránění.
- (14) a. **Pavlovo** bránění je dobré.
b. **Pavel** má dobré bránění.

Příklad (11) je pak možné substituovat takto: *Ve Slavkově ukazují postel, kterou (tam) měl Napoleon.*

I z těchto uvedených příkladů je tedy zřejmé, že přechod od asociativních posesivních vztahů k nominalizacím může být pozvolný, a bude třeba se tázat, v čem si jsou posesivní a nominalizační konstrukce funkčně podobné a za jakých okolností dochází k jejich míšení.

Při uvážkách o atributivní posesivitě tedy budu počítat jak s koncepty (i), tak (ii) a (iii) a budu se snažit vysvětlit, v čem jsou si tyto podobné a v čem se liší.⁵⁸

Nyní přejdu k jednotlivým formálním typům atributivněposesivních konstrukcí v češtině. Lze rozlišit dva hlavní typy, v nichž lze interpretovat posesivní význam: (i) konstrukce se

⁵⁸ Připomínám, že dané koncepty užívám nikoliv na základě introspekce, ale mezijazykových rozdílů tak, jak jsem popsal v § 2.4.7 o sémantických mapách.

závislým posesorem ve shodě s řídicím posesem, které dále zahrnují dvě subkategorie: vyjádření adjektivními posesivními zájmeny, viz (15a), a vyjádření posesivními adjektivy od maskulin i feminin, viz (15b) a (15c); (ii) konstrukce s postpozitním genitivním posesorem, který je tvořen nominální frází (15d) až (15f): což je v češtině nejobecnější adnominální konstrukční typ. Formální rejstřík ilustruje i motto celého oddílu (viz pod nadpisem § 3.2); z pěti posesivních konstrukcí v něm obsažených rozepisují tři jako (16a) až (16c).

- (15) a. *moje ruka*
b. *Evina ruka*
c. *prezidentova ruka*
d. *neviditelná ruka trhu*
e. *ruka Petra Velikého*
f. *den matek*
g. *sklo u auta*

- (16) a. *můj křeček*
b. *ségřin křeček*
c. *křeček mý ségry*

Vedle toho existují ještě další dva okruhy konstrukcí: (iii) konstrukce vytvořená posesorem uvnitř předložkové fráze, jejíž sémantiku lze interpretovat podobně jako u základních konstrukcí. Její morfosyntaktické chování může být podobné konstrukcím (i) a (ii), viz (15g). Zároveň však může být v některých případech oddělena od posesa a fungovat stejně jako dativní posezor v externěposesivních konstrukcích, srov. dále (26). Ukážu to v § 3.3.3.

Pod zvláštní, poslední skupinu konstrukcí, které připouštějí posesivní interpretaci, zahrnují (iv) relační adjektiva, která se tvoří pomocí různých sufixů ze substantiv. Na rozdíl od výše uvedených příkladů však v případě relačních adjektiv nejde o přivlastňování individuální, ale druhové, viz (17).

- (17) a. *liščí ocas*
b. *dámská noha / dámská halenka / dámský dýchánek / dámský salon*
c. *havlovská politika*

V těchto příkladech je otázka přivlastňování komplikována nikoliv jen povahou posesa a posesa, ale zejména tím, že vztažení entity k celé skupině umožňuje celou další řadu interpretací vztahu mezi dvěma entitami, které mohou být v jednotlivých případech velmi specifické a nezřídka lexikalizované, viz např. (17b): posezor zde odpovídá zástupci či

zástupcům celého druhu. Zvláštní úlohu mezi těmito adjektivy proto přisuzuji jmenovitě těm, které jsou odvozeny od konkrétních individuů (vyjádřených *proprii*, viz (17c), tj. kde se jedná o vztažení k druhu, který je vymezen jedním individuem. Věnovat se jim budu v § 4.2.3.

Shrnutí

Všechny zmíněné skupiny prostředků mají v daných konstrukcích velmi podobnou základní funkci: zajišťují, aby se určité entity (posesoři) vyjádřené substantivem mohly formálně vyjádřit v jedné složce se substantivem (posesem) a vytvořit s ním vztah. Umožňují tedy zprostředkovat sémantiku, která odpovídá nějakému vztahu mezi dvěma entitami. Zároveň však platí, že každý z prostředků umožňuje vyjádřit jinou sémantickou škálu vztahů. Tomuto okruhu problémů se budu dále věnovat.

3.2.2 Konkurence zájmenného/adjektivního přivlastňování a genitivního přivlastňování

Použití dvou základních typů atributivní konstrukce (adjektivního/zájmenného a genitivního typu) je v češtině systematicky distribuováno, a to jak z hlediska sémantických omezení (preferencí a omezení v jazykovém užívání), tak omezení formálních (která, podle teoretických východisek této práce, se sémantickými omezeními nějak kauzálně souvisejí).

Sémanticky lze vzájemné nastavení shrnout takto: (i) zájmenná konstrukce je jedinou možností, pokud posesor odkazuje k první a druhé osobě, viz výše (15a) a (16a), a také v případě zájmenného vyjádření třetí osoby; (ii) adjektivní konstrukce může být užívána pouze s (některými) *proprii* (15b) a jmény odkazujícími k osobám (a některým dalším živým referentům), viz (15c), (16b); (iii) genitivní konstrukce se týká všech zbylých apelativ (15d), pro které je to jediný možný způsob, jak vyjádřit posesivitu; zároveň se jí někdy používá pro skupinu (ii).

Adjektivní a zájmenní posesoři systematicky referují ke specifickému individuálnímu referentovi, který je nějak *aktivován* (ve smyslu Chafe 1987), tzn. je buď obecně znám z mimojazykového kontextu, nebo je znám v kontextu dané výpovědi (skupiny (i) a (ii) jednu z podmínek prakticky splňují ze své deiktické povahy).

Podobně se o těchto českých konstrukcích vyjadřuje Prouzová (1964), která excerpovala v 60. letech řadu psaných zdrojů a následně v materiálu vyhodnotila:

[U]žití příd. jmen přivlastňovacích závisí do jisté míry také na tom, zda jde o jedince známého, o němž už byla řeč, nebo o jedince dosud v daném kontextu neznámého. Máme tu tedy co dělat s otázkou určenosti a neurčenosti. [...] [Čeština] příd. jméno přivlastňovací klade zpravidla jen tam, kde jde o jedince již známého (tedy kde by byl např. v němčině člen určitý u obecných jmen). (Prouzová 1964: 137)

Zároveň některé další (ne-lidské) bytosti mohou být vyjádřeny pomocí posesivních adjektiv, pokud je k nim referováno antropomorfním individualizovaným způsobem. Jedná se typicky o zvířecí referenty (*liščín pytel zázvoru*), ale také o referenty dalších antropomorfních bytostí (*čertův švagr*).

Formální omezení jsou následující: genitivní konstrukce se musí užít ve všech případech, kdy posesor tvoří plurál (15f) nebo ve frázi sestávající z více než jednoho konstituentu, viz (15e) a (18e), nebo když je posesor vyjádřen neutrem.⁵⁹ Na druhou stranu genitivní konstrukce není přípustná u osobních zájmen, srov. (15a) a (18a); a zároveň je nepreferována se singulárovými jednokonstituentovými *proprii* (18b) a jmény referujícími k osobám (18c). Zde ovšem působí i další pravděpodobné mechanismy: pozoruji, že pokud je posesor v (18c) považován za referujícího k nespécifickému prezidentovi (např. v kontextu společenského protokolu pro prezidenty), vzrůstá pravděpodobnost (oproti jiným kontextům), že bude genitiv užít. Užití také závisí na sémantických vlastnostech posesa (pokud je například posesor-*prezident* interpretován jako nevládnoucí *rukou/nohou*, užití konstrukce *zlomená ruka prezidenta* rovněž přichází přirozeně v úvahu).⁶⁰

- (18) a. * *ruka mě*
b. (??) *ruka Petra*
c. (?) *ruka prezidenta*
d. * *trhova ruka*
e. * *Petrova Velik-? / Velikého ruka*

Při porovnání těchto dat s mezijazykovými pozorováními se ukazuje jedna paralela. Variabilní užití atributivních konstrukcí v češtině reflektuje rozdílný status posesa na

⁵⁹ K tomu dodávám, že existují i další třídy substantiv, od nichž se posesivní adjektiva netvoří (adjektivní substantiva) nebo obvykle netvoří (feminina zakončena na *-ice*, *-yně*, např. *poslankyně*). V korpusu SYN však i pro tyto typy lze nalézt doklady (viz Kopáčková 2013). Přehled všech formálních omezení (např. i co se týče zakončení cizích jmen) je podán u Prouzové (1964).

⁶⁰ Uvedená tvrzení o jednokonstituentové genitivní konstrukci je potřeba považovat za hypotézy vycházející z předběžného pozorování, které nejsou empiricky ověřeny. (V této práci se jim blíže nebudu věnovat.)

typologické (nominální) hierarchii životnosti (srov. Silverstein 1976; Seiler 1983: 76) ilustrované v (19).

(19) HIERARCHIE ŽIVOTNOSTI

1/2 osobní zájmeno > 3 osobní zájmeno > proprium > životní substantivní referenti
> neživotní substantivní referenti

Aikhenvaldová (2013), která zpracovala vyjadřování posesivity typologicky ve stovkách různých jazyků, k tomu uvádí:

A possessor tends to occupy a relatively high position on the Nominal hierarchy: a prototypical possessor is animate, or human, and expressed with a personal pronoun or a proper name. (Aikhenvaldová 2013: 40)

V české atributivní konstrukci se tato hierarchie podle předběžného průzkumu specificky projevuje tak, že posesoři vyskytující se výše na hierarchii mají tendenci obsadit specializovanější typ konstrukce (zájmenná/adjektivní), který nelze použít pro posesory nižšího statusu (jako např. neživotná jména v (18d)). Na tomto základě a na základě výše uvedeného tak mohu předběžně vytvořit jazykově specifickou škálu pro posesory (20) z hlediska toho, jak se zapojují do českých atributivních konstrukcí:

(20) HIERARCHIE ŽIVOTNOSTI PRO POSESORY V ČESKÝCH ATRIBUTIVNÍCH KONSTRUKCÍCH

Zájmenná/adjektivní atributivní konstrukce je preferována, pokud je posesor:
zájmenný referent 1., 2., 3. osoby > individuální referent (proprium) > individuální referent (osoba) > neživotný referent a ostatní jména formálně omezená (plurálová, neutra, jmenné fráze)

Tvrzení uvedené v (20) znamená, že pokud je zájmenná/adjektivní konstrukce možná na pozici na kterémkoliv místě škály, potom je také přípustná na všech pozicích výše (více vlevo) na škále.

Ve výzkumu v 4. kapitole (§ 4.1) se zaměřím na detailnější průzkum hierarchie životnosti. Budu zkoumat, zda se hierarchie projevuje nejen ve výše uvedených kategoriálních omezeních, ale také v preferencích jazykového užívání, tedy v otázkách frekvence a produktivity jednotlivých sémantických i formálních tříd vyjadřovacích prostředků pro atributivního posesora, což by mohlo zároveň pomoci osvětlit vznik a vývoj těchto různých prostředků. Další § 4.2 se bude věnovat uplatňování těchto principů v kategoriích, v nichž posesivita různými způsoby přechází k jiným vztahům (nominalizace, druhové přivlastňování a obecnější než posesivní vztahy).

3.3 Externí posesivita

Tatu zemřel, jeho matka Kijivu mu porodí sourozence (nadpis zprávy)

Diskusní reakce:

Nada Smidkova: *Jak MU může porodit sourozence, když on není naživu..... Napsala bych asi spíše, že matka uhynulého goriláčka porodí nové mládě.*

(Aktuálně.cz; <http://aktualne.centrum.cz/domaci/regiony/praha/clanek.phtml?id=753137>;
31. 7. 2012; téhož dne změněno na: *Tragickou smrt gorily Tatu přebila v zoo šťastná zpráva*;
původní titulek uchován na <http://www.seznamzprav.cz/detail-zpravy.php?id=497439>)

3.3.1 Základní popis externí posesivity

Koncept externí posesivity je definován jako konstrukce, „v níž je sémantický vztah posesor–posesum vyjádřen zakódováním posesora jako obligatorního gramatického vztahu ke slovesu a posesor se vyskytuje ve složce odlišné od té, která zahrnuje posesum“ (Payneová & Barshi 1999: 3, vlastní překlad), viz (21a).

- (21) a. *pacientům* může poškodit zdraví
b. může poškodit zdraví *pacientů*

Konstrukce má jednu zajímavou vlastnost: ačkoliv je posesor zakódován jako obligatorní dativní vztah, není součástí argumentové struktury slovesa. Navíc ze sémantického pohledu posesivní vztah není vytvářen samotným predikátem (jako v predikativní konstrukci, viz § 3.4), ale je zde interpretován inherentně podobně jako v atributivní konstrukci.

Formální a funkční vlastnosti českých externěposesivních konstrukcí přibližně (přesnější analýza viz dále) odpovídají evropskému prototypu, jehož charakteristiky jsou (podle Haspelmatha 1999b: 111, vlastní překlad): „(i) značení [externího] posesora dativem, (ii) přísná podmínka zasaženosti, tj. externí posesoři jsou přípustní pouze tehdy, pokud je posesor pojímán jako mentálně zasažený popisovanou situací.“

Podmínka zasaženosti především vymezuje význam externěposesivní konstrukce v porovnání s atributivní konstrukcí. Při analýze českých dat se však ukazuje, že sémantický vztah mezi těmito dvěma typy zdaleka není uniformní. Například v (21a–b) identifikuji na základě kontextu užití v korpusu pouze jemný rozdíl ve významu: externí posesor je pravděpodobně vnímán jako (kontextově) více zasažený než interní posesor (tuto analýzu je třeba brát jako hypotézu, kterou by bylo vhodné podložit experimentálním výzkumem). Na druhé straně, pokud porovnám (22a) a (22b), interpretace posesa je v těchto konstrukcích odlišná daleko výrazněji: v případě externího posesora jde o základní (neutrální) význam části těla (posesor je zasažen skrze jeho zlomenou část těla), zatímco interní posesum v (22b) může být interpretováno jako nějak oddělené od posesora, nebo vůbec nemusí být vnímáno jako část těla (Křivan 2007).

- (22) a. *Zlomil mi nohu.*
b. *Zlomil **moji** nohu.*

Podstata povahy externěposesivních konstrukcí tedy tkví ve vzájemných vztazích mezi složkami konstrukce: posesorem, posesem a predikátem. Jak jsem již dříve ukázal (Křivan 2007, 2008), český externí posesor vykazuje řadu vlastností, které ho odlišují od evropského prototypu. Souhra všech faktorů v české externěposesivní konstrukci funguje následovně:

- (i) Posesoři jsou značeni dativem. Jejich prototypické sémantické vlastnosti korespondují s typologickou hierarchií životnosti prezentovanou v (19): posesoři mají tendenci referovat k lidským živým bytostem, které jsou povrchově vyjádřeny jako osobní zájmeno. Ovšem v kontrastu k ostatním evropským jazykům není reference dativního externího posesora tak omezená (teoreticky je vyjádřitelný posesor na celé škále). Spíše než o kategoriální omezení jde v češtině o sémanticko-pragmatické preference: externí posesor může také okrajově referovat k ostatním životným a neživotným entitám (např. k rostlinám v (24), automobilům, sportovním týmům).
- (ii) Posesa mohou v klauzi obsazovat pozici objektu, subjektu nebo oblique⁶¹ (tj. zejména předložkové konstrukce). Z hlediska sémantiky prototypicky označují části těla a ostatní entity blízce vztažené k posesorovi, tj. jejich preference koresponduje s hierarchií nezcizitelnosti, která je znázorněna v (23). Opět musím zdůraznit, že v češtině není jasná sémantická restrikce týkající se toho, které entity se nemohou objevit jako posesa.

⁶¹ Oblique v češtině vymezují jako doplnění slovesa nepřímým pádem (vyjma dativu, který považují za zvláštní typ nepřímého předmětu) nebo předložkovou konstrukcí.

Z hlediska vztahů mezi jednotlivými složkami konstrukce se však v mých datech (2007) ukázalo, že pokud jsou posesoři neživotní, je obecně možné použít pouze posesa ve vztahu části celku vůči posesorovi, jak je ilustrováno v (24).

(23) HIERARCHIE NEZCIZITELNOSTI (König & Haspelmath 1998, cit. podle Haspelmatha 1999b)
část těla > oděv > ostatní kontextově jedinečná věc

(24) *Balzamínce opadávají poupata.*

(iii) Jak tranzitivní, tak intransitivní predikáty mohou obsazovat českou externěposesivní konstrukci. Tranzitivita koresponduje se syntaktickými rolemi posesa. Pokud je posesum v pozici objektu, predikát je (nutně) tranzitivní, viz (21a). Pokud je posesum v pozici subjektu, predikát je intransitivní, viz (24). Pokud je posesum oblique, oba typy jsou možné. Z hlediska sémantiky mají predikáty tendenci být dynamické a aktivní; jejich inherentní sémantika je zásahová vůči patientovi (nějak mění kvalitu posesivity).

Musím zdůraznit, že sémantické vlastnosti zmíněné v (i) až (iii) nepředstavují absolutní vlastnosti elementů klauze, ale musejí být považovány za relativní s ohledem na daný (sémanticko-pragmatický) kontext, tj. konkrétní jazykové užití. Například sémantika predikátu nemusí být sama o sobě zásahová, může pouze nést potenciální kontextově závislou zásahovou interpretaci, tj. teprve výsledná sémantika konstrukce je zásahová. Podobně, v kontrastu k Haspelmathově (1999b) pojednání evropského prototypu externího posesora, nepovažuji mentální zasaženost posesora v češtině za absolutní požadavek; zásahovost se často týká pragmatického kontextu, náleží k obrazu skutečnosti z pohledu mluvčího-uživatele jazyka (srov. Friedová 2009); tedy zásahovost nezávisí na (skutečném) mentálním nebo fyzickém stavu posesora, ale spíše na sémanticko-pragmatickém kontextu reflektovaném mluvčím jazyka. Pokud to vztáhnou ke kauzálním rámcům Enfieldovým (2014) prezentovaným v § 2.6.2, při užití takové konstrukce hraje roli především mikroúroveň sociálního chování, tj. mikrogenetický a enchronní rámec.

V příkladu v mottu celého oddílu pod nadpisem § 3.3 (*Tatu zemřel, jeho matka Kijivu mu porodí sourozence*) se ukazuje, že titulky nebyl čtenářkou přijat jako adekvátní, protože porušuje vůdčí princip externěposesivní konstrukce: posesor (mrtvé mládě) nemůže být ani fyzicky, ani mentálně vnímán jako zasažený budoucí existencí posesa (tj. narozením sourozence, protože jejich existence se mívá v čase). Zjistil jsem také, že velmi podobné pragmatické podmínky platí i pro externího posesora z hlediska jeho informačního statusu

(tj. statusu v aktuálním členění). Na tom je postavena hypotéza mého výzkumu v § 4.3, kde tento bod podrobně rozvedu.

Prototypické funkce externěposesivních konstrukcí v češtině mohu průběžně shrnout jednoduše takto: predikát konstrukce zasahuje posesum, a tím mluvčí/adresát vnímá posesora jako zasaženého. Otázce interpretace zásahovosti je věnován následující oddíl.

3.3.2 Zásahovost externěposesivní konstrukce – klasifikace predikátů

Představím zde v přepracované podobě klasifikaci predikátů vystupujících v externěposesivní konstrukci na základě zásahovosti. Klasifikaci jsem nastínil ve své dřívější práci (Křivan 2007). Za zásah zde budu považovat jakýkoliv způsob ovlivnění posesa v rámci externěposesivní konstrukce (který následně vede k zásahu posesora).

Pokusím se na tom ilustrovat vlastní přístup k tomu, jak pojmám vznikání určité sémantické interpretace. Postupuji tak, že hledám, ve kterém nejhluběji zakotveném jazykovém prostředí (tj. nejvíce lexikalizovaném/gramatikalizovaném) je přítomna zásahová interpretace. Zajímá mě tedy, které jsou ty nejspecifičtější jazykové prostředky, jež zajišťují, že celou konstrukci interpretuji jako zásahovou. Nejobecnějším prostředkem je v tomto případě externí sémanticko-pragmatický kontext dané klauze, nejspecifičtějším prostředkem je lexikální vlastnost některé složky konstrukce (posesor, predikát, posesum). Bylo by možné postupovat i hlouběji do struktury směrem k jednotlivým morfémům, z nichž se dané jednotky skládají; tuto úroveň jsem ale pro externěposesivní konstrukce nevyhodnotil jako relevantní (tj. takovou, která může hrát podstatnou roli v reprezentaci daného významu). Dospěl jsem k následující klasifikaci:

(A) Zásahovost jako taková v konstrukci neexistuje, predikát není zásahový, působení predikátu na posesora je pouze potenciální: *Miřte mu na hlavu! Dívejte se jim do očí! Mířil krávkě na bok skalpelem. Stařec se díval dívce na nohy. Běhali mu po zahradě.* Tyto případy mohou být zásahové jedině skrze svoji širší pragmatickou interpretaci jako celku: zásah (ohrožení) je potenciální jen jako důsledek činnosti popsané konstrukcí.

Shrnutí: Potenciální zásahovost v (A) přisuzuji externímu kontextu celé klauze.

(B) Predikát něco činí na posesu (zasahuje do jeho integrity, manipuluje s ním), tento vztah není zřejmý z lexikálního významu slovesa, ale ze spojení predikátu a posesa. Zásahovost nevyplývá ze slovesného sémantického rámce. Typicky jde o případy, kdy je posesum vyjádřeno nevalenční předložkovou strukturou (tj. ve valenci není obsaženo

potenciální posesum). Příklady: *Kámen **mi** spadl na dvůr. Vyňali **mu** z ledviny plastovou trubičku. Vajíčko se **mu** rozplesklo na košili.*

Shrnutí: Zásahovost v (B) přisuzují celému spojení: vztahu mezi predikátem a posesem.

V dalším typu je možné již na základě daného slovesa predikovat obsah celé externě-posesivní konstrukce:

(C) Predikát nějak zasahuje posesum, v prvním případě (C1) s ním manipuluje, v druhém (C2) ho nějak mění, ve třetím (C3) výrazněji deformuje:

(C1) Predikát manipuluje (nějak nakládá) s posesem, které je typicky patientem v objektu: např. *zaklonit, zvednout, obemknout, potřást, vyhrnout, převléknout, sevřít, ohnout*. Příklad: *Zaklonil **jí** hlavu*. Patří sem rovněž intranzitivní prožitelské příklady typu *Třásl se **mu** ruce. Zalily se **mu** oči slzami*.

(C2) Predikát narušuje integritu posesa – posiluje ho, nebo narušuje. Např. *opravit, bodnout, střelit, přejet, ušpinit, promáčet*. Příklad: *Ušpinil **mi** čalounění. Umyl **mu** tvář. Upravoval **si** šaty*.

(C3) Posesum je predikátem deformováno, ale není totálně zničeno: slovesa *prostřelit, prokopnout, zranit, zkroutit*. Příklad: *Prokopnul **mu** dveře*.

Shrnutí: Zásahovost v (C) vyplývá ze vztahu mezi predikátem a posesem, tj. ze sémantického rámce slovesa a jeho argumentu, který je vyjádřen jako objekt; je zřejmé, že (C1) až (C3) jsou spíše stupně určité škály (C) než neprostupné kategorie.

Zbylé dva stupně souvisejí s krajními póly integrity posesa: vznikem nebo zánikem posesivity:

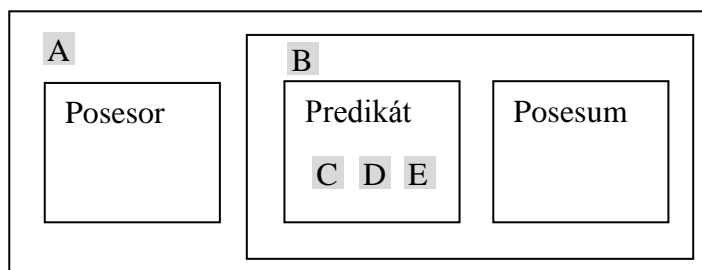
(D) Dochází k trvalému zničení posesa, nebo jeho odloučení od posesora: *zničit, zabít, ulomit, zastřelit, ukradnout, odstranit*. Příklad: *Zničil **mi** brýle*.

Shrnutí: Zásahovost v (D) je dána zánikem posesa.

(E) Konstrukce, v nichž budoucí posesum teprve vzniká, např. *Ušije **mu** oblek*.

Shrnutí: Zásahovost v (E) je dána vznikem posesa.

Všechny uvedené kategorie jsou ilustrovány schematicky na obrázku 5, který v základních rysech využívá formalismu konstrukčněgramatické analýzy. Typy C + D + E mají zásahovost zakotvenou ve významu predikátu (v jeho valenci), typ B ji má zakotvenou v interpretaci spojení predikátu a posesa, typ A teprve ve spojení všech složek a v jejich společné interpretaci.

Obrázek 5: Schéma uložení zásahové interpretace v jednotlivých částech konstrukce. Vnější obdélník odpovídá vztahům v celé propozici; prostřední obdélník vztahu mezi predikátem a posesem. Zbylé obdélníky vztahům uvnitř jednotlivých složek vyjadřujících posesora, posesum a predikát.

Třídy A, B a C + D + E se tedy liší podle toho, od jak specifické (hluboce jazykově uložené) části konstrukce se začíná vytvářet zásahová interpretace. Zásahovost typu C + D + E je ta, která nejlépe odpovídá požadavku formulovanému Haspelmathem (interpretace je dána přímo v jazykových jednotkách), zásahovost A je naopak nejméně typická (lze říci, že jde o implicitní zásahovost). Zároveň zásahovost typu A a B (na vyšších úrovních konstrukce) nutně funguje i v případě predikátů typu C + D + E, tj. tyto predikáty automaticky vyvolávají zásahové spojení predikátu a posesa i zásahový sémanticko-pragmatický kontext. (Ovšem vnější kontext může zásahovou interpretaci zablokovat; v tom případě se zásahovost vycházející ze sémantických vlastností predikátu vůbec neprojeví a celá konstrukce bude interpretována odlišně.)

3.3.3 Srovnání externí a atributivní posesivity a jejich míšení

Externěposesivní konstrukce je pozoruhodná především v kontrastu ke konstrukci atributivní (k její rozdílné interpretovatelnosti). Jak jsem ukázal výše, posesor atributivní vyjádřený posesivním adjektivem/zájmenem je referenčně omezen podle podobné hierarchie životnosti jako posesor externí. Hierarchie se však v každém typu projevuje odlišně: na jedné straně je posesor externí, u nějž je životnost otázkou gradientních preferencí v jazykovém užívání: dativem lze vyjádřit posesory, pokud je u nich zřetelná zásahová interpretace (tedy životnost spíše vyplývá ze samotné zásahovosti); na druhé straně je atributivní adjektivní/zájmenný posesor, který se zásadně netvoří od neživotných entit (lépe řečeno: *nebytostí*) (životnost zde

odpovídá diskrétnímu kategoriálnímu omezení, které nemůže být překročeno jen na základě preference). Na jedné straně je tedy gradientní kategorie s otevřenými hranicemi, která je určena typickými exempláři, v nichž se kombinují různé vlastnosti (tuto vnitřní i vnější gradientnost jsem ilustroval výše), na druhé straně ohraničená kategorie (její vnitřní gradientnost na základě preferencí v jazykovém užívání bude prozkoumána v § 4.1).

Při porovnání obou typů konstrukcí tak dochází k situacím, kdy některé sémantické typy posesora mohou být vyjádřeny zvláštní zásahovou externěposesivní konstrukcí (25a), ale na druhé straně jen konstrukcí atributivní genitivní (25b), zatímco adjektivní/zájmenná atributivní konstrukce (25c) možná není.

- (25) a. *Balzamínce opadávají poupata.*
b. *Poupata balzamínky opadávají.*
c. * *Balzamínčina poupata opadávají.*

Atributivní a externí posesivita se setkávají i v dalším případě. Pro neživotné entity existuje *lokativní* varianta posesivní konstrukce, která strukturně odpovídá atributivnímu, nebo externímu typu. Na jedné straně jsou typické kontexty, v nichž předložková fráze *u* + posesor následuje po posesu, viz (26a), tj. konstrukci lze pojímat jako atributivní; na druhé straně existují kontexty, v nichž je předložková fráze od posesu oddělena – typicky předchází predikátu, viz (26b), tj. konstrukci lze pojímat (pokud jde o její sémanticko-pragmatické vlastnosti) podobně jako externěposesivní. Uvedená předložková fráze má svůj původ v lokativním významu.⁶² Navíc předložka *u* představuje pouze zástupce rozsáhlejší skupiny předložek s podobnou lokativně-posesivní funkcí (*od, na, k, z...*). Všechny tyto předložky jsou přirozenější s neživotnými posesory a/nebo méně prototypickými posesivními vztahy (vyjma předložky *od*, která se pouze v atributivní funkci často používá i pro vyjádření různých mezilidských vztahů: *dcera/kamarádka od Petra*). Mohu tedy shrnout, že tyto konstrukce vytvářejí prostředek fungující na hranici mezi posesivitou a dalšími (prostorovými) vztahy. Tyto předložkové konstrukce považuji za případ *smíšené posesivity*, tedy zvláštního konceptu, který zahrnuje všechny případy předložkových konstrukcí typu atributivní i externí posesivity.

- (26) a. *poškodí sklo u auta*
b. *u auta poškodí sklo*

⁶² Lokativní původ není překvapivý vzhledem k tomu, že je typický pro mnoho posesivních konstrukcí jazyků světa (Heine 1997, Aikhenvald 2013).

V 4. kapitole (§ 4.3) se budu detailněji věnovat atributivní, externěposesivní a smíšené prepozicionální konstrukci ve vztahu k aktuálnímu členění. Budu zjišťovat, zda pragmatické podmínky mohou vysvětlovat vznik, užívání a strukturu těchto typů konstrukcí.

3.4 Predikativní posesivita

J: Paní učitelko, máte děti?

M: Ne, nemám.

J: A máte auto?

M: Ne, auto taky nemám.

J: Hm, vy máte jen tuhle blbou práci... kde musíte týrat děti.

(J=Jakub, 9 let; M=Marie, učitelka; osobní sdělení Marie Vlasaté, 22. 5. 2012)

3.4.1 Základní popis predikativní posesivity

Predikativní posesivita funguje v rámci celé klauze, v níž prototypicky vytváří (etabluje) posesivní vztah. Tím se liší jak od atributivní, tak od externí posesivity, v nichž je posesivní vztah obvykle presuponován a interpretován na základě kontextu (je inherentní na základě lexikálního obsazení konstrukce), a není tedy přímo vytvořen predikátem (nebo predikátovou konstrukcí), viz Seiler (1983). Predikativní konstrukce může být mezijazykově vyjádřena pomocí sloves s významem *mít* anebo *patřit*, nebo sponovým slovesem *být* kombinovaným s existenciální anebo lokativní konstrukcí, další možnosti jsou i klauze bez sloves. Vycházím zde z dělení Aikhenvaldové (2013), která se vymezuje vůči Stassenovu (2009) pojetí. K inherenci a etablování viz Clasen (1981), k mezijazykovým rozdílům atributivní a predikativní posesivity viz zejména Heine (1997: § 1.2), Aikhenvaldová (2013: § 3), Seiler (1983).

Vyjádření predikativní posesivity v češtině prototypicky odpovídá tranzitivnímu slovesu vlastnění *mít*, v němž funguje posesor jako subjekt a posesum jako objekt. Pomocí tohoto slovesa lze vyjádřit všechny posesivní významy zmíněné v § 3.2.1 a ilustrované ve schématu *Petrovo auto* ← *Petr má auto*. Jak jsem také již naznačil tamtéž, protějškem konstrukcí s *mít* mohou být posesivní významy vytvořené pomocí slovesa *být* a atributivní konstrukce (27a); tato konstrukce ale může být i rozpojena (tj. posesum je oddělené od posesa; při zachování stejného způsobu značení), jak ukazuje (27b).

(27) a. *tohle je Petrovo auto*

b. *tohle auto je Petra / Petrovo / případně u Petra*

Jak je ze všech příkladů zřejmé (pominu-li strukturní rozdíl mezi (27a) a (27b)), konstrukce s *být* se v češtině vždy kombinují s nějakým typem inherentní posesivity, a tím jsou značně variantní. Proto je také v češtině pojmám jako sekundární vazby, které využívají inherentního posesivního vztahu a zexplicitňují jej (činí jej etablovaným) pomocí predikativní existenciální/lokativní konstrukce, a tím vstupují do alternace s konstrukcemi slovesa *mít*. Specifické posesivní významy mohou být dále vyjádřeny zvláštními posesivními slovesy jako *vlastnit* (konstrukčně odpovídá typu *mít* s posesořem v subjektu), *náležet* a *patřit* (odpovídá typu *být* s posesem v subjektu).

Rozdíl mezi konstrukcemi, který se v češtině projevuje jako rozdíl *být* a *mít*, je napříč jazyky obvykle popisován jako rozdíl založený na pragmatice (určitosti): v konstrukcích typu *být/patřit* je posesum typicky určité, zatímco poseřor může být neurčitý, v konstrukcích typu *mít* je poseřor obvykle určitý a posesum může být neurčitý (Clasen 1981: § 2.5, též u Heina 1997: 30), nebo souvisejícími pojmy z hlediska aktuálního členění (strukturní rozdíl *být* a *mít* se popisuje paralelně k rozdílu aktivum–pasivum v angličtině), tedy tak, že konstrukce *mít* topikalizuje poseřora podobně jako aktivum topikalizuje agenta a konstrukce *být* topikalizuje posesum podobně jako pasivum topikalizuje pacienta (Herslund & Baronová 2001: 10; viz také Aikhenvaldová 2013: 29).⁶³

Dosud jsem tvrdil, že atributivní posesivitu lze doplnit na predikativní pomocí *být* a syntaktickou transformací převést na posesivitu predikativní se slovesem *mít* (viz např. (28)). Nyní ukážu, že externí posesivita funguje u zásahových predikátů velmi podobně jako sloveso *mít* v predikativní konstrukci. Srov. rozdíly mezi konstrukcemi *mít* a *být* (s atributivní posesivitou), viz (28a) a (28b), a mezi atributivní a externí posesivitou se zásahovým predikátem, viz (29a) a (29b).

(28) a. *pacienti mají poškozené zdraví*

b. *zdraví pacientů je poškozené*

(29) a. *pacientům poškodí zdraví*

b. *poškodí zdraví pacientů*

Rozdíl v sémantice mezi (28) na jedné straně a (29) na druhé straně je následující. V (29) predikát *poškodit* nese svůj základní verbální (zásahový) význam. V (28) adjektivum *poškozené* tvoří část rezultativní konstrukce: predikativní konstrukce s *mít* (28a) představuje tranzitivní protějšek k atributivní konstrukci s predikátem *být* (28b). Vztah mezi externí

⁶³ K původu (gramatikalizaci) posesivních konstrukcí *být* a *mít* v jazycích světa viz zejména Heine (1997: § 2) a shrnutí Herslund & Baronová (2001: § 2.2); lokální charakter konstrukcí také u Lyonse (1968).

posesivitou a interní posesivitou se zásahovým predikátem (29) je vůči vztahu mezi *být* a *mít* (28) paralelní v tom smyslu, že uvedené konstrukce typu (a) podobně formálně umožňují, aby posesor byl oddělen mimo složku od posesa. Společným důsledkem tohoto oddělení je skutečnost, že se tím může měnit i informační status posesora a posesa. Za povšimnutí stojí také fakt, že rozdíl *být/mít* je zde relevantní i přesto, že každé ze sloves zde ztrácí svůj původní posesivní, resp. existenční význam a funguje spíše jako pomocné sloveso. Ukazuje to na to, že pragmatické faktory, které zde působí, jsou nezávislé na tom, zda se jedná, nebo nejedná o prototypickou posesivní konstrukci.

3.4.2 Další způsoby vyjádření posesivní interpretace na úrovni predikace

V tomto oddíle se zaměřím na další dvě skupiny prostředků, které umožňují interpretovat posesivitu v rámci predikace: (i) posesivitu, která vyplývá se sémantického rámce slovesa, (ii) posesivitu interpretovatelnou na základě kontextu celé klauze (implicitní posesivitu).

Posesivita vyplývající ze sémantického rámce slovesa

V § 3.3.2 jsem klasifikoval predikáty v externěposesivní konstrukci na základě zásahovosti. Jako posesivní (na úrovni predikace) jsou teoreticky interpretovatelné všechny predikáty typů (C), (D) a (E) (v nichž dochází k zásahu, vzniku či zániku posesivity a které mohou vystupovat v externěposesivní konstrukci). V pojetí Piňhy (1992) takové případy patří pod skupinu implicitní posesivity, která nenáleží do jazykového systému. Jak jsem však výše ukázal, moje pojetí je odlišné a rozlišuje mezi různými způsoby, jak může být posesivita interpretována. Posesivita totiž není v těchto konkrétních konstrukcích obsažena jen na základě kontextu, ale vyplývá i ze sémantického rámce slovesa (viz také např. Levinová 1993 na angličtině).

Externěposesivní typ konstrukce je charakteristický z hlediska zásahovosti tím, že na posesu, které patří externímu posesorovi, se děje něco, co posesora zasahuje skrze posesum – toto je nejlépe vyjádřeno v predikátech typu (C), v nichž dochází k zásahu do integrity posesa. Naopak pokud se na věc podívám z hlediska čisté posesivity, tedy které predikáty vedou k tomu, že nějak narušují posesivní interpretace, jde o predikáty (D) a (E), při nichž posesivita vzniká (E) (slovesa dávání), nebo zaniká (D) (slovesa braní). Tyto predikáty má například Levinová (1993) označeny jako slovesa změny posesivity (kam náleží dávání) a posesivní deprivace (kam náleží braní).

K této otázce přidávám terminologickou poznámku: U predikátů s čistým příjemcem se typicky ve valenční syntaxi vymezuje sémantická role příjemce (recipienta), ale u obraného se speciální role nerozlišuje. Je otázka, zda se jedná pouze o metajazykový problém deskripce jazykového systému, nebo o různou povahu rolí příjemce a obraného ve vztazích k dalším (zásahovým) rolím. Odpověď se pokusím nastínit na příkladu češtiny.

V češtině je vzhledem k použití dativu ve všech těchto konstrukcích (dávání, zásahu do posesa, obírání) možné v rámci této jedné formy určit škálu (30) prostředků: řadu přechodových typů právě mezi predikáty (D), (C) a (E).

(30) ŠKÁLA ZMĚNY POSESIVITY

Posesivita: vzniká < – > je narušována < – > zaniká

Bližší pohled na jednotlivé příklady (např. § 3.3.2) ukazuje, že z hlediska interpretace posesivity se vznik a zánik liší: zatímco při vzniku lze posesivitu interpretovat teprve ve chvíli, kdy vznikne (i přes dlouhou přípravnou fázi), při zániku ji nelze přestat interpretovat, dokud nezanikne zcela. S ohledem na to se tedy zdá role recipienta u sloves spojených se vznikem posesivity zřetelnější než role obraného u sloves spojených s narušením/zánikem posesivity. Na straně vzniku má škála z hlediska posesivity u používaných predikátů spíše diskrétní povahu, na straně zániku spíše gradientní.

Na úrovni predikace tedy existují vedle konstrukcí, které lze považovat za jasné případy predikativní posesivity, další konstrukce, v nichž jsou interpretovatelné různé posesivní významy (posesivita je v nich posilována, nebo naopak oslabována). Do popisu posesivity jsem jejich většinu zahrnul v rámci konceptu externí posesivity. Z perspektivy tohoto oddílu je však náležité hovořit i o „čistých“ slovesech braní a dávání, kterým je v popisech obvykle vyhrazena zvláštní role recipienta.

Implicitní posesivita

V rámci predikace je dále možné mluvit o posesivitě i v případech, kdy se jedná o posesivitu interpretovatelnou na základě kontextu celé klauze. V takovém případě je nejpřípadnější označení *implicitní posesivita*. Posesivita není indikována žádnými lexikálními/gramatickými prostředky na nižších úrovních. Jediným vodítkem zůstává interpretace kontextu celé klauze, viz (31)–(33).

(31) *Zvedl jsem ruku.*

(32) *Stojí na jedné noze.*

(33) *Stríhá ušima.*

V příkladech (31)–(33) žádný konkrétní lexikální, syntaktický ani morfologický prostředek nesignalizuje, ke komu *ruka*, *noha*, *uši* náleží. Daný posesivní vztah je zřejmý pouze z daného mimojazykového kontextu, který je často silně ustálený. (Např. bez znalosti, že člověk zvedá vlastní, a nikoli cizí ruku, je věta (31) z hlediska posesivity víceznačná. Obvykle člověk zvedá opravdu vlastní ruku.)⁶⁴ Čím je sémanticko-pragmatický kontext ustálenější, tím je vyšší pravděpodobnost, že bude posesivita interpretována.

Závěrem

Jak jsem už ukázal u klasifikace predikátů, role kontextu je s prostředky na nižších rovinách gramatiky provázaná. Kontext může být uzavřen v rámci hranic (nastavení), které poskytují nižší úroveň, nebo může hrát hlavní roli jako zde v příkladech (31)–(33). Gramatické prostředky (lexikální, syntaktické, morfologické) omezují význam dané konstrukce do té míry, že ta může být určitým způsobem interpretována: vágnost je v této situaci vymezena. Sémanticko-pragmatický kontext činí jednoznačnými ty situace, které nejsou pevně formálně omezeny gramatickými prostředky.

Hypotézy ohledně fungování predikativní posesivity nebudou v této práci speciálně zkoumány, zde uvedené poznatky jsou však zakomponovány do hypotéz v oddílech 4. kapitoly týkajících se ostatních druhů posesivity.

⁶⁴ Posesivita je zde inherentní podobně jako v případě atributivní posesivity; s tím rozdílem, že není signalizována žádným specifickým jazykovým prostředkem (viz např. zájmenná/adjektivní konstrukce u atributivní posese) ani na úrovni predikace.

Explanace posesivních vztahů v češtině

4.1 Popis a explanace fungování atributivních posesivních konstrukcí se zájmeny a adjektivy

V minulé kapitole, konkrétně v § 3.2, jsem představil základní pravidla fungování atributivních posesivních konstrukcí. Nyní se zaměřím na detailní průzkum adjektivních a zájmených posesivních konstrukcí. Kladu si tyto výzkumné otázky: jak vypadá skutečné užívání posesivních adjektiv v češtině? Důsledkem jakých vlivů může být hierarchie životnosti pro atributivní posesory uvedená v (20)? Jaký je vztah této hierarchie k jazykovému užívání? Na obrázku 6 je pro připomenutí vyznačeno základní schéma užívání adjektivní/zájmené konstrukce a konstrukce genitivní. Jak se projevuje produktivita posesivních adjektiv? Zda a jak se od sebe odlišují, pokud jde o skutečné používání, posesivní adjektiva pro mužské a ženské posesory?

zájmený referent 1., 2., 3. osoby	individuální referent (proprium)	individuální referent (osoba)	neživotný referent a ostatní jména formálně omezená (plurálová, neutra, jmenné fráze)
--------------------------------------	-------------------------------------	----------------------------------	---

Obrázek 6: Sémantická mapa atributivní posesivity. Obdélníky odpovídají dvěma sémantickým mapám. Levý obdélník vyznačuje referenty, kteří jsou značeni zájmenou/adjektivní konstrukcí. Pravý obdélník zahrnuje referenty genitivní konstrukce.

Za tím účelem prozkoumám výskyt těchto konstrukcí v jazykových korpusech. Po představení metody ukážu v § 4.1.1 celkový přehled tvarů v korpusu ORAL2013, a to s ohledem na jednotlivé formální a sémantické kategorie i celkové počty tvarů v psaném a mluveném korpusu, v § 4.1.2 ukážu možnosti, jak z kvantitativních dat vyhodnotit a porovnat produktivitu jednotlivých kategorií, a zároveň porovnáím produktivitu posesivních adjektiv odvozených z apelativ v mluveném a psaném korpusu, § 4.1.3 se věnuje detailněji dvěma skupinám posesivních adjektiv: produktivitě posesivních adjektiv odvozených z křestních jmen⁶⁵ a adjektivům odvozených z apelativ, § 4.1.4 shrnuje popis z předešlých oddílů, § 4.1.5 diskutuje možnosti funkčních explanací struktury a užívání posesivních adjektiv.

⁶⁵ Jako *křestní jméno* označuji rodná jména a přezdívký, jimiž se obvykle referuje k osobám.

Metoda

Dosavadní popisy posesivních adjektiv v češtině vycházely z materiálu psaného jazyka; s výjimkou Mluvnice současné češtiny Cvrčka et al. (2010: 204–205), která z mluveného korpusu čerpá výběrové informace o nespisovných tvarech. Ačkoliv se řada lingvistů shodne na potřebě používat mluvená data, důvod jejich nízkého využití je zřejmý. Zpracování mluvených dat není jednoduché, především proto, že mluvené korpusy nejsou lemmatizovány a nalezení všech (nebo alespoň naprosté většiny) výskytů je značně náročné a vyžaduje mnoho navazujících kroků.

S ohledem na teoretické zázemí této práce je však náležité prioritně prozkoumávat právě mluvený jazyk, a to i s rizikem, že data budou kvůli nízkým absolutním frekvencím na poměří statistické ověřitelnosti. Jestliže vycházím z toho, že jazykovou kategorizaci ovlivňuje běžné jazykové užívání, uvažuji o korpusu mluveného jazyka jako o primárním médiu, které nejlépe odhaluje kumulativní jevy osvětlující, proč jazyk vypadá tak, jak vypadá.

Pokud je to tedy technicky možné, budu mít snahu poznávat jazykové užívání právě skrze mluvené projevy. Zároveň je ale relevantní průběžně porovnávat výsledky s korpusem psaným: jednak pro zhodnocení, zda a do jaké míry lze mluvené korpusy substituovat korpusy psanými, jednak i pro odhalení, zda a jak psaný jazyk specificky přispívá k uvedeným hypotézám. V prvním případě se jedná především o to, že řadu jevů lze odhalit pouze pomocí korpusů psaných, které čítají mnohonásobně více dat (takže při ověřování některých hypotéz je nutné na mluvené korpusy rezignovat), v druhém případě jde o identifikaci rozdílů, které mohou poukázat na vliv jak mluveného, tak psaného jazyka (i psaný jazyk je nedílnou součástí našeho běžného užívání; bylo by tedy nemoudré jednoduše považovat mluvené korpusy za jediné správné, a naopak psané korpusy za neadekvátní).

4.1.1 Celkový přehled o posesivních zájmenech a adjektivech

Prozkoumal jsem korpus ORAL2013, který představuje dosud nejnovější publikovaný reprezentativní mluvený korpus ze sady Českého národního korpusu. Obsahuje celkem 3 miliony tokenů. Identifikoval jsem v něm posesivní zájmena a adjektiva.

Data jsem vyhledával a třídil s ohledem na poznatky o vlastnostech posesora na hierarchii životnosti (20), zde zopakována jako (34). Zajímalo mě, zda a jakým způsobem se projevují preference na této hierarchii i v jiných ohledech než těch, které jsou zakotvené v gramatice jako potencialita tvoření jednotlivých tvarů (viz prezentovaná kategoriální omezení v § 3.2).

Konkrétně jsem se zajímal o předpokládané rozdílné frekvenční distribuce posesivních adjektiv, které mohou souviset s rozdíly mezi sémantickými úrovněmi hierarchie. Frekvenční rozdíly v jazykovém užívání pak mohou např. indikovat způsoby kognitivní reprezentace či ukazovat na možnosti dalšího vývoje posesivních konstrukcí (tj. jak kumulace v jazykovém užívání povede ke změnám struktur, viz výzkumná perspektiva diachronního kauzálního rámce).

- (34) HIERARCHIE ŽIVOTNOSTI PRO POSESORY V ČESKÝCH ATRIBUTIVNÍCH KONSTRUKCÍCH
Zájmenná/adjektivní atributivní konstrukce je preferována, pokud je posesor:
zájmeno 1., 2., 3. osoby > individuální referent (proprium) > individuální referent (osoba) > neživotný referent a ostatní jména formálně omezená (plurálová, neutra, jmenné fráze)

Formuluji následující hypotézy: (i) lemmata na vyšší úrovni hierarchie budou mít vyšší tokenovou frekvenci; (ii) typová frekvence (počet lemmat) bude vyšší u proprií než u apelativ.

Vycházím ze základních předpokladů, že u (i) by hierarchie měla odpovídat frekvenčním preferencím v tom, že častější užití jsou zakódovaná jako speciální konstrukce a tvary (viz zájmena); u (ii) jde o to, že propria by na základě dosavadního pozorování systému měla tvořit produktivní centrum kategorie (typu), zatímco apelativa by měla být, pokud jde o užívání, spíše na kategoriálním okraji. Jinými slovy: předpokládám, že nejvýše postavené zájmenné jednotky budou ty nejfrekventovanější, v nichž se projevují efekty frekvence vedoucí k nejkratšímu, tj. „nejekonomičtějšímu“ vyjádření, zatímco u proprií předpokládám, že půjde o efekty frekvence vedoucí k pravidelně utvořeným tvarům uvnitř jedné kategorie, tj. k „nejekonomičtějšímu“ způsobu tvoření.

Vyhledal jsem podle možností maximální počet výskytů posesivních zájmen a adjektiv v korpusu ORAL2013 (přes webové rozhraní):

- (A) Posesivní zájmena: zahrnul jsem do vyhledávacích dotazů spisovné i obecněčeské a některé nářeční tvary. V rámci možností se tedy jedná o ucelený soubor dokladů. Při třídění dat jsem dbal i na to, aby byla odlišena homonymie jednoho tvaru posesivních adjektiv od tvaru akuzativu osobního zájmena (*jeho*).
- (B) Posesivní adjektiva od proprií: v korpusu jsou anonymizována všechna příjmení (5361 výskytů) a některá křestní jména (682 výskytů) včetně posesivních tvarů; u vytipovaných proprií jsem proto zjistil, jaký podíl na všech jejich tvarech tvoří tvary posesivní.

Na základě toho odhaduji, že by z uvedených výskytů nemělo být více než 1,5 % posesivních adjektiv, jedná se tedy pravděpodobně jen o jednotky chybějících dokladů u křestních jmen a méně než 80 dokladů u příjmení. S vědomím tohoto omezení jsem vyhledal všechny zbylé tvary začínající velkým písmenem a mající koncovku posesivního adjektiva.

Poznámka: Vyhledával jsem všechny tvary s jedinou výjimkou. Z tvarů mužských adjektiv jsem vynechal životnou osobu NOM.PL se zakončením *-ovi*, tj. například tvar *Pavlovi*. Tento tvar je homonymní s vysoce frekventovaným DAT.SG substantiva, od něhož je adjektivum vytvořeno. Oddělení těchto tvarů by bylo časově extrémně náročné a navíc neefektivní (případů s plurálovým životným mužským posesem je velmi málo). Výskyty všech nalezených tvarů jsem následně ručně profiltroval podle kontextu.

(C) Posesivní adjektiva od apelativ: u tohoto typu byl postup nejsložitější. Tvary adjektiv nelze při korpusovém vyhledávání jednoduše odlišit od řady jiných jednotek (vyjma jediného mužského tvaru NOM.SG *-ův*, například *otcův*). Zvolil jsem proto následující postup: Pro vyhledání všech tvarů v korpusu ORAL2013 jsem použil všechna automaticky označovaná posesivní adjektiva začínající malým písmenem v psaném korpusu SYN2010 (celkem je zde označováno 1675 posesivních lemmat).⁶⁶ Tato lemmata jsem postupně (rozloženě do 45 dotazů) vyhledal v mluveném korpusu ve všech tvarech, opět jako u proprií vyjma tvaru *-ovi*, který je homonymní s dativem substantiv. Veškeré kontexty nalezených adjektiv jsem následně ručně prošel a vyřadil jsem nepatřičné případy.

Všechna data jsem manuálně třídil v tabulkovém editoru a následně frekvenčně zpracovával. Pouze u zájmen (vyjma zájmena *jeho*) jsem z korpusového vyhledávače převedl přímo jednotlivé frekvence. U posesivních adjektiv jsem si uložil veškeré zkoumané výskyty (kordance) pro další analýzu (kterou popíšu při prezentaci výsledků dále).

Výsledky: porovnání sémantických skupin posesivních zájmen, adjektiv z proprií a apelativ

Dospěl jsem u jednotlivých skupin k celkovým frekvenčním datům, která zobrazuje následující tabulka 2.

⁶⁶ Mezi tato lemmata jsem tak nezahrnul ta apelativa, která se v psaném korpusu vyskytla pouze jednou na začátku věty, tedy začínající velkým písmenem. Vyhodnotil jsem, že pravděpodobnost výskytu těchto tvarů v mluveném korpusu je mizivá. (Alternativní metoda hledání podle lemmat s malým písmenem se ukázala jako neefektivní: zahrnula naopak řadu proprií.)

zájmena				propria**		apelativa	
můj	1 244	náš	1 323	lemmata	252	lemmata	39
tvůj	500	váš	306				
jeho*	835	jejich	502				
její	502						
svůj	1 222						
		tokeny	6 434	tokeny	490	tokeny	143
			91,0 %		6,9 %		2,0 %

Tab. 2: Výskyt zájmených a adjektivních posesivních tvarů v ORAL2013.

*) Data byla ručně očištěna o případy akuzativu osobního zájmena.

**) Nezahrnuje propria, která byla anonymizována.

Tabulka 2 naznačuje, že na úrovni rozlišení sémantických skupin zájmen/proprií/apelativ odpovídají zjištěné frekvenční hodnoty očekávání (tj. hypotézám týkajícím se navržené hierarchie (34)): přivlastňovací zájmena představují jednotky s nejvyšší tokenovou frekvencí: pouhými osmi lemmaty se vyjadřuje 91,0 % případů atributivní posesivity: jedná se tedy o jednotky nejvíce zakotvené v užívání. Propria (i bez započítání anonymizovaných tvarů) představují třídu slov, která se vyskytuje v 6,9 % doložených výskytů. Pro propria je v první řadě charakteristická nikoliv frekvence tokenová, nýbrž typová: absolutní počet typové frekvence i poměr typové vůči tokenové frekvenci naznačuje, že v této třídě se nejvíce projevují vlastnosti posesivních adjektiv jako produktivního typu. Nakonec, apelativa představují podle obou hledisek nejméně frekventovanou (nejméně preferovanou) skupinu. Povahu obou skupin adjektiv i otázky produktivity budu dále prozkoumávat. Nejprve ale prezentuji komparativní hodnoty ze 100milionového korpusu SYN2010, viz tabulka 3.

zájmena				propria		apelativa**	
můj	114 724	náš	113 619	lemmata	11 049	lemmata	2 129
tvůj	25 399	váš	49 129				
jeho*	243 872	jejich	120 550				
její	122 972						
svůj	405 148						
		tokeny	1 195 413	tokeny	131 741	tokeny	39 168
			87,5 %		9,6 %		2,9 %

Tabulka 3: Výskyt zájmených a adjektivních posesivních tvarů v SYN2010.

*) Data v tomto případě nebyla ručně očištěna o případy akuzativu osobního zájmena.

**) Skutečný počet je o několik tisíc tokenů nižší (a nejvýše o 400 lemmat). Automatická lemmatizace zahrnuje i některá propria (pokud se např. vyskytla na začátku věty), která nebylo možné jednoduše odfiltrovat. Odlišnou metodou (po odfiltrování všech tvarů velkými písmeny, kdy se naopak ztratí unikátní výskyty apelativ na začátku věty) jsou počty lemmat 1 675 a tokenů 32 331 (toto jsou tedy naopak nejnižší možné hodnoty). Pro prezentované výsledky, u nichž jde o zjištění tendencí, tyto rozdíly nehrají významnou roli; data nebylo nutné dále zpřesňovat.

Naměřené relativní hodnoty z hlediska tokenové frekvence na první pohled ukazují, že poměry mezi uvedenými třemi skupinami v používání adjektivní/zájmenné atributivní konstrukce jsou v obou korpusech přibližně srovnatelné.⁶⁷ Výsledky je však nutné považovat jen za indikační a průběžné. Poměr tokenové a typové frekvence spíše naznačuje, že mezi mluveným a psaným jazykem/korpusem existují značné rozdíly: budu se k tomu moci vyjádřit teprve, až provedu další analýzy, které zohlední produktivitu, velikost korpusu, rozdílnost ve tvoření mužských a ženských tvarů i sémantiku dat uvnitř jednotlivých skupin. Tomu se budu věnovat v dalších oddílech.

Zatím formuluji průběžné shrnutí: celková relativní frekvence užívání skupin posesivních zájmen, posesivních adjektiv od proprií a posesivních adjektiv od apelativ naměřená v mluveném i psaném korpusu odpovídá očekávání podle hierarchie životnosti.

Porovnání celkové frekvence posesivních adjektiv a zájmen v mluveném a psaném korpusu

Následně jsem přistoupil ke srovnání celkové absolutní frekvence adjektivních/zájmenných posesivních tvarů v mluveném a psaném korpusu: podle Cvrčka et al. (2010: 205) se posesivní adjektiva používají méně často v mluvené češtině než v psané. Relevantní pro srovnání jazykového užívání celé kategorie v korpusech jsou především celkové počty tokenů (ve frekvenci počet jednotek na milion jednotek korpusu).

Data ukazují, že posesivní adjektiva se používají výrazně častěji (i s přihlédnutím k neúplnosti dat v ORAL2013) v psaném než v mluveném korpusu, viz tabulka 4. Netýká se to jen adjektiv. V psaném korpusu je častější i používání všech posesivních zájmen, jak ukazuje tabulka 5.

Rozdíl je nejvýraznější v přivlastňování třetí osobě, což odpovídá mému očekávání, že psané texty tvoří větší (komplexní) koherentní celky, a budou proto obsahovat více prostředků textové deixy. Ovšem je také překvapivé, že rozdíl se týká i přivlastňování první osobě, která by se (podle intuitivního očekávání) měla/mohla v psaných korpusech objevovat méně často než v mluvených.

⁶⁷ Pomínám, že frekvenční rozdíly mezi oběma korpusy jsou pravděpodobně statisticky signifikantní. Vzhledem k povaze dat a dalším vlastnostem obou korpusů tento rozdíl není relevantní.

	ORAL2013*	SYN2010
	i.p.m.	i.p.m.
propria	149,1	1082,8
apelativa	43,5	322

Tabulka 4: Posesivní adjektiva: počty tokenů na milion pozic; srovnání ORAL2013 a SYN2010.

*) Nezahrnuje propria, která byla anonymizována.

zájmena	ORAL2013		SYN2010	
	i.p.m.	i.p.m.	i.p.m.	i.p.m.
můj	378,6	942,9	náš	402,7
tvůj	152,2	208,8	váš	93,1
jeho*	272,1	2004,4	jejich	152,8
její	152,8	1010,7		990,8
svůj	371,9	3330,0	celkem	1327,6
				9825,3

Tabulka 5: Posesivní zájmena: srovnání ORAL2013 a SYN2010.

*) Pro srovnatelnost zde nejsou homonymní tvary ani v jednom případě očištěny.

Zjištěné celkové hodnoty tedy podporují základní hypotézu (a očekávání podle předchozích výzkumů), že atributivní přivlastňování pomocí adjektiv i pomocí zájmen je v mluveném korpusu výrazně méně frekventované než v psaném.

4.1.2 Produktivita posesivních adjektiv vytvořených z apelativ

V tomto oddílu se zaměřím na některá frekvenční data, která jsem naměřil v § 4.1.1, z perspektivy produktivity. Nejprve ukážu, jakým způsobem produktivitu počítám, následně uvedený postup aplikuji na posesivní adjektiva z apelativ (srovnám jejich produktivitu v psaném a v mluveném korpusu).

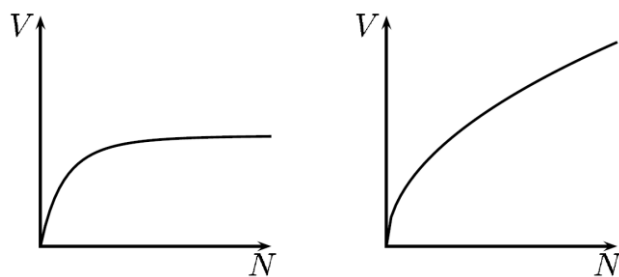
Výpočet produktivity

Frekvence tvarů mohou přiblížit základní poměry fungování jednotky v textu. Věrnější pohled na data umožňuje výpočet produktivity. Produktivitu jednotlivých typů lze znázornit graficky pomocí vztahu mezi přírůstkem počtu typů a přírůstkem počtu tokenů (viz Baayen 2001). Baayenův statistický model je založen na tom, že je zjištěna množina všech výskytů (dokladů) daného vzoru v korpusu (tj. např. morfologického derivačního typu, v mém případě množina všech výskytů sledovaných posesivních adjektiv). Z této množiny jsou postupně taženy jednotlivé tokeny (tj. výskyty jednotlivých typů-lemmat v kontextu) a zjišťuje se, ke kterému typu (lemmatu) náležejí. V grafu produktivity je na ose y vynášen počet typů (V ; velikost slovníku), na ose x počet tokenů (N).

Existuje několik způsobů, jak se s uvedenými veličinami prakticky pracuje. Pokud jsou tokeny taženy v pořadí, v jakém se vyskytují v korpusu, výsledkem je tzv. empirická křivka růstu slovníku. V takové křivce se projeví veškeré anomálie způsobené žánrovými odlišnostmi (např. opakování jednoho typu v určitém typu textů). Proto jsou někdy data randomizována (Cvrček a Vondříčka 2013a): křivka pak odpovídá náhodnému tažení tokenů z korpusu. Dalším způsobem zpracování je tzv. binomiální interpolace (Baayen 2001: 2. kapitola), s níž pracuje i statistický balík zipfR (Evert & Baroni 2014a). Křivka růstu slovníku je zde vyhlazena na základě očekávaných hodnot pro danou velikost slovníku ve specifických frekvenčních třídách:

Given a frequency spectrum, binomial interpolation produces the expected values of vocabulary size (and number of types in specific frequency classes (e.g., number of hapax legomena) for arbitrary sample sizes (smaller or equal to the sample size at which the spectrum has been computed). These expected values can be thought of as the average of vocabulary size (or other measures) computed over a large number of randomizations of the order of tokens in the corpus. (Evert & Baroni 2014b: 7)

Na obrázku 7 levý graf znázorňuje tzv. interpolovanou křivku růstu slovníku pro málo produktivní typ (počet typů se s přibývajícím počtem tokenů přestane navyšovat, tj. opakují se výskyty stejných lemmat), pravý graf zobrazuje vysoce produktivní typ (počet typů se stále zvyšuje).

Obrázek 7: Srovnání typického málo a vysoce produktivního typu (Lüdeling, Evert & Heid 2000: 2)

Zvláštní úlohu mají při zkoumání produktivity typy-lemmata, které se vyskytují pouze jednou (hapax legomena, n_1). Jejich pomocí se měří tzv. index produktivity (Good-Turingův odhad, P), který vyjadřuje podíl hapaxů vůči celkovému počtu tokenů, tj. $P = n_1/N$. Tímto indexem se odhaduje počet typů, které nejsou reprezentovány v korpusu. Čím vyšší je P po prozkoumání daného počtu dokladů, tím vyšší je pravděpodobnost, že se při dalším prozkoumávání korpusu (jeho zvětšení) setkáme s dalším novým typem (tedy hapaxem). Je zřejmé, že velikost indexu je závislá na prozkoumaném počtu dokladů. Využívá se proto i další způsob práce s daty: extrapolace s ohledem na očekávané hodnoty při růstu slovníku (viz Evert & Baroni 2014b: 9–12; tuto metodu vzhledem k nízkým počtům dokladů na svá data neaplikuji).

Cvrček a Vondříčka (2013a, 2013b), kteří Baayenův přístup aplikují v Českém národním korpusu, produktivitu vymezují takto:

Produktivitu ve světle tohoto přístupu můžeme chápat jako sumární pravděpodobnost všech typů daného vzoru, které nejsou reprezentovány v korpusu. Je-li taková pravděpodobnost u nějakého vzoru po prozkoumání určitého počtu dokladů velká, znamená to, že vzor je produktivní, je-li naopak po prozkoumání stejně velkého počtu dokladů malá, znamená to, že daný vzor je relativně uzavřený. Sumární pravděpodobnost v korpusu nerepresentovaných typů daného vzoru lze obecně vypočítat pomocí Good-Turingova odhadu (Baayen, 2001: 57) jako počet hapaxů k celkovému počtu tokenů.

(Cvrček & Vondříčka 2013b: 9)

Výpočet produktivity a její grafické znázornění (randomizovaná křivka růstu slovníku) jsou v Českém národním korpusu vtěleny do nástroje Morfio (Cvrček & Vondříčka 2013a). Pro věrohodné zpracování však není tento nástroj vhodný, protože výpočty produktivity zde mohou být značně zkreslené, pokud data nejsou očištěna (nejen automaticky, ale i manuálně) a kvalitativně vyhodnocena. (Ilustrativně na celou škálu souvisejících problémů upozorňují na příkladech z němčiny např. Evert a Lüdelingová 2001.)

V této kapitole pracuji s dále zpracovanými daty (data jsem jednotlivě třídil a vyhodnocoval z hlediska relevance v tabulkovém editoru), která jsem na závěr statisticky vyhodnotil ve statistickém programu R (R Core Team 2013) pomocí balíku nástrojů *zipfR* (Evert & Baroni 2014a).

Porovnání produktivity posesivních adjektiv z apelativ v SYN2010 a ORAL2013

Při výpočtu produktivity jsem se zaměřil nejprve na skupinu posesorů, kteří jsou nejnižší na hierarchii životnosti. Do výpočtu produktivity jsem zahrnul všechny doklady posesivních adjektiv od apelativ v korpusu ORAL2013 (které jsem získal výše popsanou metodou) a adekvátní vzorek z korpusu SYN2010.

Vzorek z psaného korpusu jsem sestavil jako protějšek k nalezeným dokladům z mluveného korpusu: ze všech lemmatizovaných tvarů posesivních adjektiv začínajících malým písmenem jsem sestavil vzorek 860 dokladů (bez sufixu *-ovi*), což je 2,7 % všech nalezených dokladů v tomto korpusu; jde o absolutní počet, který odpovídá počtu dokladů v subkorpusu SYN2010, pokud by tento korpus měl celkovou velikost právě 3 mil. tokenů. (Což odpovídá rozsahu korpusu ORAL2013, který má 3 miliony tokenů.) Nejedná se o výběr z nějaké části korpusu SYN2010, ale jde o náhodně sestavený vzorek odpovídající poměrné části korpusu s ideálně distribuovanými posesivními adjektivy.

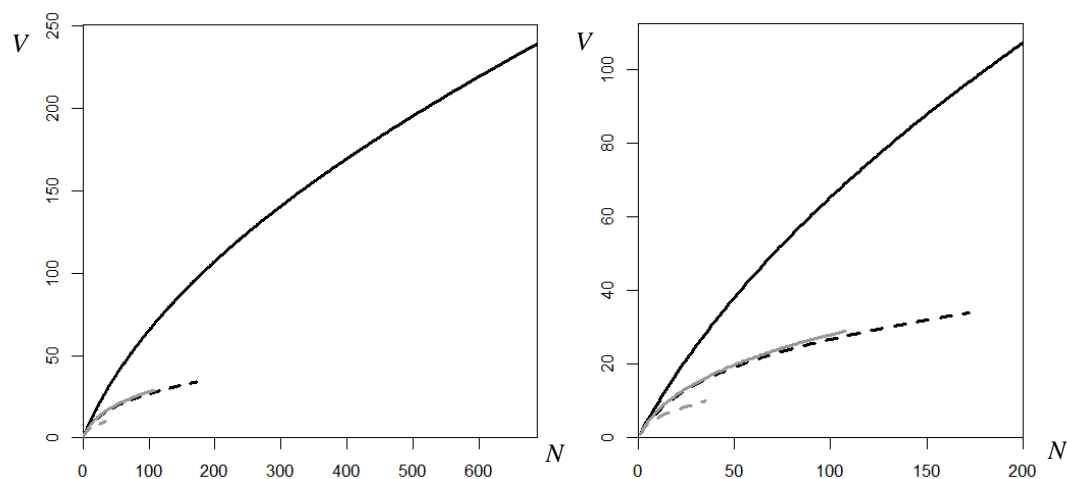
Následně jsem adjektiva v obou korpusech rozlišil podle formálního typu na (i) odvozená od feminin (sufix *-in*) a (ii) odvozená od maskulin (sufix *-ův*). Tabulka 6 srovnává relevantní charakteristiky včetně P (Good-Turingova odhadu).

ORAL2013	-ův	-in	SYN2010	-ův	-in
typy	29	10	typy	239	34
hapaxy	13	5	hapaxy	146	16
P	0,120	0,143	P	0,212	0,093
tokeny	108	35	tokeny	688	172

Tabulka 6: Posesivní adjektiva vytvořená z apelativ, odvozená z maskulin a z feminin: srovnání počtu v ORAL2013 a v odpovídajícím vzorku SYN2010.

Vzhledem k velmi rozdílným (a celkově nízkým) absolutním počtům nejsou absolutní hodnoty indexu produktivity P jednoduše srovnatelné. Je však i z tohoto patrné, že produktivita adjektiv *-ův* v psaném korpusu se zřetelně vymyká (vykazuje nejen vysoký počet dokladů, ale i očekávání nových typů). Pro interpretaci využiji vlastní graf, který jsem sestavil na základě získaných frekvenčních dat pro všechna zkoumaná lemmata adjektiv z apelativ v obou korpusech.

Graf na obrázku 8 zachycuje interpolovanou křivku růstu slovníku pro adjektiva z apelativ podle metody, která byla popsána výše.

Obrázek 8: Srovnání produktivity posesivních adjektiv *-ův* (plná čára), *-in* (přerušovaná čára) vytvořených z apelativ: v ORAL2013 (šedé čáry) a SYN2010 (černé čáry). Vpravo je graf přiblížen. Vlastní grafy vytvořeny v programu *R* (R Core Team 2013) pomocí balíku *zipfR* (Evert & Baroni 2014a).

Mezi sledovanými vzorky a oběma formálními typy adjektiv jsou zřetelné rozdíly: (i) plná černá čára ukazuje jednoznačně produktivní typ *-ův* v psaném korpusu (srov. s grafem na obr. 7 vlevo), který je zároveň vysoce frekventovaný; (ii) přerušovaná černá čára představuje málo produktivní typ *-in* (srov. s grafem na obr. 7 vpravo), navíc s výrazně nižší absolutní frekvencí oproti *-ův*; (iii) frekvence posesivních adjektiv je v mluveném korpusu

velmi nízká v porovnání s psaným korpusem, přesto je patrné, že (iv) posesivní adjektiva *-ův* (plná šedá čára) i *-in* (přerušovaná šedá čára) jsou v mluveném korpusu méně produktivní: křivka je v obou případech na daném místě výrazně méně strmá než v psaném korpusu. Vylučuji tedy možnost, že by adjektiva byla v mluveném korpusu méně frekventovaná, ale stejně produktivní jako v psaném korpusu (křivky by se v takovém případě překrývaly).

Tento výsledek přivádí k závěrečné myšlence, že vytváření posesivních adjektiv od apelativ je jedním z rysů psaného jazyka.

4.1.3 Rozlišení skupin posesivních adjektiv v mluveném korpusu podle dalších hledisek

Zjištění o produktivitě adjektiv odvozených z apelativ v mluveném korpusu mě vedou k dalším úvahám o posesivních adjektivech (z apelativ i z proprií). Budu kvalitativně sledovat rozdíly na rovině sémantické i formální v jednotlivých kontextech, které mi umožní od sebe lépe odlišit pravidelné (produktivní) principy na jedné straně (které přispívají k vyšší frekvenci a produktivitě kategorie) a idiomy a ustálené kolokace na straně druhé (jimiž se dané jednotky z kategorie spíše vydělují); postupuji tedy při formulování hypotéz v souladu se zjištěními Bybeeové (2007b) o efektech tokenové a typové frekvence:

- (A) Vydělil jsem posesory, kteří vystupují v ustálené syntagmatické konstrukci, kterou lze jako celek považovat za lexikalizovanou (kolokace jako *Braillovo písmo* nebo idiomy jako *ježkovy zraky*). U těchto případů předpokládám, že se kognitivně nepodílejí na reprezentaci posesivní konstrukce (ve smyslu Bybeeové); na rozdíl od konstrukcí, v nichž obsazení pozice posesora a posesa je možné kombinovat. Následně jsem u adjektiv z apelativ i z proprií rozdělil jednotlivé výskyty i podle toho, zda referují ke konkrétním blízkým individuům ve sféře mluvčího a adresáta (typicky jde o křestní jména) nebo nikoliv. U první skupiny předpokládám, že se naopak výrazně podílí na kognitivní reprezentaci.
- (B) Prozkoumal jsem další otázky, zda a jak lze uvnitř skupin generalizovat detailnější třídy adjektiv, v nichž se posesivní sémantika projevuje společně odlišným způsobem od zbytku; a to jak u apelativ, tak u proprií.

Na základě rozhodnutí (A) jsem z apelativ i proprií vyřadil do zvláštní kategorie některé jednotky – ustálené kolokace (např. názvy ulic, uměleckých děl) a idiomy. Mezi proprii jsem

si speciálně všímá výskytů křestních jmen,⁶⁸ která fungují ve zkoumaných kontextech tak, že skutečně vztahují osobu, která je mluvčímu známa z textu nebo kontextu, k nějakému posesu (případně i nominalizaci fungující posesivně). V těchto případech se nejpřímočařeji (nejzřetelněji) vytváří posesivní význam, a proto je považuji za prototypické pro reprezentaci celé kategorie posesivních adjektiv a zvláště s nimi pracuji při analýzách.

Frekvence posesivních adjektiv z křestních jmen a z apelativ referujících k blízkým individuí

Budu zkoumat možný kumulativní příspěvek posesivních adjektiv odvozených z křestních jmen k reprezentaci celé kategorie posesivních adjektiv. Korpus ORAL2013 i přes anonymizaci poskytuje dostatek jejich dokladů. Zaměřím se na rozdíl mezi tvary z maskulin (-ův) a z feminin (-in).

Pokud se vezme v potaz třída všech posesivních adjektiv, Cvrček et al. (2010: 203) uvádějí, že přivlastňování mužské osobě je zhruba desetkrát častější než přivlastňování osobě ženské, dále (2010: 204) také uvádějí, že místo posesivního adjektiva se používá častěji genitiv u přivlastňování ženské osobě. Tyto informace bude zajímavé kriticky zhodnotit a rozebrat.

Samotný údaj o rozdílu ve frekvenci mnoho neodhaluje. Např. výše v mém výzkumu u apelativ byl rozdíl v počtu tokenů nikoliv desetinásobný, ale výrazně menší. Je zřejmé, že maskulina a feminina se liší ve formálních omezeních (zejm. nelze vytvářet posesivní adjektiva od ženských příjmení), dále lze (introspektivně) uvažovat o tom, že frekventovaná pojmenování individualizovaných osob jsou z různých důvodů spíše maskulina (*prezidentův*, nikoliv *prezidentčín*), dále se v případech vztažení k nespécifickému jedinci (či skupině) nepříznakově užívá maskulinum (*pacientův*, nikoliv *pacientčín* pro nespécifického pacienta). Tyto všechny faktory hrají velmi pravděpodobně roli. Zde je však ponechám stranou (snažím se jim experimentálně vyhnout). Budu se snažit odhalit, zda mezi adjektivy z maskulin a feminin jsou rozdíly i tam, kde mají oba rody vyrovnané podmínky. Budu se věnovat pouze třídám adjektiv, v nichž jsou formální omezení adjektiv odvozených z maskulin a feminin srovnatelná. Budu tedy zkoumat případy, v nichž se jedná o posesivitu pouze vůči jedinci v kontextu: v první řadě jde o posesivní adjektiva vytvořená z křestních jmen.

⁶⁸ Vzhledem k anonymizaci nemohla být zahrnuta příjmení. Jak jsem uvedl výše, křestní jména byla také anonymizována, ale jen částečně, v přivlastňovacím tvaru by se mělo jednat jen o jednotky případů; předpokládám, že na studované distribuci adjektiv od křestních jmen se anonymizace výrazně neodráží.

Výzkumná otázka zní: Liší se frekvence a produktivita tvoření přivlastňovacích adjektiv z křestních jmen v závislosti na rodu křestního jména? Všechny kontexty v ORAL2013, v nichž se přivlastňuje konkrétní osobě vyjádřené křestním jménem, jsem shrnul do tabulky 7.

	-ův	-in	celkem
lemmata	79	46	125
hapaxy	47	34	81
<i>P</i>	0,301	0,5	
tokeny	156	68	224

Tabulka 7: Posesivní adjektiva z křestních jmen v ORAL2013; srovnání jmen od feminin a maskulin.

Z tabulky vyplývá, že určitý rozdíl ve frekvenci mezi maskuliny a femininy, který byl pojmenován výše, zůstává. Pokud přijmu hypotézu, že posesivní adjektiva od křestních feminin a maskulin jsou součástí větší skupiny (kategorie) posesivních adjektiv od všech křestních jmen, je možné data statisticky vyhodnotit. Z binomického testu ($p = 0,5$; $k = 68$; $n = 224$) vyplývá, že existence rozdílu mezi frekvencemi adjektiv odvozených z maskulin a feminin je statisticky signifikantní; $p < 0,001$. Zajímavější jsou údaje o intervalu spolehlivosti, tedy informace, v jakém procentu případů kategorie by se s 95% pravděpodobností pohyboval poměr feminin (maskulin), pokud by se korpus dále rozšiřoval (a obsáhl by teoreticky celý mluvený jazyk). Interval pro feminina činí 24,4 % až 36,8 % případů (pro maskulina jde o doplnění do 100 %), čili na základě této statistiky lze říci, že posesivních adjektiv odvozených z křestních jmen v maskulinu je v mluveném jazyce přibližně dvakrát až třikrát více než posesivních adjektiv odvozených z křestních jmen ve femininu; jde přitom v obou případech o adjektiva referující v komunikaci přímo k určitým individuíům.

Ukazuje se tedy zřetelná tendence: pokud se posesivní adjektiva používají v prototypickém kontextu a významu (tj. u křestních jmen osob, o nichž se mluví), není rozdíl v užívání mezi posesivními adjektivy odvozenými z jednoho či druhého rodu tak vysoký jako v případě celé kategorie posesivních adjektiv.

Vysvětlení zbývajících rozdílů může záviset na společenských poměrech či na výběru vět do korpusu. Ačkoliv jsem se snažil odstranit co nejvíce rušivých vlivů, zůstává možnost, že v daném korpusu se častěji mluvilo o osobách mužského pohlaví (nebo to dokonce může být i skutečnost týkající se celé populace). Důvod rozdílu by tedy nebyl jazykový (otázka použití typu konstrukce), ale čistě společenský. K prozkoumání této možnosti by bylo potřeba pracovat se všemi potenciálními posesivními kontexty v korpusu. Není ale v mých technických možnostech zjistit všechny kontexty, v nichž by se posesivní adjektivum

vytvořené od křestního jména mohlo vyskytovat (a tím by se mj. zjistilo, do jaké míry je v korpusu dána převaha maskulin rozdílem ve vyjádření posesivity a do jaké míry čistě tím, že např. posesivních kontextů od maskulin je skutečně více).⁶⁹ Místo toho jsem se podíval na tuto otázku nepřímou: podíval jsem se na poměry posesivních adjektiv z maskulin/feminin u apelativ, a to v kontextech, které jsou srovnatelné s kontexty posesivních adjektiv z proprií (tj. tam, kde adjektiva přímo referují k určitým individuům). Zároveň jsem vyhodnotil tento podíl u posesivních zájmen 3SG *jeho, její* (které v korpusech fungují v naprosté většině případů právě v kontextech reference k blízkým osobám).

Pro účely porovnání rodu u adjektiv odvozených z apelativ a proprií a u posesivních adjektiv jsem sledoval další ukazatele, podle nichž jsem sestavil tabulku 8.

	-ův / jeho	-in / její	celkem
1. zájmena	835	502	1337
2. propria referující	212	68	280
3. k blízkým (křestní jména)	156	68	
4. k vzdáleným individuům	56	0	
5. propria nereferující	206	1	207
6. apelativa referující	68	35	103
7. k blízkým individuům	61	35	
8. k vzdáleným individuům	7	0	
9. apelativa nereferující	40	0	40
celkem	1361	606	1967

Tabulka 8: Posesivní adjektiva a zájmena v ORAL2013; srovnání jmen odvozených z feminin a maskulin podle kritéria přímé reference k určité osobě.

Tabulka znázorňuje počty apelativ a proprií rozdělené podle kritéria uplatněného výše. Apelativa a propria označená jako referující jsou ta, která ve svém užití odkazují k určitému individu. Mezi nimi rozlišuji další dvě podskupiny: (i) Jména referující k blízkým individuům: u proprií jde o výše vysvětlená křestní jména; u apelativ o jejich protějšky, tedy apelativa v blízké sféře mluvčího, která by mohla být nahrazena křestním jménem. (ii) Mezi ostatní referující případy náleží další jména, která odkazují k určité osobě (*prezidentův, šéfov, Batův, Hrubínův*). Jako apelativa a propria tzv. nereferující⁷⁰ byla označena ta, která byla užitá v ustálených kolokacích (*Čertův mlýn, Braillovo písmo, zastávka Biskupcova*) nebo idiomech (*ježkovy zraky*). Zájmena referují vždy (jedinou vyřčenou ustálenou kolokaci *Jakub a jeho pán* jsem nebral v potaz).

⁶⁹ Jako nejméně náročné ze všech složitých potencialit pro prozkoumání této hypotézy se jeví vyhledat všechny výskyty křestních jmen (opět pouze těch v kontextu dialogu) a rozlišit je podle pohlaví. V případě lemmatizovaného korpusu by to bylo relativně jednoduché.

⁷⁰ Jedná se o terminologické zjednodušení. I tato jména samozřejmě k něčemu referují, i když zprostředkovaně.

Uvedené údaje umožňují nahlédnout, zda je jazykové užívání posesivních adjektiv odlišné, pokud se podívám na vzájemně srovnatelné skupiny adjektiv z apelativ, adjektiv z proprií, posesivních adjektiv. Tedy pokud se rozdíly nepotvrdí, nelze zamítnout hypotézu, že se častěji mluví o individuích vyjadřovaných mužským rodem, a tedy adjektiva jednoho i druhého rodu se používají, tam kde je to případné (v daných kontextech), srovnatelně.

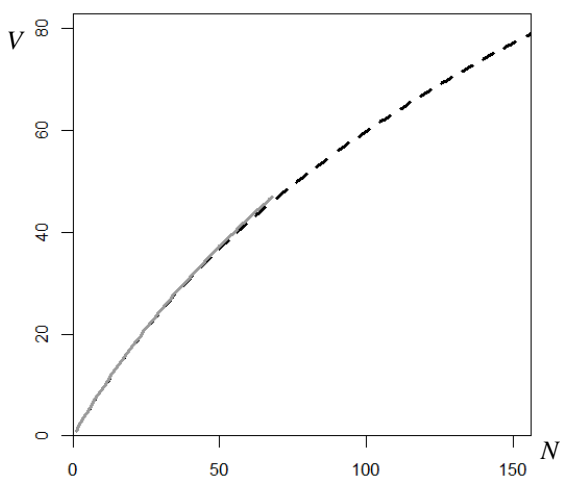
Ačkoliv je leccos patrné již z letného pohledu na tabulku, nejprve jsem ověřil, zda jsou vůbec statisticky signifikantní rozdíly mezi adjektivy referujícími a nereferujícími. Celou tabulku 8 (tučně vtištěné řádky 1, 2, 5, 6 a 9) jsem vyhodnotil ve statistickém programu R (R Core Team 2013) jako kontingenční tabulku 2×5 pomocí testu χ^2 dobré shody. Na základě výsledku testu $\chi^2(4; n = 1967) = 141,7; p < 0,001$ zamítám hypotézu, že uvedené skupiny posesivních adjektiv jsou v jazykovém užívání distribuovány stejně.

Pokud vyhodnotím jako celek pouze tři řádky (1, 3 a 7) posesivních zájmen/adjektiv referujících k blízkým individuím, zjišťuji pro tuto tabulku 2×3 , že hypotézu o stejné distribuci těchto tří skupin nelze zamítnout. Výsledky testu: $\chi^2(2; n = 1657) = 4,3; p = 0,118$. Tj. nelze zamítnout hypotézu, že se adjektiva z proprií a apelativ referující k blízkým individuím užívají velmi podobně jako posesivní zájmena *jeho/její*, pokud jde o jejich relativní rozložení mezi feminina a maskulina. Protože u zájmen neexistují formální restrikce a možnost nahrazení alternativním prostředkem, vyplývalo by z toho, že zjištěný rozdíl (1/3 ženských, 2/3 mužských referentů u těchto posesivních adjektiv/zájmen) je ve zkoumaném korpusu (a potažmo v mluveném jazyce) dán tím, že se o ženských referentech méně mluví.

Na základě tohoto zjištění se ukazuje: (i) posesivní adjektiva od maskulin a feminin jsou ve svém základním blízkém individuálně-referenčním smyslu užívána v podobném poměru u proprií i apelativ, což je podobný poměr jako u zájmen *jeho/její*; (ii) to, co tvoří zásadní rozdíl mezi oběma skupinami, je takřka výhradní užití posesivních adjektiv od maskulin v ustálených kolokacích a dále také při referenci ke vzdáleným individuím. Jinými slovy: poměr adjektiv z maskulin a feminin je v primárních kontextech užití přibližně 27–37 % feminin, tedy adjektiv z maskulin jsou v primárních kontextech asi dvě třetiny a adjektiv z feminin asi jedna třetina. (iii) Lze uvažovat o tom, že ve všech případech, kdy se v korpusu / v textu zjistí větší poměr ve prospěch maskulin, jde o větší počet nereferenčních významů a těch tvarů, které odkazují ke vzdálenějším individuím. Na sémantické kategorie se ještě podrobněji podívám v následujícím oddílu.

Produktivita posesivních adjektiv z křestních jmen

Zaměřím-li se ještě na samotná adjektiva odvozená z křestních jmen z hlediska produktivity, ukazuje se, že jsou obě kategorie (maskulina a feminina) podobně produktivní (což odpovídá očekávání), viz obrázek 9 s interpolovanými křivkami růstu slovníku. Křivky produktivity pro maskulinum i femininum stoupají velmi podobně strmě vzhůru. Je to pravděpodobně dáno i stavbou korpusů: v mnoha odlišných kontextech v korpusu nedochází k častému opakování křestních jmen (mezi lidmi, o nichž se mluví). (Z grafu je však patrné, že je ve vzorku méně feminin, a proto je na místě otázka, zda a v kterém bodě se křivka pro feminina začne ohýbat, tj. zda přestanou přibývat další lemmata posesivních adjektiv od ženských křestních jmen při nižším počtu tvarů než lemmata adjektiv od mužských křestních jmen.) To není možné zjistit bez rozšíření korpusu. Tato data však podporují zjištění z předchozího pododdílu.

Obrázek 9: Srovnání produktivity posesivních adjektiv *-ův* (přerušovaná čára), *-in* (plná šedá čára) vytvořených z proprií v ORAL2013. Vlastní graf vytvořen v programu R (R Core Team 2013) pomocí balíku *zipfR* (Evert & Baroni 2014a).

Mohu tedy shrnout následující: (i) Adjektiva referující k individuím označeným křestními jmény tvoří jádro kategorie proprií. (ii) Posesivní adjektiva od ženských křestních jmen jsou v běžném užívání mluveného jazyka dvakrát méně frekventovaná než adjektiva od mužských jmen, ale obě skupiny vykazují podobnou produktivitu. (iii) Zjištění o frekvenci platí i pro apelativa, která referují ke stejným typům individuí jako křestní jména. (iv) Podobnou relativní frekvenci mužského a ženského tvaru vykazují i posesivní zájmena *jeho/její*.

Sémantika posesivních adjektiv z apelativ

V předchozím oddílu jsem nastínil, že u referujících posesivních adjektiv z apelativ lze nalézt v korpusu ORAL2013 podobné frekvenční poměry jako u adjektiv z křestních jmen a také u posesivních zájmen. Podívám se na tento typ detailněji. Data naznačují, že v rámci skupiny lze vysledovat detailnější sémantickou škálu mezi jednotlivými adjektivy. Zaměřil jsem se na relativně uzavřenou (ve smyslu neproduktivní) skupinu, jejíž počty tokenů zřetelně převažují: posesivní adjektiva od příbuzných osob (která tvoří jádro skupiny adjektiv referujících k blízkým individuím). Poznámka: Vztah příbuznosti je považován také za vztah posesivní, v tomto případě se však nejedná o to, že by se v korpusu tyto tvary zapojovaly do vztahu příbuznosti (*tátova sestra*), ale zapojují se i do řady jiných posesivních vztahů (*tátovo auto*). Jde tedy o inherentní příbuzenský vztah derivujícího jména.

Data v tabulce 9 ukazují jasnou převahu tohoto typu adjektiv v korpusu ORAL2013.

apelativa	tokenů -ův	lemmat -ův	tokenů -in	lemmat -in
příbuzenský vztah	53	10	34	9
ostatní vztahy	11	8	1	1
jiné	4	4	0	0
idiomy, kolokace	40*	8**	0	0
celkem	108	30	35	10

Tabulka 9: Posesivní adjektiva od apelativ (maskulin a feminin) v korpusu ORAL2013; na základě typu vztahu posesora.

*) Z toho 23 výskytů *ježkovy zraky*.

**) Za dvě různá lemmata je považován výskyt stejného adjektiva v ustálené kolokaci a mimo ni.

Na základě všech dosavadních zjištění mohu uvést tuto interpretaci: referenti příbuzenských vztahů mají tendenci být posesory proto, že jsou na základě příbuznosti specifičtí a v kontextu jednoduše identifikovatelní, podobně jako posesivní zájmena nebo osoby označené křestním jménem. Jedná se tedy o jakési *relační* posesory, kteří jsou „zasíťovaní“ v kontextu. Podobně se častěji tvoří posesivní adjektiva od ostatních vztahů (viz tabulka 9) jako *soused*, *kamarád* a hierarchických individualit jako *šéf*, *předseda*, *prezident*. Nakonec: v mluveném korpusu jsou pouhé čtyři doklady (v tabulce 9 označeno jako jiné), v nichž se přivlastňuje nějaké osobě, která nenaplnuje tuto relační charakteristiku.

Uvedené informace v tomto a předchozím pododdíle vrhají nové světlo na výše (§ 4.1.2) prezentovanou analýzu produktivity adjektiv odvozených z apelativ: jádro kategorie je dáno adjektivy vytvořenými z jmen referujících k nejbližším individuím, konkrétně k příbuzným. Další část pokrývají substantiva referující k volnějším mezilidským vztahům a hierarchickým

individualitám. Pouze čtyři doklady jsou nezařaditelné do některé z těchto tříd (*doktorův, holičův, nebožtíkův, stařečkův*). Zbýlých 40 případů je součástí ustálených vyjádření (zejm. *ježkovy zraky*, ale také např. *Čertův mlýn, Čarodějův učeň, Pytláková schovanka*). U ženských posesorů jsou pak všechny doklady až na jediný součástí příbuzenského vztahu.

Mohu tedy doplnit zpřesnění k závěrům z předchozího pododdílu: jádrem kategorie u adjektiv odvozených z apelativ jsou adjektiva referující k příbuzným osobám.

4.1.4 Průběžné shrnutí

Při analýze výskytů v mluveném i psaném korpusu se ukázaly následující skutečnosti:

- (i) Posesivní adjektiva od proprií jsou velmi produktivní a tvoří jádro dané kategorie.
- (ii) Posesivní adjektiva od maskulin jsou rozšířenější než adjektiva od feminin. Zaostřený pohled na jádra těchto kategorií ukazuje, že v prototypickém kontextu je rozdíl v četnosti mezi femininy a maskuliny výrazně nižší a nejspíše odpovídá jen četnosti daných referentů v komunikaci než ne/preferenci určité kategorie.
- (iii) Posesivní adjektiva od apelativ jsou produktivní výrazně méně než od proprií. Centrální roli u nich hrají posesoři, kteří vytvářejí příbuzenské vztahy a další vztahy, které umožňují jejich snadnou identifikaci. Specifickou hierarchii (20/34) je vhodné doplnit o další stupeň, viz (35).

- (35) HIERARCHIE ŽIVOTNOSTI PRO POSESORY V ČESKÝCH ATRIBUTIVNÍCH KONSTRUKCÍCH
Zájmenná/adjektivní atributivní konstrukce je preferována, pokud posesor je:
zájmeno 1., 2., 3. osoby > individuální referent (proprium) > **individuální referent (osoba v příbuzenském vztahu)** > individuální referent (osoba) > neživotný referent a ostatní jména formálně omezená (plurálová, neutra, jmenné fráze)

- (iv) Používání posesivních adjektiv je výrazně rozšířenější, a jak bylo u posesivních adjektiv z apelativ ověřeno, i produktivnější v psaném jazyce než v mluveném. Ač jsem se zaměřoval zejména na korpus mluvený, je třeba přiznat i psanému užívání jazyka relevantní podíl na současné konstituci kategorie posesivních adjektiv. Při případném dalším detailním průzkumu by bylo potřeba se zaměřit na přesné popsání toho, do jaké míry má vliv na vyšší frekvenci posesivních adjektiv v psaném korpusu nereferenční užití adjektiv.

4.1.5 Diskuse a navržení explanací k posesivním adjektivům

V tomto oddílu vyhradím prostor pro další prozkoumání a zhodnocení syntaktického chování posesivních adjektiv a navrhnou možné explanace jejich morfosyntaktické struktury. Vycházím z této výzkumné otázky: jaké okolnosti vedou k používání posesivních adjektiv (oproti konstrukci s genitivem)?

Data nasvědčují, že významnou roli při užívání posesivních adjektiv hraje aktuální členění. Jak bylo ukázáno v mnoha studiích, informační struktura obvykle funguje tak, že o známém, jednoduše dovoditelném z kontextu, se mluví dříve než o novém, neznámém. Zajišťují to různé prostředky. Moje úvaha vede tím směrem, že mezi tyto prostředky patří také posesivní adjektiva, která umožňují snáze než genitivní konstrukce, aby mluvčí přiřadil posesorovi (kterého zná, nebo o kterém už dříve mluvil) méně prominentní roli v informační struktuře (vůči posesu). Podobnou roli mají i posesivní zájmena, jejichž deiktická povaha se pevně gramatikalizovala do konstrukce s posesem (tj. na první prenominální místo).

Naopak genitivní konstrukce se obvykle používá v případech pragmaticky opačných, kdy se nějaká věc-posesum blíže určuje (Vachek 1972)⁷¹ pomocí méně známého posesora (který navíc může být dále rozvit).⁷² V dokladech jsem našel ojedinělé případy, kdy tuto určující funkci částečně zastávala (mimo obvyklou větnou strukturu) i posesivní adjektiva, viz (36).

(36) *tak první co ju napadlo tak zahla prostě . k panelákům . k babi* k babiččinému vš*

Do širšího mezijazykového kontextu zasazuje tyto úvahy komparativní studie O'Connorové et al. (2013), která se věnovala právě vlastnostem prenominálních posesorů. Východiskem tohoto textu byla korpusová studie založená na angličtině, v níž autorky zkoumaly konkurenci (alternaci) atributivních konstrukcí prenominálního posesora (saského 's genitivu) a postnominálního posesora (normanského of genitivu). O'Connorová et al. tvrdí, že obecně známá tendence pro prenominální posesory, která se v angličtině projevuje ve vyšší frekvenci posesorů, kteří jsou „low-weight“ (tedy jsou méně rozvítení, obsahují menší množství jazykového materiálu), „animate“ (životní), „discourse-old“ a „highly accessible“ (tedy v informační struktuře známou informací, která je uživatelům jazyka kognitivně přístupná),

⁷¹ Vachek argumentuje ve prospěch pronikání genitivu místo posesivních adjektiv, že v objektivním pořádku tématu a rématu „je pak žádoucí, aby označení vlastněného předmětu, jakožto členu určovaného, předcházelo před označením vlastníka, které platí za člen určující“ (Vachek 1972: 147).

⁷² Je patrné, že formální „rozvitost“ u posesora rovněž koreluje s jeho „neznámostí“. Úvaha: posesor, který je již dostatečně v komunikaci znám, nemá takovou tendenci být rozvíjen jako posesor neznámý, u něhož rozvíjení slouží k dalšímu bližšímu určení v kontextu.

se v jiných jazycích projevuje jako kategoriální požadavky konstrukce, kterou nazývají monolexémická posesivní konstrukce („monolexic possessor construction“; tj. konstrukce, v níž je posesor typicky vyjádřen jediným lexémem).⁷³ Tato konstrukce odpovídá v češtině konstrukci s posesivními adjektivy (viz mé deskripce a analýzy výše v 3. kapitole) a vyskytuje se i v dalších 17 jazycích v jejich vzorku.

O'Connorová et al. (2013) dospívají u těchto konstrukcí k podobnému výsledku jako moje studie prezentovaná v této kapitole.⁷⁴ (Jen v dílčích kategorizačních postupech se autorky odlišují; na rozdíl od mého pojetí O'Connorová et al. v rámci hierarchie životnosti odlišují striktně dvě hierarchie: životnost v užším smyslu jako sémantickou vlastnost referenta (pojmenování osoby, organizace, neživé entity) a „přístupnost“, která odpovídá typu výrazu podle způsobu reference (zájmeno, proprium, apelativum).) Jejich pojetí relačnosti jako vlastnosti některých posesorů je velmi podobné mým generalizacím na korpusu ORAL2013. O'Connorová et al. rovněž tvrdí, že na pozici monolexémického posesora se vyskytují referenti v příbuzenském vztahu a také další relační pojmy, jejichž lexikální význam vyžaduje, „že rozumíme existenci argumentu, který je zakotvuje“ (O'Connorová et al. 2013: 113, vlastní překlad). Tímto kotvícím argumentem je míněn referent, který je v nutné relaci (např. příbuznosti) k tomuto posesorovi. V podobném duchu jsem výše v § 4.1.3 mluvil o „zasíťovanosti“ adjektivního/zájmenného posesora.

Autorky dále tvrdí, že základní interpretace těchto vztahů je taková, že jsou ukotveny vůči autorovi promluvy, tzn. že základním kotvícím (či síťujícím) argumentem je mluvčí. To je v soulasu s výše uvedeným tvrzením, že referent posesora musí být „vysoce přístupný“ (tedy to, co jsem výše označil jako jednoduše interpretovatelný na základě kontextu). Jak podotýkají: „V jakémkoliv nastavení je mluvčí jednou z nejvíce přístupných entit“ (O'Connorová et al. 2013: 113). Jestliže jsem výše mluvil v češtině o preferenci posesivních adjektiv referujících k blízkým referentům ve sféře mluvčího, zdá se být mluvčí opravdu hlavním síťujícím prvkem. Hrají tu však roli i další faktory. V této otázce prominentnosti mluvčího se ovšem s O'Connorovou et al. částečně rozcházím, proto mu věnuji následující část textu.

⁷³ V této části používám termíny prenominální, postnominální, monolexémický v souladu s vymezením O'Connorové et al. (2013).

⁷⁴ Jejich studie se dostala do mé pozornosti teprve po provedení větší části z výše prezentovaného výzkumu.

Interpretace příbuzenského vztahu vůči mluvčímu: diskuse

O'Connorová et al. argumentují, že příbuzenské vztahy i další „semi-relační“ a nerelační apelativa na pozici posesora silně preferují (explicitně to uvádějí právě na češtině) interpretaci vůči mluvčímu. Například ve větě (37) je muž manželem mluvčí, nikoliv Jany.

(37) (O'Connorová et al. 2013: 118)

Jana měla na sobě mužovu košili.

Zároveň připouštějí, že je možné termín (posesora) vztáhnout i k jinému referentovi: když je posesor předtím explicitně zmíněn nebo když je referent posesora silně implikován kontextem. S tímto hodnocením zcela souhlasím.

Jejich další argumentace (která není založena na spontánních datech, ale na hodnoceních gramatičnosti za pomoci rodilých mluvčích) ale částečně zastírá fakt, že interpretace vůči jiným osobám než mluvčímu sice může být frekvenčně méně zastoupená, ale zároveň není v českém jazykovém užívání tak vzácná a nepřirozená, jak se v textu naznačuje (tj. není potřeba konstruovat složité kontexty, jimiž by bylo takové vztažení silně implikováno). Podle mého pozorování totiž existuje nemálo kontextů, v nichž je mluvčí jako „zakotvující vztah“ zcela vyloučen nebo silně nepreferován. Na tento rozdíl zde poukážu.

Vztažení k jinému referentovi je podle mých dokladů z korpusu ORAL2013 zvláště přirozené, pokud jde o relaci vůči referentovi v argumentové pozici dané klauze, nejčastěji subjektu, především v případech, kdy jde o adresáta (38). Vztah subjektu k posesorovi by byl v případě genitivní konstrukce vyjádřen zájmenem *svůj*; tj. repliku mluvčího A lze přeformulovat jako *ty máš boty své ségry*, nikoliv *ty máš boty mé ségry*.

(38) A: *ty máš ségřiny boty?*

B: *ne my máme stejné*

Replika (38) byla řečena zcela bez dalšího kontextu při loučení na odchodu z návštěvy; její interpretace prakticky vylučuje, že by se hostitelka takto pozastavovala nad tím, že návštěvnice má boty hostitelčiny sestry. Podobné je to i v dalším příkladu (39), kde je z kontrastivního užití posesora zřejmé, že se jedná opět o sestru adresáta.

(39) *mysim že bys hlavně měla ... dělat na tomhle no ... pracovat eee na své práci a ne na ségřině*

V korpusu jsem dále našel i zcela zřejmý doklad se vztahem podřízený–šéf (40), kde se v rozhovoru nejedná o šéfa daného mluvčího B, ale o šéfa dotyčné osoby, o níž se mluví. Na

rozdíl od předchozích dokladů je zde šéf jako posesor zcela evidentně přístupný (aktivovaný) díky explicitnímu kontextovému zapojení.

(40) A: *takže to je ten šéf něakej jeho ne?*

B: *šéfa . šéfa jakoby nastávající .. co to je .. zeták jo jo no von chodí s šéfovou dcerou*

Rozdíl v tom, jak O'Connorová et al. popisují vztahení posesora k jiné entitě než k mluvčímu, oproti předloženým datům, je patrně dán rozdílnou metodologií, tedy tím, že výzkum O'Connorové et al. je v této oblasti založen na vytvořených konstrukcích, jejichž interpretace byly následně konzultovány s rodilými mluvčími. Jednak je v takovém případě složité navodit přirozený kontext, jednak tím bylo spíše zkoumáno (meta)jazykové povědomí uživatelů jazyka, nikoliv skutečné jazykové užívání.

Privlastňování k referentu subjektu se ve vytvořených příkladech O'Connorové et al. vyskytuje na dvou místech. Příklad (41) O'Connorová et al. interpretují tak, že pokladník může být jako posesor použit, protože je silně inferovatelný ze schématu malého rodinného podniku, i když není explicitně zmíněn. S tímto vodítkem lze souhlasit, dodávám k tomu však, že inferovatelnost (jeho přístupnost/aktivovanost) je dána z velké části tím, že majitel, který je ve vztahu zaměstnavatele, je zde vyjádřen jako subjekt dané věty (pokladník je tedy interpretován relačně vůči šéfovi).

(41) (O'Connorová et al. 2013: 118–119)

Rád pracuju v malých rodinných podnicích, protože se tam lidi dobře poznají. Když jsem například pracoval pro jednu malou maďarskou restauraci, co je tady dole na ulici, tak jsem si všimnul, že šéf se vždycky ke všem moc dobře choval a vždycky si všechny vyslechnul. Ale hlavně nepřistoupil na žádnou změnu bez pokladníkova souhlasu.

Za problematicky interpretovaný považuji především jejich příklad (37) *Jana měla na sobě mužovu košili*, který jsem zmínil v úvodu. Tato věta byla podle dostupných informací rodilými mluvčími posuzována bez kontextu. O'Connorová et al. pro něj uvádějí jednoznačnou interpretaci na základě hodnocení mluvčích:

[W]hen speakers are asked to respond to the whole sentence, they find it unacceptable **unless** the noun *man* is interpreted as the kinship term *husband* and the kinship possessor is construed as the utterance speaker. O'Connorová et al. (2013: 118; zvýraznění původní)

Zatímco první část argumentu je zcela v souladu s mým pozorováním (výraz *muž* je preferenčně interpretován jako příbuzenský výraz, tj. jde o specifického muže-manžela), druhá polovina argumentu je s ohledem na výše uvedené sporná: takto bezkontextově se

totiž také nabízí vztahení k subjektu věty; paralelně s výše uvedenými příklady. Abych podpořil tyto úvahy autentickými daty, dohledal jsem v denním (bulvárním) tisku analogické příklady (42a) a (42b). Příklad (42a) byl použit v titulku, tedy v rámci možností pro čtenáře bezkontextově, (42b) již kontextově dále uvnitř téhož článku.

(42) (deník Blesk, 30. 6. 2012, www.blesk.cz)

a. *Srazila mužovu milenku a její dceru: Poté nahá bránila jejich záchraně*

b. *Manželovu milenku a její dceru srazila automobilem přímo před domem.*

V těchto příkladech se (v souladu s intuitivním očekáváním) ukazuje, že důležitou roli hraje i širší okolnost vzniku a povahy textu: interpretace vůči mluvčímu je v kontextu novinového článku zcela jednoznačně zablokována. Generalizace o jazykovém užívání tedy není možné vytvářet bez tohoto ohledu.

Výše jsem ukázal, že posesivní adjektiva mezi posesory vyjádřenými apelativem jsou v psaném projevu výrazně rozšířenější než v mluveném projevu. Zdá se, že by to mohl částečně vysvětlovat právě tento aspekt komunikační situace (42): pokud neexistuje (díky multilaterální povaze komunikační situace) silná preference zakotvení posesora vůči mluvčímu, pisatelé mají více manévrovacího prostoru při používání posesivního adjektiva: neriskují, že bude posesor adresátem nesprávně interpretován (vztahen vůči mluvčímu); posesivní adjektiva se tak mohou častěji používat jako vhodný stylistický prostředek.⁷⁵

Netýká se to přitom jen tradičních textů novinových či beletristických. I komunikace na sociálních sítích a chatech, kde existuje vztah mluvčí vs. více (vzdálených) adresátů, vytváří kontexty, v nichž je interpretace posesivního adjektiva nesporná. V (43) se ženy domlouvají na službě ateliéru, který fotografuje ženy před svatbou. Pojem *manža* je mezi těmito mluvčími obvyklým výrazem pro manžela/muže. Zvláště jsem vybral případ s košilí jako posesem, aby srovnání s příkladem (37) O'Connorové et al. bylo co nejbližší. Posesor je v (43) vztahen k subjektu klauze (a zároveň adresátovi).

(43) (www.beremese.cz, sekce Svatební boudoir fotografie. Plánujete se nafotit pro muže?)

*Holky a kolik druhý oblečení si s sebou budete brát? Třeba nějakou tu **manžovu** košili a pak nějaké sexy prádlo a to stačí?*

⁷⁵ Toto vysvětlení je zatím nutné považovat za pracovní hypotézu, která je podporována výše uvedenými zjištěními. Rozdíl v percepci posesivních adjektiv v psaném a mluveném projevu (který je pro moje vysvětlení zásadní) by bylo možno testovat i experimentálně: testované osoby by rozhodovaly o vztahení posesivních adjektiv k subjektu věty, nebo k mluvčímu/pisateli v různých dvojznačných kontextech. Jeden experiment by byl založen na mluveném, druhý na psaném jazyce.

Podobně je nutné vztáhnout posesora k subjektu klauze i v reportážním záznamu o dění na chatu v (44).

(44) (www.rodina.cz, tzv. Týdenní souhrn, co se událo na diskuzi zamklínek; 25. 5. 2006)
Evi hned po ránu prosí o palečky pro manžovu dceru Dádu, která dnes maturuje a je těhulka :-))) A pak hlásí úspěch!!!! Gratulace!!! :-)))

Lze tedy shrnout, že pokud je u posesora zablokován kontext pro jeho zakotvení k mluvčímu (což není řídký jev), je posesor nejčastěji zakotven vůči adresátovi a/nebo subjektu věty.

4.1.6 Závěrečné shrnutí

V § 4.1 a jeho oddílech jsem ukázal okolnosti užívání posesivních zájmen a posesivních adjektiv. Korpusová data (především z mluveného jazyka) ukazují, které formální a sémantické skupiny posesorů jsou v jazykovém užívání preferovány. Hierarchie životnosti, která se projevuje jako kategoriální omezení pro formální vyjádření posesorů v atributivní konstrukci, se jeví relevantní i jako statistická preference pro některé sémantické třídy posesorů. Ukazuje se to i při porovnání produktivity různých skupin posesorů (a efektu frekvence na reprezentaci kategorie). Korigoval jsem v tomto ohledu i rozdíly mezi posesivními adjektivy odvozenými z feminin a z maskulin. Zároveň jsem poukázal, že používání posesivních adjektiv může být do značné míry vysvětleno aktuálním členěním: preferovaným slovosledem. Právě aktuální členění může být tím mechanismem, který zajišťuje kumulování struktur (jazyka jako jevu třetího druhu) a jehož důsledkem jsou preferované vzorce v užívání a ve výsledku i zakotvení v gramatice češtiny. Budu se této otázce ještě věnovat v § 4.3.

4.2 Přejchodové kategorie atributivní posesivity

4.2.1 Posesivní adjektiva u nominalizací

V tomto oddíle se budu věnovat používání posesivních adjektiv v nominalizačních atributivních konstrukcích (např. *lékařovo ošetření*). Ukážu na nich povahu kategoriálního přechodu od nominalizačních konstrukcí k posesivním. Syntaktická omezení u posesivních adjektiv v těchto konstrukcích byla již dříve popsána (např. Piřha 1992; systematicky viz Kopáčková 2007: § 3.1.1). V uvedených studiích byla jako zásadní představena strukturní

pravidla, která umožňují celé komplexní nominalizace s posesivními adjektivy popsat jako transformace podkladových valenčních vztahů.

Zde k tématu přistoupím odlišně. Studium jednotlivých kontextů se budu snažit o systém, který zahrnuje různé typy podmínek zohledňující jak formální, tak pragmatická pravidla, a budu sledovat jejich prioritnost. Okolnosti používání nominalizační konstrukce představím jako řadu kroků – hypotetických kognitivních rozhodnutí uživatele jazyka, v nichž se kombinují strukturní syntaktická (distribuční) omezení a sémanticko-pragmatické preference. Metodologická poznámka: uvedená hierarchie je výsledkem mé introspekce kombinované s korpusovým průzkumem.⁷⁶ Je potřeba brát ji jako teoretický model:

(A) Výchozím prostředkem pro vyjádření agenta je posesivní adjektivum (45a) (pokud není adjektivum přípustné, viz dále (B)); výchozím prostředkem pro vyjádření pacienta je genitiv (45b).

- (45) a. *lékařovo ošetření*
b. *ošetření pacienta*

Agens i patiens mohou být vyjádřeni i druhým způsobem, pokud je to vhodnější z hlediska pragmatických podmínek; viz (46a) s agentem v genitivu a (46b) s pacientem jako posesivním adjektivem. (Konkrétní pragmatické podmínky, tj. roli kontextu, v této fázi popisu ponechávám stranou. Ukážu je později.)

- (46) a. *ošetření lékaře*
b. *pacientovo ošetření*

(B) Použití posesivního adjektiva v (A) limitují morfosyntaktická omezení: (i) ta, která jsem již prezentoval výše: v pozici posesivního adjektiva nemohou být rozvitě konstrukce; posesivní adjektiva se zároveň nemohou vyskytovat v plurálu; posesivní adjektiva nelze tvořit od neuter a dalších substantiv. U agenta i pacienta se místo adjektiva použije konstrukce s genitivem; u agenta je zároveň možné použít instrumentálovou nebo předložkovou konstrukci (47). (Zcela odlišná jsou pravidla použití u posesivních zájmen, která jsou naopak jediným možným prostředkem.)

- (47) a. *ošetření renomovaným lékařem*
b. *ošetření od renomovaného lékaře*

⁷⁶ Jde tedy o přístup přímo navazující na průzkum atributivní posesivity v předchozím oddíle.

(C) Druhý typ omezení souvisí s kombinovatelností: (ii) agens a patient nemohou být kódováni stejným prostředkem v případě, že jsou oba explicitně vyjádřeni. Při vyjádření obou se strukturní omezení dotýká zejména agenta: ten může být vyjádřen posesivním adjektivem, nebo instrumentálem / předložkovou konstrukcí; je pro něj zablokována pozice genitivu. Pro značení pacienta zůstává přístupná genitivní pozice, případně i posesivněadjektivní; žádná jiná (předložková/instrumentálová) konstrukce není možná, pokud se nepoužije perifrastické vyjádření. U zájmené reference naopak platí, že zájmeno musí být vždy vyjádřeno jako posesivní zájmeno (teoreticky jsou představitelné konstrukce s osobním zájmenem jako patientem: *jeho kritizování nás*). Zájmeno má tedy na adjektivní pozici přednost, ať je v pozici agenta, nebo pacienta.

Tabulka 10 ukazuje možnosti kombinace různých způsobů vyjádření.

	jednovalenční konstrukce	dvouvalenční konstrukce
agens	posesivní adjektivum/zájmeno, genitiv, instrumentál	posesivní adjektivum/zájmeno, instrumentál
patiens	genitiv, posesivní adjektivum/zájmeno	genitiv, posesivní adjektivum/zájmeno

Tabulka 10: Atributivní konstrukce nominalizační. Možnosti vyjádření agenta a pacienta. U dvouvalenční konstrukce jsou přípustné všechny kombinace vypsanych vyjádření agenta a pacienta vyjma dvou posesivních adjektiv/zájmen.

Upozorňuji zde na zajímavý fakt: (i) posesivní adjektiva jsou (teoreticky) využitelná ve všech konstrukcích pro každou z argumentových rolí a (ii) naopak bez použití posesivních adjektiv je možné vyjádřit všechny funkce (pokud jde o pouhé naplnění formálních morfo-syntaktických podmínek). O ne/zapojení posesivních adjektiv tak rozhoduje sémanticko-pragmatický kontext: (i) pokud je interpretace sémantické role nejednoznačná, tak posesivní adjektivum napomůže agentové interpretaci (nebo spíše obráceně: opačný případ by posílil patientní interpretaci; např. konstrukce *Vávrovo vyloučení* na rozdíl od *vyloučení Vávry* je v souladu s interpretací Vávry jako agenta-rozhodčího); (ii) pokud je interpretace sémantické role jednoznačná (buď víme, že je Vávra rozhodčí, nebo víme, že je hráč; zároveň to platí pro všechny intransitivní konstrukce), zcela v souladu s tím, co jsem v § 4.1.5 navrhl obecně pro atributivní posesivitu, tu hraje roli aktuální členění (je možné použít jednu, nebo druhou konstrukci).

Tyto poznatky o vyjadřování konstrukcí vedou k následujícím úvahám: zdá se, že hlavní spojnicí mezi atributivní posesivitou s posesivními adjektivy a nominalizacemi s posesivními adjektivy je skutečnost, že sémanticko-pragmatické vlastnosti typického agenta korespondují

s vlastnostmi typického posesora (jak již bylo řečeno, tyto role vykazují podobné vlastnosti i mezijazykově).

Popis fungování nominalizačních konstrukcí lze tak ve výsledku popsat jako střet dvou principů: na jedné straně jde o systematický transformační vztah mezi verbálními a z nich vycházejícími nominálními konstrukcemi, na druhé straně jsou v této konstrukci přítomné formální a pragmaticko-sémantické vlastnosti posesivního adjektiva, které prototypicky korelují s vlastnostmi agenta/posesora (jak je zobrazuje hierarchie životnosti).

Pro konkrétní jazykové užívání to znamená, že role posesivního adjektiva v nominalizacích je v konstrukcích primárně určena referentům, kteří splňují stejné pragmaticko-sémantické podmínky jako agenti a posesoři v posesivní atributivní konstrukci (jsou v kontextu známí, aktivovaní; pokud je daný argument i typ vztahu jednoznačně identifikovatelný z kontextu). Nejčastěji to pravděpodobně budou posesivní zájmena, u nichž se pragmatika doplňuje i s jejich formálními omezeními.

U nominalizačních konstrukcí s posesivními adjektivy lze tak rozlišit tři různé typy prostředků: (i) konstrukce posesora (a posesa), (ii) nominalizace s jediným závislým členem – posesivním adjektivem jako agentem/patientem, (iii) nominalizační konstrukce, v nichž je obsažen jak agens, tak patiens. Tyto typy se vzájemně překrývají, pokud jde o jejich sémanticko-pragmatické vlastnosti.

Hypotézy týkající se frekvence užívání jsou následující: u lemmat posesivních nominalizací typu (i) a u části lemmat nominalizací typu (ii) bude vysoká frekvence konstrukce vždy právě s jedním určitým typem argumentu (posesor/agens, patiens; frekventované konstrukce typu (ii) s agentem se mohou snadno reanalyzovat na typ (i)), část lemmat nominalizací s jedním argumentem bude mít proměnlivé obsazení (typ *vyloučení*); nakonec nominalizace typu (iii) budou málo časté.

Pracoval jsem s daty z korpusu SYN2010, v němž jsem u vybraných nominalizací (vyhledal jsem všechny se zakončením *-ování*) sledoval, jaké tvary v jakých sémantických rolích se vyskytují na prenominální adjektivní/zájmenné pozici. U 69 nejfrekventovanějších lemmat (s absolutní frekvencí od 20 výskytů výše) se ukázalo, že: (i) drtivě nejčastěji tuto pozici obsazují posesivní zájmena; (ii) 19 (tj. 27,5 %) lemmat představuje nominalizace s jediným možným argumentem (např. *chování, putování, fungování*); (iii) u většiny dalších lemmat je sice teoretická dvojí možnost interpretace, ale v používání je jednoznačně preferována buď agentivní interpretace (*varování, malování*), nebo patientní interpretace (*zachování, schvalování, rozšiřování*); (iv) některá lemmata umožňují bezkontextově dvojí smysluplnou interpretaci,

ale v daném užití je vždy zřejmé, která má být aktivována (*budování, zpracování*); (v) lemma *milování* svědčí o tom, že je možné posesivním zájmenem (např. *jejich milování*) vyjádřit i reciproční vztah; (vi) dvě nominalizace lze považovat za posesivní (*ubytování, tetování*).

Zaměřil jsem se i na dvouargumentové posesivní nominalizace se zakončením *-ování*. Frekvenční porovnání: jednoargumentových nominalizací bylo 9339 v 1051 lemmatech, zatímco dvouargumentových s genitivem 187 ve 103 lemmatech. Jedná se tedy podle očekávání o frekvenčně omezenější skupinu, která se používá jen u některých nominalizací (např. *pozorování, zpracování, nastudování, zdůrazňování, vyšetřování, vysvětlování, objevování*).

V této souvislosti se jeví jako přirozená kognitivní hypotéza, že u řady jednovalenčních konstrukcí nominalizačních sdílejících všechny relevantní vlastnosti s konstrukcemi posesivními (asociativními) bude docházet (se stoupající frekvencí užívání určité konstrukce) ke kategoriálnímu oddělení závislého členu od původní sémantické role agenta/patienta (svázané s původní verbální konstrukcí), což může být případ lemmat *ubytování* a *tetování*.

Pravidla užívání u nominalizací shrnuji následujícím způsobem: (i) Pokud je kontext užití jednoznačný, o formě agenta/patienta rozhodují sémanticko-pragmatické preference. (ii) Syntaktická pravidla se uplatňují ve chvíli, kdy je třeba explicitně vyjádřit argumentové role: týká se to jen frekvenčně velmi omezeného souboru situací: vytvoření jednoznačného významu v nejednoznačném širším kontextu a konstrukcí s více argumenty. (iii) Při používání daných nominálních konstrukcí se nebere ohled na to, z čeho konstrukce strukturně pocházejí, viz vlastní schéma:

Kolik argumentů vyjadřují?

Jeden

> Je kontext pro sémantickou interpretaci (zda jde o agenta/patienta) jednoznačný?

> ano:

o formě agenta/patienta rozhodují sémanticko-pragmatické preference pro přípustné syntaktické konstrukce >

*agentovo nominalizování, nominalizování agenta, nominalizování agentem / od agenta*⁷⁷

nominalizování pacienta, pacientovo nominalizování

⁷⁷ Varianta *nominalizování agentem / od agenta* je okrajově přípustná pro rámce s agentem a pacientem ve verbální konstrukci (nikoliv pro intranzitivní konstrukce), např. u zájmen nelze postpozici vyjádřit jinak než předložkovou frází: *kritika od tebe*.

> ne:

> jde-li o agenta, nepoužije se genitiv; o formě adjektivum/instrumentál rozhodují sémanticko-pragmatické preference;

agentovo nominalizování, nominalizování agentem / od agenta

> jde-li o pacienta, nepoužije se adjektivum, výsledkem je genitiv:

nominalizování pacienta

Dva

> o pozici agenta/pacienta rozhodují sémanticko-pragmatické preference s tím, že o přípustných kombinacích rozhodují také syntaktická omezení; výsledkem je jedna z konstrukcí

agentovo nominalizování pacienta, pacientovo nominalizování agentem / od agenta,

nominalizování agenta pacientem / od agenta

V tomto oddíle jsem se na příkladu nominalizací snažil poukázat na dva jevy týkající se jazykového užívání: (i) při snaze o formalizaci postižení výběru určité konstrukce se ukazuje relativní komputační složitost strukturních omezení a pravidel, s nimiž by museli nakládat uživatelé jazyka (výše prezentováno jako systém (A), (B), (C)); (ii) na druhé straně se však ukazuje, že při skutečném jazykovém užívání spíše dochází k předvýběru dané konstrukce na základě sémanticko-pragmatických preferencí (není tedy nutné nakládat s pravidly, která by musela řešit strukturní kolize). Tento postřeh je nutno brát jako hypotézu, která by měla být v budoucnu experimentálně zkoumána.

4.2.2 Prenominální genitiv fungující jako posesivní adjektivum

Z hlediska toho, jak se používají jednotlivé tvary (i) posesivních adjektiv a zájmen a (ii) adnominálního genitivu, je na místě uvažovat, zda a jak mohou některé exempláře těchto formálně různých, ale funkčně podobných konstrukcí být pojímány jako součást jedné, nebo druhé kategorie (nebo obou najednou).

Příklad 1: Strukturní popis češtiny. V případě posesivních zájmen se považují zájmení posesoři 3. osoby kategoriálně za tvary posesivních zájmen. Morfologická forma některých z nich však odpovídá tvarům osobních zájmen v genitivu (viz *jeho*; rovněž tvar *její*, ač sklonný, diachronně vychází z tvaru genitivu osobního zájmena). Na základě jejich syntaktického chování se však nemluví o genitivu: daná posesivní zájmena jsou silně nepreferována v postpozici podobně jako posesivní adjektiva. Navíc: tyto tvary mají velmi vysokou tokenovou frekvenci, a proto i na základě toho lze uvažovat v souladu s Bybeeovou o tom, že fungují autonomně (viz výše § 2.5 a frekvenční efekt autonomie).

Příklad 2: O tvarech genitivu některých jmen-proprií, které mohou fungovat v postpozici, ale navíc i v prepozici ve stejné posesivní funkci jako posesivní adjektiva, se na druhou stranu obvykle mluví jen jako o genitivu ve zvláštním postavení. Nominalizovaná adjektiva neumožňují tvoření posesivního adjektiva, proto se místo posesivního adjektiva použije prenominální genitiv: *Palackého dějiny*.

Na rozdíl od tvaru *jeho* se v případě *Palackého* nemluví o posesivním adjektivu, ačkoliv zde dochází k podobnému způsobu reanalýzy jako u zmíněného posesivního zájmena. Vysvětlení, proč jsou kategorie tradičně vnímány a popisovány jinak: z hlediska preferencí užívání zde není patrný efekt autonomie – frekvence konkrétních jednotek *jeho* a *Palackého* je značně odlišná. Kategoriální oddělení určitého tvaru od paradigmatu substantiva není dáno vysokou frekvencí tokenů (*jeho* oproti *Palackého*), u typu *Palackého* je relevantní typová frekvence všech tvarů prenominálního genitivu, která může vést k etablování celé nové (pod)kategorie, ale nevede k autonomii jednotlivých jednotek (lemmat).

Příklad 3: Jsou doloženy příklady rozvitého prenominálního posesora referujícího k apelativu v příbuzenském vztahu, *sestry syn* (48a), i k propriu, *Petry auto* (48b), tedy k referentům vysoko na hierarchii životnosti:

- (48) a. *mojí sestry syn* (http://libimseti.cz/kure1234?photoId=99235827)
b. *jednou jsem jel s tátovo jednou jsem jel s Petry autem* (ORAL2013)

Genitiv v těchto případech funguje podobně jako anglický saský genitiv: prenominálně a umožňuje rozvití adjektivem. Strukturní podobnost s posesivními adjektivy v (48b) dokládá i koordinační spojení těchto dvou prostředků.

Je zřejmé, že u všech tří skupin referentů vysoko na hierarchii životnosti (zájmena, propria, apelativa referující k příbuzenským vztahům) se projevuje (alespoň okrajově) tendence morfosyntakticky využívat genitivní konstrukci, ale přetvářet ji směrem k pragmatickým vlastnostem posesivních adjektiv.

Návrh na budoucí komplexní frekvenční výzkum

Detailní výzkum prenominálního posesora (jeho sémantických a pragmatických vlastností) by mohl ukázat tendenci (náznaky) k vytváření nové kategorie doplňující posesivní adjektiva. Na základě jazykového užívání by bylo možné hovořit o jedné široké kategorii prenominálního posesora, která je naplňována různými formálními prostředky.

4.2.3 Relační adjektiva s posesivní interpretací

Mezi prostředky vyjadřující generickou, tj. ne-individuální posesivitu, náleží řada různých relačních adjektiv. Dospěl jsem k tomu, že „[i]deální relační adjektivum lze zjednodušeně řečeno považovat za prostředek, jak zapojit nějakou substanci do vztahu na syntaktické pozici atributu či predikátu po sponě“ (Křivan 2013). Jde tedy o velmi podobnou roli, jakou mají adjektiva posesivní ve vztahu k substantivům referujícím k entitám vysoko na hierarchii životnosti. Není tedy překvapivé, že některá z relačních adjektiv mohou být považována za posesivní. V gramatikách se jako posesivní adjektiva vždy uvádějí adjektiva přivlastňující zvířecímu druhu pomocí *-í* (pouze tento sufix k posesivním adjektivům řadí Cvrček et al. 2010), obvykle se k nim přidávají i další relační adjektiva (viz např. Piřha 1992).

Zaměřím se na jeden dílčí aspekt relačních adjektiv. Mezi těmito prostředky může mít na základě mých pozorování zvláštní úlohu sufix *-ovský*. Pokud je mi známo, nevěnovala se mu dosud zvláštní pozornost; většinou je popisován jako varianta sufixu *-ský*. Bližší pohled do jazykových dat však ukazuje, že velká část adjektiv s tímto sufixem je vytvořena od proprií, konkrétně (především) od příjmení. Má tedy ve své derivační historii uložený zřetelný rys individuálnosti (a tím potenciální posesivnosti).⁷⁸

Význam adjektiv vytvořených z příjmení pomocí tohoto sufixu ilustruji na lexémech referujících k českým prezidentům. Na základě různých kontextů ho lze asi nejlépe vymezit jako *vykazující nějaký specifický rys dané známé osoby (x)*, viz např. *havlovská politika* (49), *zemanovský bonmot*, případně *týkající se skupiny osob svázaných s danou osobou (rodinou)*, tj. *x-ovec*, viz *klausovský katolík*.

(49) (<http://www.ceskenoviny.cz/zpravy/1114918>)

Kritika havlovské politiky by se neměla přeceňovat, míní Žantovský

Tato adjektiva vytvářejí nový generický význam, v němž ovšem zůstává uložena původní příslušnost k jedinci. Jsou konceptuálně odlišná od ostatních relačních adjektiv, v nichž je i původní substantivní referent generický, nespecifický (viz *šefovský*, *otcovský*, *prezidentský*).

⁷⁸ Na rozdíl od posesivních adjektiv však tento hypotetický rys individuálnosti nevytváří možnost anaforicky odkázat k referentovi daného výrazu (což je přirozené u obou základních konstrukcí atributivní posesivity); např. tvary *babičky* i *babiččin* umožňují referenci k osobě babičky pomocí zájmena, zatímco tvar *babičkovský* nikoliv (srov. Svozilová & Uhlířová 1990). Je zřejmé, že tato individuálnost je uložena uvnitř druhovosti.

Nabízí se tedy otázka, zda u těchto proprií nerozlišovat segment *-ov* jako jakýsi typ posesivního morfému (který je v užívání potenciálně identifikovatelný).⁷⁹

Pomocí nástroje Morfio, který umožňuje v korpusu SYN2010 nalézt derivační typy, jsem našel stovky dokladů (lemmat) těchto relačních adjektiv vytvořených od vlastních jmen a příjmení. Průzkum naznačuje, že adjektivum se zakončením *-ovský* lze vytvořit od jmen mnoha osobností, která se nějak zapamatovatelně historicky zapsala (ať už pozitivně, nebo negativně).

Pokud jde o otázku analýzy zakončení, je třeba prozkoumat další data: uvedená adjektiva se mohou tvořit i od příjmení ženských (*třeštíkovský* od *Třeštíkové*, *špátovský* od *Špátové*). Tato skutečnost analýzu komplikuje.

Nabízejí se pak dvě možnosti popisu: u ženských příjmení uvažovat o tom, že (i) v nich zůstává přechylovací sufix (který má podobnou historii) a přidává se jen sufix *-ský*, nebo (ii) že nezáleží na derivační historii a tvary lze analyzovat v jejich výsledné podobě jako součást jedné sémantické skupiny relačních adjektiv vytvořených z individuálních feminin a maskulin (kde hraje roli typová frekvence při konstituci autonomní kategorie). Tomuto řešení nahrává i např. doložený tvar *abbovský* od *Abba*.

Závěrem: tento příklad ukázal, že otázky posesivity i hierarchie životnosti (tvoření od vlastních jmen) mohou hrát roli nejen při tvoření a užívání nesporných posesivních adjektiv, ale i při derivaci dalších kategorií, konkrétně relačních adjektiv.

4.3 Externí a atributivní posesivita z hlediska aktuálního členění: případová studie⁸⁰

V tomto oddíle vycházím z konceptu externí posesivity a mým cílem je přispět k poznání, jak fungují externěposesivní konstrukce v jazykovém užívání v porovnání s atributivní posesivitou. Budu se snažit vysvětlit, jaké aspekty užívání vedly ke vzniku jednotlivých rozdílných konstrukcí. Vycházím i zde z přístupů pracujících s předpokladem jazyka jako kumulujícího jevu třetího druhu, jsem zde především inspirován Du Boisem (1987). Budu zde (v soulase s předchozími oddíly o pragmatických vlastnostech atributivních konstrukcí) argumentovat, že užívání atributivních, ale i externěposesivních konstrukcí je determinováno jak specifickými sémantickými vlastnostmi jednotlivých prvků konstrukce (viz

⁷⁹ Jsem si vědom, že řetězec *-ov-* se vyskytuje i u apelativ jako *otcovský* a *šéfovský*. U apelativ ale na rozdíl od proprií není toto tvoření produktivní (proto by v těchto případech byla analýza odlišná).

⁸⁰ Jiná verze tohoto textu byla publikována jako 3. a 4. kapitola článku Křivan (2014).

hierarchie životnosti posesora), tak vlastnostmi pragmatickými: navrhuji hypotézu, že užívání jednoho, nebo druhého typu koreluje s různými uspořádáními slovosledu (informační strukturou) (srov. Friedová 2009: 221 a 236, která si spíše než rozdílů v preferenci různých slovosledných uspořádání všímá rozdílů mezi strukturami s pevným a volným slovosledem).

Z funkční perspektivy tak prostuduji vlastnosti obou typů konstrukcí z hlediska informačního statusu posesora a posesa. V případové studii budu pracovat s jednou specifickou skupinou dat (predikát *poškodit* kombinovaný s interně- a externěposesivními konstrukcemi). Pokud by byla hypotéza podpořena, mohlo by to vést k návrhu diachronních explanací: vznik speciálních (externě)posesivních konstrukcí v češtině by mohl být vysvětlen jako funkční preference orientovaná na mluvčího založená na rozdílných komunikačních potřebách z hlediska informační struktury, tj. podobně jako existence prenominálních posesorů (a zejména posesivních adjektiv). V § 4.1 jsem ukázal hlavní z pragmatických vlastností posesivních adjektiv: jde o to vyjádřit posesora ve stejné složce, ale dříve než posesum. Tato vlastnost, která je v posesivních adjektivech gramatikalizována, se může projevit i u genitivu jako jistá alternativní možnost (tendence), viz § 4.2.2. Výše zmíněná studie O'Connorové et al. (2013) přímo hovoří o mezijazykové tendenci k monolexémickému prenominálnímu posesorovi (viz § 4.1.5).

Pro svůj výzkum definuji několik základních pojmů. Nejprve jde o předpoklad kontinua danosti/novosti *dané–přístupné–nové* (*given–accessible–new*), jak ho pojímá Chafe (1987). Podle Chafa je pojem *given* definován jako kognitivně aktivní koncept, zatímco *nové* se týká konceptů, které předtím nebyly aktivovány ve vědomí mluvčího; *přístupné* leží uprostřed: jde o poloaktivní koncepty. Jak se ukázalo ve výzkumu různých jazyků, podle tohoto kontinua lze sledovat rozdíly v jazykové struktuře: např. podle Chafeho nové koncepty mají tendenci být vyjádřeny plnými lexikálními jednotkami, zatímco dané koncepty jsou často vyjádřeny zájmeny nebo pronominálními afixy. Koresponduje to i s mými výše uvedenými poznatky (čím výše na hierarchii životnosti, tím vyšší pravděpodobnost, že daný posesor bude zapojen do kontextu – aktivován): nepřímou se tím ukazuje, že hierarchie životnosti obecně koresponduje s kontinuem dané–nové (viz také Du Bois 1987: 830); v mém výzkumu bude frekvence zájmen na pozici posesora sloužit jako indikátor množství dané informace v každém konstrukčním typu.

Druhý předpoklad je založen na slovosledu a úzce souvisí s předchozím. Slovosledná pravidla jsou v české klauzi na jedné straně relativně volná, takže z toho pohledu je pozice externího posesora variabilní, zatímco pozice atributivního posesora je téměř zafixována

uvnitř nominální fráze (viz také Friedová 2009). Na druhé straně, jak jsem už dříve naznačil, vlastnosti referentů vysoko na hierarchii životnosti také mezijazykově korespondují s vlastnostmi typickými pro agenta a současně také pro téma (tj. *topic*, východisko, to, o čem se mluví). To vytváří specifitější předpoklad, že prototypičtí posesoři ve speciálních posesivních konstrukcích (externí, atributivní) se mohou nějak chovat podle hierarchie životnosti s ohledem na jejich informační status.

V této mé studii představuje slovosled hlavní indikátor informační struktury (se zjednodušujícím pohledem na to, že aktuální členění je v češtině vyjádřeno zejména skrze slovosled, viz např. Daneš 1974): u prvků blíže začátku klauze se očekává, že budou *dané* nebo *přístupné* častěji než prvky v koncové části klauze. V návaznosti na to předpokládám, že prototypičnost posesora (jeho *danost*) může být nějak manifestována, vedle jejího vyjádření jako zájmena, svojí blízkostí začátku klauze. Shrnutí ještě radikálněji: prototypický posesor funguje v klauzi jako téma⁸¹ a (vzhledem k tomu, že posesa jsou na druhou stranu typicky neživotná) prototypické posesum funguje jako réma (*focus*).

Poznámka: své definice tématu a rématu zakládám na jednoduchých Danešových (např. 1985) definicích (téma: o čem se mluví; réma: co se říká o tématu). Pro účel mého výzkumu vymezuji termíny téma a réma jednoduše odkazem na slovosled: téma se týká pozic v klauzi před predikátem, zatímco réma se týká pozic za predikátem (jevy, které porušují tuto korelaci (např. možný důraz i na pozici před predikátem) jsem v nasbíraných datech vyhodnotil jako marginální s nízkým dopadem na zjištěné tendence). Predikát je tak považován za určitý přepínač mezi tématem a rématem: neurčuji jeho informační status (vytváří přechod mezi méně dynamickou a více dynamickou částí klauze).

Abych dosáhl hlavního cíle, prozkoumám, která posesivní slovosledná uspořádání jsou nejobvykleji užívána v různých konstrukcích. V § 4.3.1 představím předmět této případové studie, klíčové kategorie, které jsem použil pro popis materiálu, a jak jsem vytěžil data z korpusu. V § 4.3.2 popíšu zjištěné frekvence dat. Závěrečná sekce § 4.3.3 je věnována navrženým explanacím.

⁸¹ Status externího posesora jako tématu byl pozorován v různých jazycích: tz'utujil (Aissenová 1999) a creek (Martin 1999).

4.3.1 Data

Analyzoval jsem data z Českého národního korpusu (SYN2000, SYN2005, SYN2010). Každý z těchto reprezentativních korpusů sestává ze 100 milionů tokenů psané češtiny, tj. celý korpus pro výzkum sestává dohromady z 300 milionů tokenů.

V tomto případě jsem se zaměřil z různých důvodů na psané korpusy místo mluvených, (ačkoliv jsem výše argumentoval, že mluvené korpusy poskytují nejvíce relevantní spontánní data jazykového užívání). Psané korpusy považuji v tomto výzkumu za dobrý substitut; na základě rozdílů mezi psaným a mluveným jazykem⁸² předpokládám, že zkoumané hypotézy by se v mluveném jazyce měly potvrdit výrazněji než v psaném jazyce (tj. použití psaných korpusů je z této perspektivy konzervativní řešení). Důvod pro využití psaných korpusů byl ale zejména praktický. Jestliže se u posesivních adjektiv ukázalo, že vyhledání všech tvarů je nadmíru obtížné a celkové počty jsou i vzhledem k velikosti korpusu nízké, zde platí, že žádný z existujících mluvených korpusů by nezajistil rozumné množství srovnatelných dat pro toto zkoumání. Vzhledem ke složitosti nalezení odpovídajících dat i v psaném korpusu jsem se rozhodl pracovat na striktně vymezené sadě konstrukcí, které se vztahují k jedinému predikátovému lemmatu a jsou rozlišeny čistě formálními gramatickými prostředky (tím je zajištěna i metodologicky adekvátní srovnatelnost).

Předmětem výzkumu jsou všechny klauze obsahující (i) predikát *poškodit* a (ii) jednu z posesivních konstrukcí (genitivní atributivní, adjektivní/zájmenou atributivní, dativní externěposesivní, prepoziční smíšenou). Důvod pro takové omezení předmětu je následující: pokud počítám pouze s jedním specifickým predikátem, vyhnu se nepředvídatelné sémantické a syntaktické variaci mezi argumenty klauze (např. v případě *poškodit* posesum vždy vystupuje jako akuzativní objekt,⁸³ nebo subjekt, pokud je sloveso v pasivu; navíc predikát je prototypicky dynamický a zásahový, tj. přitahuje vyjádření externěposesivní konstrukcí). To tedy znamená, že všechna různá uspořádání slovosledu (a z toho vyplývá: informační struktury) mohou být zkoumána metodologicky co nejčistěji, *ceteris paribus*, bez nejvýraznějších vlivů syntaktického a sémantického kontextu.

Data byla z korpusu vytěžena pomocí více než 60 dotazů, jimiž jsem získal všechny potenciální výskyty všech zkoumaných gramatických konstrukcí. Technika byla založena na

⁸² V psaném jazyce se využívají i komplexní stylistické prostředky (kombinace slovosledu a pasiva), které jsou v mluveném projevu stěží představitelné.

⁸³ Připouštím, že posesum jako nepřímý/předložkový předmět (*oblique*) by mohlo vytvářet trochu odlišnou frekvenční distribuci slovosledných uspořádání než objektové posesum; v korpusu ale nic nenaznačuje, že by pro tento formální typ posesa měly být výsledky radikálně odlišné.

identifikaci hranic mezi klauzemi a uvnitř klauze nalezení predikátu (lemma *poškodit* se všemi tokeny v aktivu/pasivu včetně negativních forem), posesa a posesora ve všech potenciálních posesivních formách a v různých pozicích s ohledem na slovosled (rozlišil jsem konstrukce v závislosti na tom, zda byl posesor vyjádřen lexikálně, nebo zájmeně; použil jsem automatickou lemmatizaci).

Poté jsem uložil konkordance pro každý dotaz a exportoval je do tabulkového editoru, zkontroloval konkordance a vyřadil nevhodná (neposesivní) data. Následně jsem zkontrolovaná data setřídil uvnitř jednotlivých listů podle typu konstrukce a manuálně anotoval.

Pro každou řádku v excelové tabulce na jednotlivých listech jsem rozlišil mezi aktivní a pasivní konstrukcí a identifikoval jsem slovosled pro tři prvky posesivní konstrukce: predikátu, posesora a posesa. Nevzal jsem tedy v úvahu slovoslednou pozici agenta (jde většinou o subjekt, který může být nevyjádřen; tato variace by se týkala jiné sady problémů, pokud bych s ní počítal). Pokud predikát sestával z lexikálního prvku slovesa *poškodit* a byl kombinován s modálním slovesem, anotoval jsem obě pozice, ale ve výsledku jsem jako relevantní pro slovoslednou analýzu použil pouze pozici lexikálního slovesa. Nakonec jsem sečetl celkový počet výskytů: pro každou konstrukci ve všech možných slovosledných uspořádáních.

4.3.2 Popis

Pro tři zkoumané prvky posesivních konstrukcí s predikátem *poškodit* existuje celkem 12 logicky možných slovosledných uspořádání: je třeba počítat se šesti možnostmi v aktivu a šesti v pasivu:

Mezi externěposesivními konstrukcemi lze nalézt všech 12 kombinací; vzhledem k tomu, že slovosled české klauze je relativně volný.

Poznámka: slovosled české klauze není volný v případě klitik.⁸⁴ Pronominální klitika (která v datech referují k externímu posesorovi) jsou téměř vždy fixována na Wackernagelovu druhou pozici v klauzi (Křivan 2008). To však nijak neovlivňuje potenciální slovosledná uspořádání posesora, posesa a predikátu v externěposesivní konstrukci: (i) pronominální externí posesoři mohou být také vyjádřeni jako ne-klitika; (ii) iniciální pozice v klauzi může být obsazena jakýmkoliv typem konstituentu. Podstata zkoumaných klitik tedy spočívá v tom, že se jedná o zvláštní způsoby vyjádření osobního zájmena na zvláštním místě ve

⁸⁴ Výtku ohledně fixovanosti slovosledu v případě klitik vznesl anonymní recenzent časopisecké verze (Křivan 2014) tohoto textu.

větě: na jiném místě by bylo zájmeno vyjádřeno obvyklým způsobem. Neboli jde o vztah mezi tvarem a informační strukturou. Znamená to tedy, že klitika lze spíše považovat za prostředek, v němž je gramatikalizováno aktuální členění: klitika jsou indikátorem danosti (zájmena, která jsou blízko začátku klauze).

Atributivní konstrukce umožňují celkem osm uspořádání, vzhledem k pevné složkové struktuře genitivní konstrukce (posesum–posesor) i zájmenné/adjektivní konstrukce (posesor–posesum).⁸⁵

V následujících grafech (obrázky 10–12) odkazují ke každému uspořádání pomocí čísel 1–12 (viz osa *x*). Pro posesora dále používám ve formulích zkratku PR, pro posesum PM a pro predikát Pred:

(A) Čísla 1–6 odkazují k aktivním klauzím (*poškodit*; není překvapivé, že 84 % všech tokenů *poškodit* v rámci posesivních konstrukcí je v aktivu):

(i) 1–3 zahrnují posesora v tématu: [1] PR-Pred-PM, [2] PR-PM-Pred, [3] PM-PR-Pred;

(ii) 4–6 zahrnují posesora v rématu: [4] Pred-PR-PM, [5] Pred-PM-PR, [6] PM-Pred-PR.

(B) Čísla 7–12 odkazují ke klauzím reflexivněpasivním a antikauzativním (*poškodit se*) a pasivním (*být poškozen*):

(i) 7–9 zahrnují posesora v tématu: [7] PR-Pred-PM, [8] PR-PM-Pred, [9] PM-PR-Pred;

(ii) 10–12 zahrnují posesora v rématu: [10] Pred-PR-PM, [11] Pred-PM-PR, [12] PM-Pred-PR.

Ve zbylé části tohoto oddílu ukážu výsledky slovosledné analýzy pro (i) konstrukci genitivní interněposesivní⁸⁶ (Gen IP), (ii) pronominální/adjektivní interněposesivní (Pro/Adj IP), (iii) dativní externěposesivní (EP) a uvedu i poznámky ke (iv) smíšené (*mixed*) posesivitě (MP). Podám zde celkový obrázek.

⁸⁵ V tomto výzkumu neberu v potaz okrajové konstrukce, které se ve sledovaných datech mohou objevit jen extrémně výjimečně: jak jsem již výše upozornil, u posesivních zájmen a adjektiv je možné kontrastivní/určující užití s obráceným slovosledem, viz § 4.1.5; u genitivu existuje rovněž pronominální varianta u některých posesorů, viz § 4.2.2.

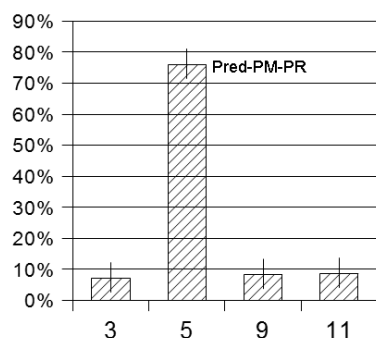
⁸⁶ Vzhledem ke kontrastivnímu užití vůči externí posesivitě pracuji v tomto oddíle převážně s pojmem interní posesivita; namísto obvyklejšího označení atributivní posesivita.

Výsledky slovosledné analýzy

Konstrukce Gen IP vykazuje nejnižší status posesora na hierarchii životnosti: tato konstrukce může být užívána s ne-osobními posesory, vyloučení jsou zájmenní posesoři. Data obsahují i mnoho příkladů neprototypických asociativních vztahů (jak jsem je představoval v § 3.2): tyto doklady jsem ve výzkumu ponechal. Nejvíce frekventované slovosledné uspořádání je [5] Pred-PM-PR (76 %), ilustrované v (50). Toto uspořádání vykazuje posesum v pozici typické pro objekty, ale protože je posesor pevně svázán s posesem, posesor okupuje pozici v rématu bezprostředně napravo od posesa.

(50) Pred PM PR
 kdo *poškodí* *zdraví* *pacientů*

Srovnání všech čtyř uspořádání uvádím na obrázku 10 (pozn.: vertikální čáry na vrcholu sloupců v obrázcích 10–12 ukazují 95% interval spolehlivosti pro multinomiální rozdělení,⁸⁷ a tím ilustrují, které frekvenční rozdíly mezi uspořádáními by měly být brány jako signifikantní). Četnosti jsou představeny v tabulce 11 na konci tohoto oddílu (pozn.: tabulka ukazuje absolutní a relativní četnosti pro slovosledná uspořádání každé ze zkoumaných konstrukcí).

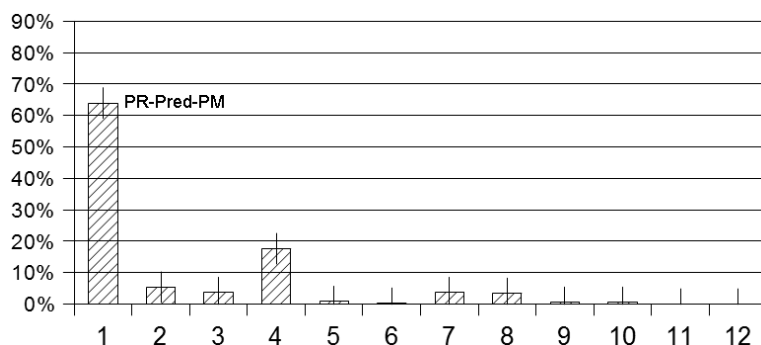

Obrázek 10: Relativní frekvence (v %) slovosledných uspořádání Gen IP pro predikát *poškodit*. Vlastní graf vytvořen v tabulkovém editoru *Libre Office Calc* (OpenOffice.org 2010).

Konstrukce Pro/Adj IP byla podrobně rozebrána v § 3.2 a § 4.1. Ve sledovaných prenomiálních konstrukcích s predikátem *poškodit* je 91 % zájmenných posesorů. Zatímco výše jsem věnoval zvýšenou pozornost rozdílům mezi různými prenomiálními posesory, zde naopak pojmám adjektiva a zájmena jako jednu skupinu; především proto, že rozdíl v distribuci mezi jejich slovoslednými uspořádáními se v datech neukázal jako signifikantní co do frekvenční distribuce, ani jsem ho nevyhodnotil jako lingvisticky relevantní (z hlediska toho, proč by při popisu slovosledu měly být skupiny adjektiv a zájmen odděleny).

⁸⁷ Intervaly spolehlivosti pro multinomiální rozdělení (tj. zobecněné binomické rozdělení, v němž jsou kategoriemi vždy potenciální uspořádání posesora, predikátu a posesa) byly vypočteny v programu *R* (R Core Team 2013).

konstrukčních typech (obrázky 11 a 12) ukázaly jako srovnatelně podobné. Místo toho je zřejmé, že v EP je užívání přesunuto z [4] ve prospěch [1].

Obrázek 12: Relativní frekvence (v %) slovosledných uspořádání dativní EP pro predikát *poškodit*. Vlastní graf vytvořen v tabulkovém editoru *Libre Office Calc* (OpenOffice.org 2010).

Smíšené předložkové konstrukce bohužel neposkytují dostatek dat pro věrohodnou komplexní analýzu. Ze získaných dat jsem zjistil následující: uspořádání [1], výše uvedené jako hlavní uspořádání pro externí posesivitu, vykazuje signifikantně více výskytů než zbytek uspořádání (s výjimkou uspořádání [5], což není překvapivé vzhledem k charakteru této konstrukce, protože [5] se ukázalo jako hlavní uspořádání pro genitivní interní posesivitu), viz tabulka 11.

		<i>EP</i>		<i>Pro/Adj IP</i>		<i>Gen IP</i>		<i>MP</i>		<i>Celkem</i>	
		<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i> *)	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
1	PR-Pred-PM	225	64%					16	37%	241	12%
2	PR-PM-Pred	19	5%	98	20%			0	0%	117	6%
3	PM-PR-Pred	13	4%			76	7%	5	12%	94	5%
4	Pred-PR-PM	62	18%	294	60%			1	2%	357	18%
5	Pred-PM-PR	3	1%			812	76%	12	28%	827	42%
6	PM-Pred-PR	1	0%					1	2%	2	0%
7	PR-Pred-PM	13	4%					6	14%	19	1%
8	PR-PM-Pred	12	3%	66	13%			0	0%	78	4%
9	PM-PR-Pred	2	1%			88	8%	1	2%	91	5%
10	Pred-PR-PM	2	1%	31	6%			0	0%	33	2%
11	Pred-PM-PR	0	0%			92	9%	1	2%	93	5%
12	PM-Pred-PR	0	0%					0	0%	0	0%
Total		352	100%	489	100%	1068	100%	43	100%	1952	100%

Tabulka 11: Celkový frekvenční přehled různých slovosledných uspořádání pro predikát *poškodit*. Četnosti pocházejí z agregátu psaných korpusů SYN2000 + SYN2005 + SYN2010.

*) Četnosti pro Gen IP byly aproximovány (na základě čtvrtinového náhodného vzorku).

Celkový obrázek ukazuje tabulka 11. V ní mohu rozpoznat tři preferovaná slovosledná uspořádání, každé pro jednu ze základních posesivních konstrukcí (upozorňuji, že většina všech tokenů, celých 73 %, je zahrnuta pod těmito uspořádáními):

- (i) Gen IP: [5] Pred-PM-PR;
- (ii) Pro/Adj IP: [4] Pred-PR-PM;
- (iii) Dativní EP: [1] PR-Pred-PM.

Vedle těchto uspořádání hraje v jazykovém užívání určitou roli dalších sedm méně frekventovaných uspořádání. Oproti tomu uspořádání [6] a [12] PM-Pred-PR (aktivní a pasivní varianta), která používají posesora v tématu a posesum v rématu, se ukázala jako krajně nepreferovaná.

4.3.3 Explanace a závěr

Frekvenční data v § 4.3.2 indikovala existenci určitých funkčních motivací na úrovni aktuálního členění (kumulaci podobných strategií), které mohly podpořit vznik různých posesivních konstrukcí v češtině a dále podporují jejich užívání. Popíšu je zde systematictěji.

Dvě specializované posesivní konstrukce (Pro/adj IP a EP) vykazují vysoce převažující množství zájmen na pozici posesora. Tento poznatek podporuje ‚danost‘ (kontextové zapojení) a vysoké postavení na hierarchii životnosti prototypického posesora. Podporuje to hypotézu, že vznik a používání posesivních konstrukcí mohou být motivovány komunikačními potřebami mluvčího, které se vztahují k informační struktuře:

- (A) Hlavní slovosledné uspořádání externěposesivní konstrukce vykazuje posesora jako téma a posesum jako réma. To podporuje obecnou ideu Aissenové (1999: 189, vlastní překlad), kterou zakládá na jazyce tz’utujil, totiž že jednou z funkcí externěposesivních konstrukcí může napříč jazyky být „prezentovat posesora jako logický subjekt“. Podobně v jazyce creek je podle Martina (1999: 243, vlastní překlad) ve všech přirozených příkladech v jeho datech externí posesor „stará informace a je obecně vynecháván“. Vznik externěposesivní konstrukce se tedy ukazuje jako funkčně vztažený nejen k výše uvedeným sémanticko-pragmatickým vlastnostem (zejména zasaženost), ale i k jeho tématovému statusu.
- (B) Zájmenná/adjektivní interněposesivní konstrukce ukazuje, ve srovnání s genitivní konstrukcí, opačný slovosled posesora a posesum, tedy posesor–posesum. To znamená, že posesor se objevuje v klauzi více vlevo; to by mohlo být motivováno totožnými

(podobnými) diskurzními potřebami jako v případě externěposesivní konstrukce. Současně jsou zájmena vyloučena z genitivní interněposesivní konstrukce, která se ukazuje být z hlediska diskurzních potřeb „nejméně přátelskou“ konstrukcí pro posesory (posesum slovosledně předchází posesu).

(C) Jak jsem vyslovil v předešlém oddílu, uspořádání PM-Pred-PR je naprosto nepreferované.

Shrnutí: Moje poznatky obecně podporují výše prezentované hypotézy, že hierarchie životnosti, která koresponduje s typickými sémantickými vlastnostmi posesora, také funguje z hlediska informačního statusu posesora a posesa. Jsou zřetelné funkční preference pro mluvčí jazyka, aby používali posesora jako daného, typicky v tématu, a v jiné složce než posesum, jehož typická pozice je naopak v rématu. Vlastnosti externího posesora jsou v souladu s tendencí pro monolexémického prenominálního posesora v rámci atributivní konstrukce (O'Connorová et al. 2013): Komplementární potřeby pro vyjádření posesa jako nové informace a vyjádření posesora jako daného, které se různě kumulují v jazykovém užívání, by tedy mohly být vhodným funkčním zdůvodněním pro vznik a používání dativních externěposesivních konstrukcí v češtině a současně pro slovosled posesora a posesa v zájmenných/adjektivních interněposesivních konstrukcích, který je opačný než slovosled v genitivní konstrukci.

Závěrem

Prezentovaná data v tomto výzkumu ukazují na zásadní roli informační struktury při vysvětlování současného užívání a vzniku různých posesivních konstrukcí. Studie doplňuje přehled českých posesivních konstrukčních typů a představu, jak jsou prototypické vlastnosti posesora vztaheny k hierarchie životnosti.

Data vztahující se k predikátu *poškodit* přinesla pozoruhodné výsledky z hlediska informační struktury a posesivních konstrukcí. Ukázala, že každý ze tří konstrukčních typů (v rámci interní a externí posesivity) má své hlavní slovosledné uspořádání. Zejména jde o to, že emergence externěposesivních konstrukcí podporuje explanaci z hlediska různých a komplementárních diskurzních potřeb: existuje tendence vyjádřit ‚tematový‘ informační status posesora a ‚rématový‘ status posesa. Tím dodávám další informace k tomu, jak se konkrétně projevuje hierarchie životnosti v jazyce (úžeji v posesivitě), k níž jsem se vícekrát odkazoval.

Návrh komplexního navazujícího výzkumu: empirické výsledky podpořily roli informační struktury (tj. aktuálního členění), ale na další podepření těchto hypotéz by ještě bylo vhodné zvolit variabilnější data (tj. prozkoumat tyto konstrukce napříč predikátovými lemmaty).

Explanace morfematické struktury komparativu v češtině⁸⁸

V této kapitole se budu zabývat stupňováním českých adjektiv, svůj zájem zaměřím na různé způsoby jeho morfologického vyjádření ve vztahu k četnosti výskytu stupňovaných tvarů. Podobně jako v 3. a 4. kapitole u posesivity, si zde kladu cíle jak deskriptivní, tak explanační. Vzhledem k tomu, že deskriptivní část je v tomto případě provázána s komplexním výzkumem frekvence, bude zde, na rozdíl od posesivity, celá problematika prezentována v jedné kapitole.

Pokud jde o vlastní popis, představím zde celistvou strukturní a frekvenční analýzu stupňovaných syntetických tvarů adjektiv založenou na datech z Českého národního korpusu. Z teoretického hlediska se pak budu snažit pomocí tohoto průzkumu ověřit, zda a do jaké míry lze prostřednictvím frekvence vysvětlovat a predikovat morfematickou strukturu stupňování adjektiv. Vycházet zde budu z poznatků studií Bybeeové (2007b) a Haspelmatha (2008a, 2008b), jejichž hlavní teze jsem představil v § 2.5.

Zaměření této kapitoly je v souladu s předchozími kapitolami. Chtěl bych zde především ukázat, jak stupňování, ale i jiné gramatické kategorie mohou být nahlíženy, popisovány a vysvětlovány, podívám-li se na ně z funkčně-typologické perspektivy jazyka jako jevu třetího druhu. Jako vedlejší efekt může důkladný frekvenční popis přispět i například k přehodnocení noremnosti některých stupňovaných tvarů (mám vlastní zkušenost, že způsoby tvoření komparativu patří mezi uživateli jazyka mezi často řešené problémy).

Struktura kapitoly je následující: v § 5.1 představím základní způsoby tvoření stupňovaných tvarů a formuluji hlavní teoretické otázky, v § 5.2 podrobně popíšu metodiku práce s korpusem při přípravě a zpracovávání dat, v § 5.3 formuluji hypotézy nad frekvenčními efekty a představím základní strukturní a frekvenční charakteristiky českého stupňování a v § 5.4 ověřím hypotézy na materiálu českého jazyka. Do zvláštního oddílu § 5.5 vyčleňuji průzkum redukčního efektu (součástí tohoto oddílu je i kompletní přehled všech nepravidelných stupňovaných tvarů doložených v korpusech), v § 5.6 kapitolu uzavřu shrnutím nejdůležitějších závěrů.

⁸⁸ Tento text byl v jiné podobě původně publikován jako větší část textu Křivan (2012). Za podnětné připomínky k předešlým jeho verzím patří můj dík Viktoru Elšíkovi, Janu Chromému, Janu Křivanovi st., Evě Lehečkové a oběma anonymním recenzentům Slova a slovesnosti.

5.1 Základní popis tvoření stupňovaných tvarů adjektiv

Stupňování českých adjektiv patří mezi dobře probádané oblasti českého jazyka, dosud nejvíce zešíroka se mu z pozic českého strukturalismu věnoval ve své monografii Marvan (2008), jehož cílem bylo postihnout také diachronní a evropský rozměr českého stupňování.⁸⁹ Základní popis, obvykle spojený s výčtem nepravidelných tvarů komparativu, je samozřejmou součástí každé české mluvnice. Přitom však mezi lingvisty neexistuje shoda, zda stupňované řady tvarů řadit do derivační, nebo flektivní morfologie.⁹⁰ V této souvislosti připomínám důkladnou formální a sémantickou analýzu českého stupňování od Karlíka a Hladké (2004), v níž autoři nacházejí dobré důvody pro jedno i pro druhé řešení.

Kategorie adjektivního stupňování (ať ji považujeme za derivační, nebo za flektivní) sestává ze tří hodnot: pozitivu, komparativu a superlativu. Hodnota pozitivu odpovídá základnímu tvaru adjektiva. Hodnoty komparativu a superlativu se vztahují ke tvarům, které vyjadřují vyšší a nejvyšší míru srovnávané vlastnosti. Základním způsobem tvoření tvarů komparativu a superlativu je tvoření syntetické, omezeně se vyskytuje i tvoření analytické. Syntetické tvary komparativu se tvoří:

- (i) u některých lemmat pomocí sufixu *-ejší*, který je (obvykle) doprovázen alternací předchozího kmenového konsonantu (např. *levný* > *levnější*);
- (ii) u některých lemmat pomocí sufixu *-ší* (např. *krátký* > *kratší*);
- (iii) u některých lemmat pomocí sufixu *-í* a alternace předchozího kmenového konsonantu *k* > *č* (např. *lehký* > *lehčtí*);⁹¹
- (iv) u několika lemmat nepravidelně: změnou kořene a jedním z výše uvedených komparativních sufixů, obvykle *-ší* (např. *dobry* > *lepší*).

Od některých typů adjektiv se komparativní syntetické tvary netvoří. Nejedná se přitom jen o omezení daná sémantikou. Petr ed. (1986a: 379) hovoří o formálních omezeních u posesivních adjektiv od mužských i ženských jmen (*-ův*, *-in*), u adjektiv druhově posesivních (*-í*) a u adjektiv deverbativních se sufixy *-cí*, *-vší/-ší* (např. *vynikající*). (Platnost

⁸⁹ Marvan přímo hovoří o „evropské univerzálii“, slovo „evropské“ je na místě, neboť stupňování adjektiv pomocí afixů patří mimo (indo)evropské jazyky k velmi vzácným jevům (viz např. Cuzzolin & Lehmann 2004: 1215).

⁹⁰ Cvrček et al. (2010: 126) zařazují ve své koncepci mluvnice stupňování mezi gramatické (tj. flektivní) kategorie.

⁹¹ Vzhledem k tomu, že dochází k morfologickému procesu na morfologickém švu, některé mluvnice (např. Cvrček et al. 2010: 207) analyzují v tvaru komparativu sufix *-čí*.

tohoto tvrzení bude možné podpořit, nebo vyvrátit studiem všech tvarů v korpusu.) Syntetické tvary superlativu se tvoří z tvarů komparativu pravidelně pomocí prefixu *nej-*.

Pomocí analytického (opisného) způsobu je možné vytvořit morfosyntaktické jednotky s hodnotou komparativu/superlativu, které fungují syntakticky stejně jako syntetické tvary. Analytické tvary komparativu adjektiv se mohou tvořit pomocí komparativu měrového adverbia *víc/více* a tvaru pozitivu (např. *více náročný*).⁹² Analytické tvary superlativu adjektiv se tvoří pomocí superlativu měrového adverbia *nejvíc/nejvíce* (např. *nejvíce náročný*). Pouze analytickými prostředky lze pravidelně vyjádřit srovnání týkající se menší míry vlastnosti: pomocí *míň/méně* a tvaru pozitivu (např. *méně náročný*).⁹³ Analytické stupňování však představuje kategorii, která je jen málo zakotvena v jazykovém užívání. Na základě orientačního průzkumu v korpusu se celková tokenová frekvence analytických tvarů ukazuje jako velmi nízká (ve srovnání se syntetickým stupňováním je menší než setinová). Vzhledem k definovaným cílům se analytickému stupňování nebudu v této studii věnovat. Detailní výzkum těchto konstrukcí by však mohl být užitečný z hlediska jejich rozložení mezi lemmata i z hlediska analýzy typů syntaktických vztahů, v nichž se prosazují.

5.2 Metodika práce s korpusem

Následující analýza prostřednictvím frekvence je do velké míry závislá na dobrém zpracování dat z korpusu, a hrozí riziko, že bych mohl data omylem nesprávně interpretovat, představím proto nejprve celý postup.

5.2.1 Vyhledání tvarů v korpusu a jejich základní zpracování

Základním předpokladem pro budoucí rozbor bylo nalézt, pokud možno automaticky, absolutní frekvence výskytu pozitivu, komparativu a superlativu pro všechna adjektiva, která se vyskytují v korpusech psané češtiny, a výsledky převést do podoby jednotabulkové databáze. Vzhledem ke snaze získat co nejvíce dokladů rozhodl jsem se prohledávat komplexní korpus SYN, jehož data v době vyhledávání a zpracovávání (říjen 2009 až červen 2010) sestávala z reprezentativních korpusů SYN2000 (100 mil. slov) a SYN2005 (100 mil.

⁹² Vzhledem k neustálenosti této kategorie se o analytickém stupňování někdy hovoří i při použití jiných měrových adverbí, např. *lépe, silněji* (viz zejména Marvan 2008).

⁹³ Menší míru vlastnosti však lze obvykle vyjádřit lexikálně: komparativem členu antonymického páru jako větší míru opačné vlastnosti (*méně náročný* > *jednodušší, snazší*), analytické tvary s adverbiem *méně* tak spíše slouží vyjádření různých významových odstínů.

slov) a korpusu psané publicistiky z let 1989–2004 SYN2006PUB (300 mil. slov). Učinil jsem tak i s vědomím, že korpus SYN2006PUB „si v žádném ohledu nečiní nárok na reprezentativnost“ (ÚČNK, 2010). Porovnáváním pořadí frekvence komparativů a superlativů v korpusech SYN2000 a SYN2005 oproti korpusu SYN2006PUB jsem totiž zjistil, že dochází jen k takovým dílčím odchylkám, které nebudou mít na celkovou analýzu vliv. Tyto rozdíly jsou naopak vyváženy výrazně větším množstvím doložených lemmat. Vážnější odchylku jsem zjistil pouze v poměru celkové absolutní frekvence komparativu vůči superlativu (tento rozdíl bude objasněn v § 5.4.1).

Nejdříve jsem zaměřil pozornost na vyhledání všech syntetických tvarů stupňování adjektiv.⁹⁴ V korpusovém manažeru Bonito (Rychlý 2015) jsem za pomoci řádkového příkazu [tag="A.....1A.*"] nejprve našel všechny výskyty adjektivních tvarů v pozitivu. Z tohoto seznamu jsem následně nechal prostřednictvím programové funkce „frekvenční distribuce“ vypočítat a zobrazit frekvenci pozitivu u každého adjektivního lemmatu (při nastavení, že velikost písmen bude ignorována). Výsledkem byla tabulka o dvou sloupcích, v níž první sloupec obsahoval označení lemmatu (základní tvar lemmatu je vždy adjektivum v pozitivu) a druhý danou frekvenci. Tento výpis jsem exportoval a následně převedl do tabulkového editoru. Totožný postup jsem opakoval s komparativem a superlativem (s náležitou záměnou číslovky 1 za 2, resp. 3 ve formuli).

Takto vytvořené tři tabulky jsem v několika krocích sloučil v jedinou databázi, která měla pro každé lemma na řádku ve třech sloupcích frekvenci pozitivu f (POZ), komparativu f (KOMP) i superlativu f (SUP) (včetně nulových hodnot). Získal jsem tak z korpusu SYN vyčerpávající soubor všech automaticky označených adjektiv s frekvencemi jejich stupňovaných tvarů.

Následně jsem provedl hrubou analýzou dat a jejich třídění. Nejprve jsem se rozhodl vyřadit z dalšího výzkumu ta adjektiva, která neměla jediný výskyt komparativu ani superlativu. Z původního seznamu 65,4 tisíc lexémů tak zůstalo přibližně 5400 stupňovaných adjektiv.⁹⁵

⁹⁴ Přesněji řečeno: (i) Zaměřil jsem se na všechny jednotky, které vykazují formální morfologické vlastnosti adjektiv se složenou deklinací. Do zkoumání tak není zahrnuto jmenné adjektivum/adverbium *rád*. Ačkoliv *rád* může stát ve frekventované syntaktické pozici adjektiva v predikativu (což platí i pro stupňované nesklonné tvary *(nej-)raději, raděj, radši, radči, rači, ...*, jak upozornil jeden z recenzentů tohoto textu při časopisecké publikaci), jeho tvary jsou morfologicky relevantní pro výzkum adverbialního stupňování. (ii) Nezahrnul jsem do vyhledávání automaticky označené záporné tvary adjektiv (k tomu viz § 5.2.2). (iii) Neprohledával jsem tvary stupňování analytického (zejm. typu *(nej-)víc/e* + adjektivum) (viz § 5.1).

⁹⁵ Po dalších úpravách a dohledáváních se počet nakonec ustálil na 5440 lemmatech.

Tabulku jsem dále doplnil o sloupce, které zachycují pro daná lemmata další zajímavé hodnoty: (a) součet frekvence všech tří stupňů; (b) součet frekvence komparativu a superlativu – dále $f(K+S)$; (c) relativní frekvence komparativu vůči součtu frekvence komparativu a superlativu; relativní frekvence (d) pozitivu, resp. (e) komparativu, resp. (f) superlativu vůči součtu frekvence všech tří stupňů; (g) relativní frekvence součtu komparativu a superlativu vůči součtu frekvence všech tří stupňů. Tabulku jsem se poté rozhodl seřadit sestupně podle hodnot $f(K+S)$ ⁹⁶ a data jsem začal detailněji kontrolovat, popisovat a následně analyzovat.

5.2.2 Zpracování agregovaných dat: kvalitativní kontrola a ruční značkování lexémů

Podrobně jsem zkontroloval a označoval prvních 500 adjektiv s nejvyšší $f(K+S)$. Pro jednotlivá lemmata (u nichž jsem vyhodnotil možnost více variant) jsem ověřil, jaké tvary jejich KOMP a SUP byly ve skutečnosti označovány a jaké naopak chybějí. Dále jsem ručně vypsal u všech položek tvar komparativu, a pokud jsem předpokládal, že by u daného lemmatu mohla existovat více než jedna řada tvarů KOMP a SUP, ověřoval jsem v korpusu zastoupení všech teoreticky možných tvarů (včetně neobvyklých tvarů redukovaných⁹⁷ i neredukovaných: *tvrdější, krasší, sladčí* apod.). V některých případech byly již frekvence započítány (např. všechny stupňované tvary *snadnější, snazší i snažší*), v jiných nikoliv (*zazší* a *nejzazší* nebylo přiřazeno k *zadnější* a *nejzadnější*).⁹⁸

V tabulce jsem pak u lemmat, která vykazovala dubletní stupňování, rozlišil frekvenci hlavního tvaru KOMP a SUP (= frekventovanějšího) a vedlejšího tvaru (= méně frekventovaného).⁹⁹ Původní základ tabulky lemma, $f(POZ)$, $f(KOMP)$, $f(SUP)$ jsem rozšířil o $f(hl. KOMP)$, $f(hl. SUP)$, $f(vedl. KOMP)$, $f(vedl. SUP)$. Kromě toho jsem pro *snazší* orientaci označil ve zvláštním sloupci křížkem lemmata s dvojími stupňovanými tvary. U jednotlivých lemmat jsem dále do zvláštního sloupce binárně rozlišil, zda je stupňování neredukované (komparativ/superlativ v korpusu doložený pouze s hláskovou změnou na konci kmene

⁹⁶ Za tímto rozhodnutím stála jednak snaha neopomenout při další práci lemmata, jejichž jeden ze stupňovaných tvarů je málo frekventovaný, jednak představa, že frekvence komparativů i superlativů mohou vysvětlovat morfematickou strukturu stupňovaných tvarů stejnou vahou.

⁹⁷ Za redukované považuji pro účely této práce všechny případy, kdy je počet hlásek v komparativu nižší než při pravidelném tvoření příponou *-ější*. Nepovažuji tak za ni hláskovou alternaci *r – ř*: *přtkřejší – přtkrejší* apod.).

⁹⁸ Je ovšem třeba podotknout, že v rámci korpusu SYN je značkování na rozdíl od staršího korpusu SYN2000 (v němž jsem původně začal vyhledávat) ve velké míře spolehlivé; korekce u frekventovanějších adjektiv byly minimální.

⁹⁹ V několika izolovaných případech bylo více různých vedlejších tvarů, viz celková analýza v § 5.5.1.

a příponou *-ejší*), nebo redukované (alespoň jeden doložený stupňovaný tvar kratší než při pravidelném tvoření). Účelnost tohoto rozlišování se ukáže později.

Následně jsem zjednodušeným způsobem prošel i dalších 1000 položek (podle stejných pravidel, ovšem bez ručního vypisování komparativů) a nakonec v celém souboru zbylých 3900 slov dohledal podle mnoha různých zakončení pozitivu (*-bý*, *-dký*, *-dý* apod.) slova, u nichž jsem předpokládal, že by mohla mít nepravidelné nebo dubletní stupňování. Tato zakončení jsem dále dohledával i v korpusu SYN, abych doplnil případné neoznačkové redukované komparativy. Odtud byl už jen krok k tomu, abych mohl sestavit inventář všech zakončení s frekvencemi (v § 5.5.1).

Z pořízených dat jsem dále vyloučil zvláštní superlativní kategorii slov s morfemickou strukturou *sebe* + KOMP, tedy tvary jako *sebemenší*, *sebelepší*. Tyto tvary byly v automaticky pořízených datech zobrazeny nesystematicky. V korpusu SYN jsem proto tyto tvary s frekvencemi vyhledal zvlášť pomocí tagu [*lc="sebe.*ší.*"*], následně jsem jejich frekvence exportoval, prověřil a uložil do zvláštní tabulky. K předběžné analýze těchto tvarů viz § 5.3.1. V databázi jsem naopak ponechal data, v nichž má morfém *sebe* odlišnou derivační historii, tedy např. *sebevědomý*.

Jak jsem uvedl v pozn. 94, součástí celkové analýzy nejsou automaticky označené záporné stupňované tvary adjektiv, a to ze tří důvodů: (i) Výskyt těchto tvarů je až na několik výjimek (*nebezpečnější*, *nepříjemnější*, *nemenší*) frekvenčně silně omezený. (ii) Průzkum jednotlivých kontextů záporných tvarů ukázal, že u značného počtu lemmat jsou veškeré domnělé doklady pouze chybně napsanými tvary superlativu (s elizí *j* v předponě *nej-*; týká se to mj. řetězců *nevyšší*, *nevětší*, *nebližší*). Zahrnutí těchto tvarů do analýzy by proto bez důkladné kontroly kontextů všech výskytů u 634 lemmat nebylo užitečné (skutečný počet lemmat se bude pravděpodobně blížit 276, což je počet záporných lemmat v superlativu *nejne-*). (iii) Záporné tvary jsou dvojího typu: jednak vlastní stupňované tvary záporných adjektiv (*nebezpečný* > *nebezpečnější*), jednak negované tvary komparativu (*menší* > *nemenší*, nikoliv tedy *nemalý* > *nemenší*). Kvůli všem těmto omezením jsem se nakonec rozhodl ručně dohledat výskyty těchto tvarů jen u lemmat s nepravidelným stupňováním (viz § 5.5.1).

Na základě průzkumu, který jsem činil průběžně při tomto zpracovávání dat, volím pro vlastní analýzu následující postup: nejprve zformuluji hypotézy týkající se morfologického vyjádření (morfologických markerů) stupňování a frekvence, dále představím základní strukturní a frekvenční charakteristiky celého souboru a následně budu dané hypotézy testovat na sebraném materiálu a souběžně s tím s jejich pomocí vybuduji vyčerpávající klasifikaci syntetických tvarů českého stupňování adjektiv.

5.3 Hypotézy o vztazích frekvence a morfologického značení; základní charakteristiky souboru

Na základě teoretických poznatků o vztahu frekvence a morfologického vyjádření uvedených v § 2.5 předpokládám, že získaná korpusová data podpoří, či nepodpoří následující hypotézy:

- (A) **Redukční efekt celoskupinový:**¹⁰⁰ Redukované tvary¹⁰¹ komparativu a superlativu budou soustředěny u lemmat s vysokou frekvencí tvarů komparativu a/nebo superlativu. Jinými slovy: Čím více budou komparativní a/nebo superlativní tvary frekventované, tím vyšší je pravděpodobnost, že budou kratší (oproti alternativním tvarům pravidelným).
- (B) **Efekt autonomie celoskupinový:** K supletivismu bude docházet u lemmat s nejvyšší frekvencí tvarů komparativu a/nebo superlativu.
- (C) **Redukční efekt vnitroskupinový:**¹⁰² U některých lemmat existují vedle redukovaných stupňovaných tvarů i neredukované tvary. Porovná-li dvě taková lemmata v rámci jednoho typu z hlediska relativní frekvence jejich redukovaných a neredukovaných tvarů, předpokládám, že u lemmat s vyšší absolutní frekvencí tvarů komparativu a/nebo superlativu bude poměr redukovaných tvarů vůči neredukovaným vyšší než u lemmat s nižší absolutní frekvencí.
- (D) **Konzervační efekt:** Pokud dochází v rámci skupiny lemmat se stejným kmenovým zakončením ke zpravidelňování stupňování, lemmata s vysokou frekvencí tvarů komparativu a/nebo superlativu mu nepodléhají nebo mu podléhají méně než lemmata s jejich nízkou frekvencí.
- (E) **Efekt produktivity:** Lemmata stupňovatelná příponou *-ejší*, která se zdá splňovat ostatní znaky produktivity, budou nejčetnější z hlediska typové frekvence.
- (F) **Kvantita a morfosyntaktická asymetrie:** Superlativní tvary, které jsou delší a složitější než komparativní tvary, budou celkově méně frekventované než komparativní tvary. Data v češtině tak mohou podpořit univerzální morfosyntaktickou asymetrii.

¹⁰⁰ Celoskupinový efekt se týká vlastnosti celé skupiny: efekt lze pozorovat porovnáním všech stupňovatelných adjektivních lemmat.

¹⁰¹ Všechny obecně krátké tvary, ne nutně vzniklé redukčním procesem, viz předchozí poznámka 97.

¹⁰² Vnitroskupinový efekt se týká vlastnosti některých lemmat uvnitř skupiny: efekt lze pozorovat porovnáním určitých stupňovatelných adjektivních lemmat (v rámci stejného typu).

Poslední dva případy nejsou hypotézami se stejnou platností jako šest výše uvedených. Princip podle hypotézy (G) může vysvětlit, proč se některá lemmata vymykají obecně platnému schématu. Efekt autonomie (H) nelze jako hypotézu zvoleným způsobem potvrdit (podpořit by ji mohly spíše určité typy experimentálního výzkumu, které by byly zaměřené na kognitivní zakotvenost), přijmu-li však dané koreláty, mohu s jeho pomocí na základě frekvence načrtnout těsnost vztahů v rámci českého stupňování:

(G) **Kvantita a relativní frekvence v rámci lemmatu:** U některých lemmat může nastat ojedinělá asymetrie, že výrazně frekventovanější superlativní tvar bude kratší než méně frekventovaný komparativ.

(H) **Efekt autonomie vnitrolemmatový:** Frekventovanější tvary budou autonomnější. V rámci trojice pozitiv – komparativ – superlativ nejfrekventovanější z tvarů bude nejautonomnější a lze na základě toho stanovit kognitivní hypotézu, že v rámci mentální gramatiky/slovníku bude mít tento tvar slabší vztahy ke dvěma zbylým stupňům v lemmatu. Autonomnější budou ty nejfrekventovanější tvary.

5.3.1 Základní strukturní a frekvenční charakteristiky

Při ověřování hypotéz budu pracovat s různými frekvenčními charakteristikami. Základní data souboru představím v tomto oddíle:

- (i) Údajem relevantním zejména pro redukční efekt je celkový **počet lemmat s redukováným stupňováním**.¹⁰³ redukovaný tvar komparativu/superlativu je doložen celkem u 72 lemmat z celkového počtu 5440 adjektivních lemmat (jde tedy o celkový podíl 1,3 %).
- (ii) Dále musím rozhodnout, která frekvenční charakteristika (zda frekvence komparativu, superlativu, nebo všech stupňovaných tvarů) má **zásadní význam pro morfosyntaktickou strukturu**. Dosud jsem předpokládal, že frekvenční efekty může vysvětlovat frekvence komparativních tvarů stejnou silou jako frekvence superlativních tvarů. Je však na místě zvážit a porovnat, zda samotná frekvence komparativu, nebo superlativu nemůže mít vyšší explanační sílu. Za tímto účelem jsem provedl porovnání frekvence tvarů u redukováných lemmat:

¹⁰³ Lemma s redukováným stupňováním = lemma, jehož alespoň jeden doložený stupňovaný tvar je redukovaný.

Obecně platí, že podíl lemmat s redukováním stupňováním (na všech lemmatech) klesá s klesající tokenovou frekvencí. Databáze vykazuje při seřazení podle $f(K+S)$ rozložení takové, že v prvních 51 lemmatech je soustředěno celkem 26 redukováných lemmat. To znamená, že zatímco celkový podíl redukováných lemmat je 1,3 % (viz výše), omezíme-li výběr na skupinu 51 lemmat s nejvyšším součtem tvarů komparativu a superlativu, poměr odpovídá 51 %. U dalších 5389 lemmat je redukce doložena jen v 46 případech. (I těchto zbylých 46 lemmat je rozloženo asymetricky, jejich výskyt významně ubývá s klesající $f(K+S)$.)

Při srovnávání frekvenčních charakteristik se dále ukázalo, že frekvence samotného komparativu indikuje redukcii lépe než $f(K+S)$: výsledky podle $f(KOMP)$ vykazují rozložení 23 redukováných lemmat mezi 34 nejfrekventovanějšími komparativy. Naopak frekvence samotného superlativu $f(SUP)$ je výrazně horší indikátor. Rozdíly ilustruji v § 5.4.1; indikují je i seznamy 25 nejfrekventovanějších lemmat podle každé z charakteristik (nejvíce redukováných lemmat je koncentrováno na prvních místech podle $f(KOMP)$):

- (a) 25 nejčastějších lemmat, seřazeno podle $f(K+S)$: *velký, dobrý, vysoký, malý, starý, nízký, špatný, blízký, mladý, dlouhý, důležitý, silný, různý, významný, široký, levný, drahý, nový, rychlý, těžký, pozdní, slabý, brzký, úspěšný, známý.*
- (b) 25 nejčastějších lemmat, seřazeno podle $f(KOMP)$: *velký, vysoký, dobrý, malý, starý, nízký, mladý, dlouhý, špatný, široký, pozdní, brzký, silný, levný, drahý, slabý, blízký, rychlý, důležitý, těžký, krátký, složitý, výrazný, hluboký, výhodný.*
- (c) 25 nejčastějších lemmat seřazených podle $f(SUP)$: *velký, dobrý, vysoký, blízký, důležitý, různý, špatný, starý, malý, významný, nový, silný, nízký, úspěšný, známý, mladý, krásný, těžký, slavný, rychlý, častý, drahý, oblíbený, levný, zajímavý.*

Rovněž při porovnání větších částí souboru se ukázalo, že většina lemmat s redukovánými tvary zaznamenala při seřazení podle $f(KOMP)$ oproti seřazení podle $f(K+S)$ posun v pořadí výše (opačně se posunulo pouze několik lemmat, nejvýrazněji lemma *zadní* se superlativem *nejzazší*), zatímco lemmata s neredukovanými vysoce frekventovanými tvary superlativu a relativně nižší frekvencí tvarů komparativu (*nejdůležitější, nejrozdílnější, nejvýznamnější, nejúspěšnější, nejznámější, nejslavnější, nejčastější, nejoblíbenější* atd.) se posunula níže. Hodnoty absolutní frekvence u redukováných tvarů tedy

naznačují, že $f(K+S)$ – vyjma několika izolovaných případů – pouze snižuje rozdíly mezi indikátorem lepším $f(KOMP)$ a horším $f(SUP)$.

Zřetelně se ukázalo, že frekvence samotného komparativu má ze tří sledovaných charakteristik nejvyšší explanační sílu. Klesající exponenciální průběh podílu redukováných lemmat v závislosti na frekvenci (včetně srovnání tří charakteristik) je zaznamenán v grafu na obrázku 13 v § 5.4.1.

V dalším textu již budu primárně uvažovat seřazení podle frekvence komparativních tvarů $f(KOMP)$. V tomto smyslu přeformulovávám i jednotlivé hypotézy a efekty: místo „frekvence tvarů komparativu a/nebo superlativu“ měním v hypotézách (A), (B), (C), (D) všechny formulace na „frekvence tvarů komparativu“.

- (iii) **Tvoření superlativu, struktura komparativu a superlativu a celkový vztah frekvence mezi komparativem a superlativem.** Strukturně je zřejmé, že superlativ se tvoří na rozdíl od komparativu zcela pravidelně. O formální struktuře českého stupňování lze říci (v souladu s tím, co jsem představil v § 5.1) následující: Zatímco český komparativ se tvoří, za obvyklé účasti hláskových změn v kmeni, jak pravidelným sufixem, tak dalšími redukovánými způsoby na základě tvarů pozitivu i supletivně, české superlativní tvary jsou složeny vždy z neredukovatelného prefixu *nej-*, který se zcela pravidelně pojí s tvarem komparativu.

Vedle klasického superlativu se na základě tvaru komparativu tvoří i zvláštní superlativní tvary s prefixem *sebe-*. Jejich distribuce je v korpusu velmi omezená; v korpusu SYN se jedná o celkem 11 217 dokladů u 816 lemmat, z toho celých 53,7 % (!) dokladů patří k tvaru *sebemenší*. Frekvence deseti nejčtetnějších tvarů ukazuje opět asymetrické rozložení: *sebemenší* (6029), *sebelepší* (1186), *sebevětší* (634), *sebedokonalejší* (178), *sebenepatrnější* (159), *sebekrásnější* (107), *sebehorší* (52), *sebekratší* (46), *sebedelší* (44). Jak indikuje i pátý nejčtetnější tvar *sebenepatrnější*, *sebe-*superlativy se užívají ve specifických, obvykle sémanticky negativně zabarvených kontextech. Jejich význam se popisuje např. jako „připuštění nejvyšší míry vlastnosti“ (Karlík et al. 2003: 178) nebo „marnost“ (Marvan 2008: 69). Tvary této třídy se stejně jako tvary *nej-*superlativu tvoří zcela pravidelně.

Pro ověření hypotézy kvantity je základním ukazatelem celková absolutní frekvence komparativních a superlativních tvarů. Z celkového počtu 2,6 mil. stupňovaných tvarů v korpusu SYN je 1,38 mil. komparativních (53,18 %) a 1,22 mil. superlativních tvarů (46,82 %).

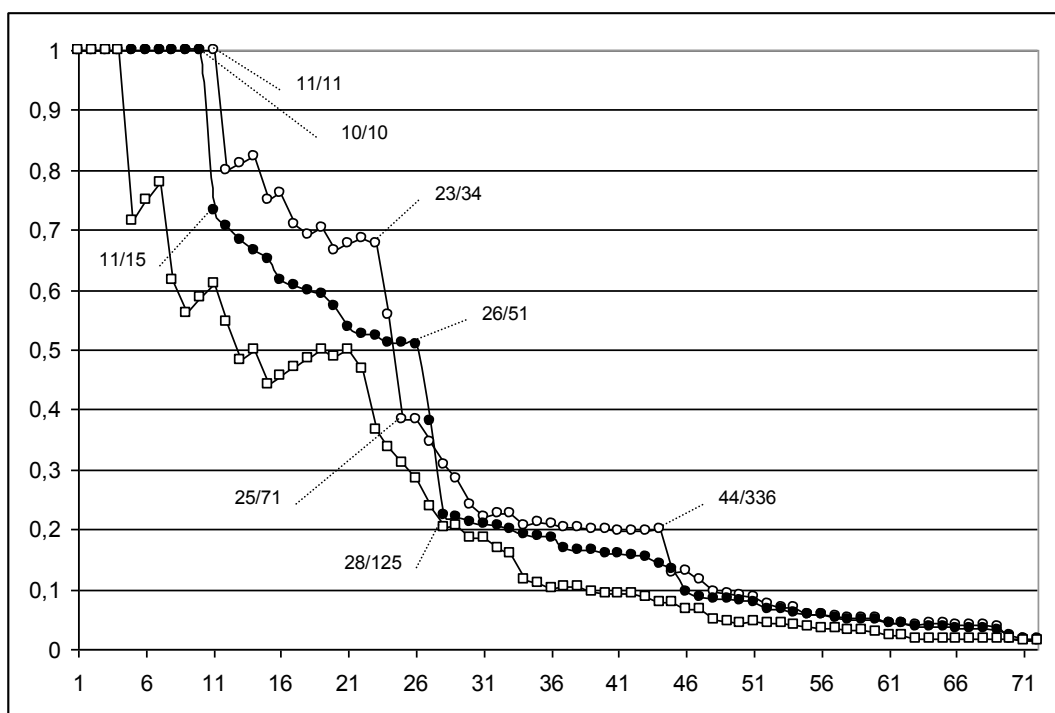
- (iv) **Frekvenční vztahy mezi pozitivem, komparativem a superlativem.** Celková frekvence tvarů pozitivu podle očekávání výrazně překračuje frekvence stupňovaných tvarů. V rámci lemmat s doloženým stupňováním odpovídá 2,6 mil. stupňovaných tvarů 32,8 mil. tvarů pozitivu. Podíl stupňovaných tvarů je obecně vyšší u lemmat s vysokou frekvencí komparativu a superlativu a dále také u několika výjimečných případů, viz pozn. 107.
- (v) **Vztah frekvence přípony *-ejší* a dalších způsobů tvoření komparativu.** Přípona *-ejší* se vyskytuje jako jediný způsob tvoření v 5369 lemmatech a dále dubletně v dalších 24 lemmatech; její celková tokenová frekvence činí 475 182 komparativů a 475 824 superlativů. Ostatní způsoby tvoření se oproti tomu vyskytují celkem pouze v 71 lemmatech; celková tokenová frekvence ostatních sufixů činí 879 262 komparativů a 728 172 superlativů.

5.4 Ověření hypotéz

5.4.1 Rozložení redukovaných a supletivních tvarů: hypotézy (A) a (B)

Celoskupinový redukční efekt (A) lze nejlépe odhalit podrobným prozkoumáním frekvence všech redukovaných tvarů v databázi. Učinil jsem to již v § 5.3.1, kde jsem ukázal, že klesající tendenci podílu redukovaných lemmat nejlépe vysvětluje frekvence samotného komparativu. Z hlediska efektu autonomie (B) pak pozoruji, že redukované nebo supletivní stupňování má celkem jedenáct adjektiv s nejvyšší frekvencí tvarů komparativu (*velký, vysoký, dobrý, malý, starý, nízký, mladý, dlouhý, špatný, široký a pozdní*). Obě pozorování jsou tedy v souladu s očekáváním. Přistoupím nyní k podrobnějšímu prověření obou hypotéz.

Ověření celoskupinového redukčního efektu (A). Rozložení redukovaných tvarů je koncentrováno mezi lemmaty s nejfrekventovanějšími komparativy; výskyt redukovaných lemmat se signifikantně snižuje s klesající f (KOMP): seřadím-li lemmata podle klesající f (KOMP) a změřím-li pro každé redukované lemma podíl jeho pořadí v souboru redukovaných vůči jeho pořadí v souboru všech lemmat, nalézám v souboru redukovaných jednoznačnou korelaci: s každým dalším redukovaným tvarem tento podíl klesá. Exponenciální regresní model vystihuje klesání s koeficientem determinace 97,2 %. Tato statistika kvantifikuje zřejmý průzkum, který jsem provedl v § 5.3.1. Stav zachycuje graf na obrázku 13. Graf také znázorňuje, jak f (KOMP) vysvětluje redukci stupňovaných tvarů v porovnání s f (K+S) a f (SUP).

Obrázek 13: Podíl redukovaných lemmat na celkovém počtu lemmat.

Podíl redukovaných lemmat klesá s $f(KOMP)$, $f(K+S)$ i $f(SUP)$. Na ose x je značeno pořadí redukovaného lemmatu mezi redukovanými; osa y značí podíl pořadí redukovaného lemmatu mezi redukovanými k jeho pořadí mezi všemi lemmaty. ○ = pořadí podle klesající $f(KOMP)$, ● = pořadí podle klesající $f(K+S)$, □ = pořadí podle klesající $f(SUP)$. Vlastní graf vytvořen v tabulkovém editoru *MS Excel* (Microsoft 2000).

Ověření celoskupinového efektu autonomie (B). Všechny komparativy supletivních lemmat (především *lepší*, *horší*, *dřívější*; a také *větší*, *menší*, *delší*, příp. *pozdější*) mají velmi vysokou frekvenci (patří mezi 12 nejčastějších komparativů), což přispívá k podpoření hypotézy o celoskupinovém efektu autonomie.

Uvedené poznatky o superlativu a komparativu pak vyzývají k odpovědi na další otázky: jaké jsou obecné vztahy mezi frekvencí (strukturou) komparativu na jedné straně a superlativu na straně druhé? V těchto souvislostech prozkoumám v § 5.4.2 hypotézu kvantity (F), v § 5.4.3 otázku specifické asymetrie (G) a v § 5.4.4 efekt autonomie (H).

5.4.2 Délka stupňovaných tvarů: hypotéza (F)

Na základě univerzální morfosyntaktické asymetrie (F) jsem predikoval, že superlativní tvary v češtině budou celkově méně frekventované než tvary komparativní. V § 5.3.1 jsem uvedl, že superlativ se (na rozdíl od komparativu) tvoří zcela pravidelně na základě tvaru komparativu. Přistoupím teď k podrobnému prověření frekvenčních charakteristik.

Ověření kvantity a morfosyntaktické asymetrie KOMP a SUP (F). Je možné obecně delší tvar superlativu vysvětlit nižší frekvencí tvarů superlativu v porovnání s komparativem?

Tato odpověď není na první pohled zcela jednoznačná: (i) Existuje mnoho lemmat, která mají více tvarů superlativu než komparativu. (ii) V § 5.3.1 jsem uvedl, že z celkového počtu 2,6 mil. stupňovaných tvarů v korpusu SYN je 53,18 % komparativů a 46,82 % superlativů. Takový rozdíl mezi počty KOMP a SUP je sice na základě binomického testu ($k = 1\,382\,557$; $n = 2\,599\,815$; $p = 0,5$) díky vysokému počtu dokladů jednoznačně statisticky signifikantní ($p < 0,001$; alternativní hypotéza, že počet superlativů je stejný nebo vyšší než počet komparativů, je v 99,9% intervalu spolehlivosti vyloučena),¹⁰⁴ ale v absolutních číslech je rozdíl nepatrný a nemohu ho považovat za jazykově relevantní (např. na základě tohoto údaje nelze očekávat, že malý celkový rozdíl v poměru frekvencí mezi počty komparativů a superlativů povede k rozdílnému uplatnění frekvenčních efektů na komparativech a superlativech).

V této souvislosti jsem proto dále ověřil, zda nemůže mít na celkovou frekvenci vliv zařazení rozsáhlého publicistického korpusu SYN2006PUB. Ukázalo se, že tento vliv není bezvýznamný: v publicistických textech se užívá celkově více superlativů v porovnání s komparativy než v jiných žánrech. Absolutní rozdíl mezi KOMP a SUP je tak ve vyváženém korpusu nepatrně větší. Porovnání uvádí tabulka 12.

	SYN	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB
podíl tvarů KOMP	53,18 %	55,0 %	56,5 %	51,6 %
podíl tvarů SUP	46,82 %	45,0 %	43,5 %	48,4 %

Tabulka 12: Celková relativní frekvence KOMP a SUP.

Navíc (iii) podle kritéria relativní frekvence (porovnání frekvencí jednotlivých lemmat), což je metoda, která je pro kategoriální porovnání KOMP a SUP adekvátnější (tj. zjišťují se informace o vlastnostech lemmat-typů, nikoliv agregátní počty tokenů), je průměrná relativní frekvence komparativu jednoznačně vyšší: v korpusu SYN 64,21 %. Zdůrazňuji, že při tomto způsobu výpočtu jsem vypočítal průměr z poměrů u jednotlivých lemmat, stejnou váhu tak má lemma nejfrekventovanějšího komparativu jako lemma nejméně frekventovaného komparativu.¹⁰⁵ Zde se naopak mírně vymyká korpus SYN2005, SYN2006PUB má nejvyšší průměrnou relativní frekvenci komparativu (viz tabulka 13).

¹⁰⁴ Výpočet proveden v programu R (R Core Team 2013).

¹⁰⁵ Rozdíly mezi celkovou a průměrnou relativní frekvencí mj. vypovídají o tom, že vysoký podíl superlativů se vyskytuje u lemmat s vyšší absolutní frekvencí stupňovaných tvarů (viz např. vyšší počet SUP než KOMP u lemmat *velký*, *dobrý*), zatímco méně frekventované stupňované tvary mají vyšší podíl komparativů (v krajním případě se to projevuje tak, že v SYN je 1753 lemmat s doloženým KOMP bez SUP, zatímco jen 806 lemmat s opačnou charakteristikou).

	SYN	SYN2000	SYN2005	SYN2006PUB
rel. podíl KOMP	64,21 %	64,13 %	62,91 %	64,35 %
rel. podíl SUP	35,79 %	35,87 %	37,09 %	35,65 %

Tabulka 13: Průměrná relativní frekvence KOMP a SUP jednotlivých lemmat.

Nakonec jsem předběžně¹⁰⁶ porovnal obě kategorie podle toho, v kolika různých lemmatech převažuje komparativ nad superlativem a naopak. Ukázalo se, že u více než dvou třetin lemmat je relativní frekvence komparativu vyšší než superlativu.

Podpoření efektu produktivity (E). V této souvislosti připomínám pojem autonomie a stanoviska Bybeeové (§ 2.5). Podle nich lze dovodit, že z hlediska produktivity nejsou důležité vlastnosti několika nejfrekventovanějších lemmat. Největší vliv na kognitivní utváření kategorie a produktivitu mají právě ty stupňované tvary, které mají nižší tokenovou frekvenci, ale vysokou typovou frekvenci (tzn. ta se společnou frekventovanou formální charakteristikou), jde tedy o počet lemmat, v nichž převažuje komparativ nad superlativem.

Shrnutí

Hypotéza kvantity se v datech potvrzuje, a to především podle kritéria relativní typové frekvence. Data ukazují, že v češtině existuje více lemmat, u nichž v korpusu převažuje komparativ nad superlativem. Přitom se jedná o lemmata s nižší frekvencí stupňovaných tvarů, a ta na rozdíl od těch nejfrekventovanějších přispívají k produktivitě kategorie.

5.4.3 Kvantita a relativní frekvence v rámci lemmatu: hypotéza (G)

Ověření. Jak jsem již výše uvedl, superlativ se v češtině tvoří zcela pravidelně. V té souvislosti se zdá krajně nepravděpodobné, že v češtině existují tvary superlativu kratší než tvary komparativu. Jediným případem, který se tomu blíží, je již jednou zmíněné lemma *zadní*. Ačkoliv jsou doloženy kratší i delší tvary pro oba stupně, v komparativu se častěji používá delší tvar a v superlativu varianta kratší. Tuto asymetrii (*zadnější* : *nejzazší*), která historicky vznikla jako spojení dvou různých řad tvarů, je možné vysvětlit právě rozdílem v relativní frekvenci KOMP : SUP oproti jiným lemmatům (frekvence tvarů lemmatu *zadní* v korpusu SYN: *zadní* (28811), *zadnější* (7), *zazší* (2), *nejzadnější* (26), *nejzazší* (1482)). Superlativ je mnohem častěji používán, a proto u něj převažuje kratší tvar.

¹⁰⁶ Tyto výsledky je nutné považovat za orientační. Pro správné vztažení bych musel pro každé lemma ověřit, zda rozdíl mezi počty komparativů a superlativů je statisticky signifikantní.

5.4.4 Vnitrolemmatový efekt autonomie (H)

Podle efektu autonomie platí, že čím je tvar frekventovanější, tím spíše bude mít vlastní reprezentaci. Pokusím se zjistit, zda a jak se tato tendence projevuje nikoliv u jednotlivých tvarů, ale v rámci tříd českého stupňování, tedy v různých stupních autonomie mezi kategoriemi pozitiv – komparativ – superlativ. Vycházím z předpokladu, že mezi třemi kategoriemi existují různě silné gramaticko-lexikální vztahy.

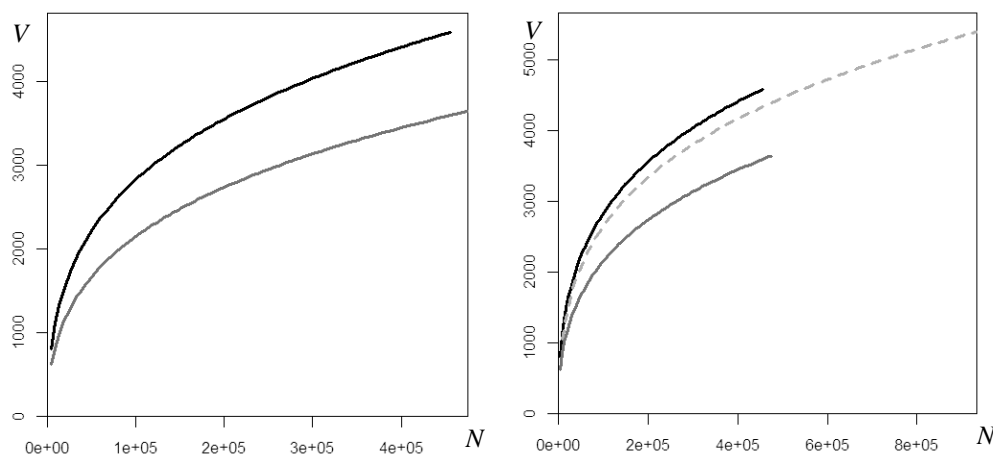
Naznačení efektu autonomie (H). Frekvenčně se jako nejautonomnější obecně ukazují tvary pozitivu. Jejich četnost výrazně převyšuje stupňované tvary, viz výše v § 5.3.1.¹⁰⁷ Jako nejméně autonomní se naopak jeví tvary superlativu: morfonologicky a sémanticky ve vztahu k nižším stupňům jsou zcela pravidelné (prefix superlativu není redukovatelný). Zároveň se ukazuje, že absolutní frekvence tvarů superlativu ani nepřispívá k redukci sufixové části; tedy i ty nejautonomnější superlativy jsou pravidelné.

Kategorie komparativu pak vykazuje jako celek obojí znaky: ve většině lemmat se ve vztahu k pozitivu jedná o tvary méně autonomní, pravidelné (sémanticky, formálně, z hlediska nižší frekvence), ovšem existuje skupina nejméně 78 nepravidelných komparativů, které se danému schématu vymykají. O těchto případech pojednám podrobněji v § 5.5.

5.4.5 Efekt produktivity (E)

Bližší pohled na skladbu redukovaných tvarů na jedné straně a produktivních tvarů na straně druhé (viz § 5.3.1) umožňuje ověřit, zda lze za nejčastější a produktivní gradační typ považovat strukturu s příponou *-ejší*. Z dat vyplynulo, že tvoření touto příponou vykazuje velmi vysokou typovou frekvenci a současně absolutně nižší frekvenci tokenovou. Jedná se tedy o zřejmou ukázkou produktivního tvoření. Podporuje to i graf produktivity, který jsem vytvořil pomocí balíku *zipfR* (Evert & Baroni 2014a, viz také Evert & Baroni 2006) v programu *R* (R Core Team 2013). Na obrázku 14 jsem porovnal produktivitu tvoření tvarů komparativu a superlativu s příponou *-ejší*. Je zřejmé, že v obou případech křivka roste i na pravé straně grafu, dochází tedy k produkci nových tvarů. Produktivitu přípony patrně nejlépe vystihuje prostřední křivka na pravém grafu, která zahrnuje všechny případy tvarů, v nichž je užitá přípona *-ejší* (typem je tedy lemma zahrnující všechny výskyty komparativu nebo superlativu).

¹⁰⁷ Součet stupňovaných tvarů převyšuje počet tvarů pozitivu pouze u 15 lemmat (např. *lidnatý, pozdní, nízký*). Přibližně 50% podíl pozitivu na všech tvarech vykazují supletivní a redukovaná lemmata s vysokou frekvencí komparativu a superlativu (*blízký, vysoký, dobrý, špatný, velký*).

Obrázek 14: Komparativy a superlativy *-ejší*. Levý graf: srovnání produktivity tvarů komparativu *-ejší* (horní černá křivka) a tvarů superlativu *-ejší* (dolní šedá křivka). Pravý graf: totéž včetně srovnání s prostřední přerušovanou křivkou, která zobrazuje všechny tvary komparativu nebo superlativu, v nichž je koncovka *-ejší*. Na ose x počet tokenů (N), na ose y počet typů (V). Vlastní graf vytvořen v programu R (R Core Team 2013) pomocí balíku *zipfR* (Evert & Baroni 2014a).

Dále lze také vyčíslit, že celkový počet komparativů a superlativů je u přípony *-ejší* vyrovnaný (superlativů je dokonce více). Tento na první pohled překvapivý výsledek lze vysvětlit tím, že redukci nepodléhají právě ty vysoce frekventované superlativy, které mají zároveň nižší frekvenci komparativů. Tím se navyšuje absolutní počet superlativů (relativní frekvence však zůstává ve prospěch komparativů, viz § 5.4.2). Zároveň, jak jsem právě ukázal, produktivita komparativů je vyšší než superlativů: existuje více hapaxů mezi komparativy než mezi superlativy, viz také přehled v tabulce 14.

SYN	KOMP <i>-ejší</i>	SUP <i>-ejší</i>	K + S <i>-ejší</i>
typy	3 588	3 643	5 393
hapaxy	1 382	1 171	1 608
P	0,00302	0,00246	0,00172
tokens	456 954	475 774	932 728

Tabulka 14: Komparativy a superlativy s příponou *-ejší* v korpusu SYN.

5.4.6 Redukční vnitroskupinový a konzervační efekt: hypotézy (C) a (D); klasifikace tvarů českého stupňování

Na závěr se budu věnovat efektům, k jejichž ověření mohu přistoupit až po podrobném popisu všech tříd českého stupňování. Zaměřím se proto nejprve na zjištění všech tvarů českých stupňovaných tvarů a jejich frekvencí; to mi ve výsledku umožní formulovat stanoviska k hypotézám (C) a (D), tedy k tomu, jak frekvence působí na formální strukturu českého stupňování, a to zejména uvnitř jednotlivých tříd s podobnou stavbou.

Třídy tvarů lze definovat dvěma způsoby (podle Bybee 1995; cit. podle 2007a: 171): buď (i) z hlediska procesu, jímž je komparativ utvářen (např. CH-í > š-ší),¹⁰⁸ nebo (ii) z hlediska výsledného stavu, tvaru komparativu (např. -ší). V jazyce je možné rozpoznávat oba typy tříd. Tvoření českého komparativu se zdá být lépe vymezené procesuálně, tedy rozhodl jsem se komparativy klasifikovat na základě zakončení tvaru pozitivu (tj. zejména posledního kmenového konsonantu) a procesu, který vznik komparativu popisuje. Přesto na několika místech poukážu, že u některých tvarů komparativu (např. u zakončení T-ší, D-ší) jsou náznaky pro kategorii vymezenou výsledným stavem.

Vzhledem k prominentnosti těchto frekvenčních efektů a rozsáhlosti celé klasifikace jsem tuto problematiku vyčlenil z tohoto pododdílu do zvláštního oddílu § 5.5.

5.5 Klasifikace tvarů českého stupňování a interpretace na základě redukčního vnitroskupinového a konzervačního efektu

5.5.1 Seznam všech tříd způsobů tvoření komparativu

Jednotlivé třídy uvádím v následující struktuře: nejprve podávám informaci o počtu adjektivních lemmat s daným zakončením, která se vyskytla v korpusu SYN, následuje popis způsobu tvoření a na závěr uvádím tabulku, v níž je na prvním místě uvedeno pořadí v databázi podle *f* (KOMP) (v případě rovnosti je rozhodující pořadí *f* (SUP) a následně *f* (POZ), pořadí těch tvarů, které nebyly zahrnuty do celkové analýzy, jsou uváděny v závorce), následuje tvar pozitivu, komparativu a absolutní počty tvarů pozitivu, komparativu a superlativu v daném lemmatu.

Existuje-li více tvarů komparativu/superlativu v rámci jednoho lemmatu, na prvním řádku uvádím frekvenci hlavního tvaru. V klasifikaci eviduji všechny doložené stupňované tvary adjektiv, neusiluji přitom o jejich normativní hodnocení (pokud přímo neodkazují na spisovnou normu; viz § 5.5.2). Hranici mezi nahodilým použitím a existujícím vývojovým procesem totiž vidím v souladu s nastíněnými teoretickými přístupy jako prostupnou. Výběrová interpretace některých tvarů např. jako pravopisné chyby a jejich nezahrnutí do klasifikace by mohly mít za následek zakrytí možných vývojových tendencí. Stojí však za

¹⁰⁸ Na rozdíl od většiny popisů značím morfonologickou strukturu a její změny namísto grafémů pomocí fonémů (foném *ch* obvykle značený *x* značím pro srozumitelnost CH; za základní považuji vždy morfoloicky nejsilnější variantu, tzn. bez ohledu na asimilaci znělosti, např. *ž* v *užší*). Fonémy graficky odlišuji kapitálkami. Hovořím-li někdy ekvivalentně o hláskách, je to tam, kde rozdíl není důležitý. Dále používám ve schématech tyto zkratky: velké písmeno {C} ve složené závorce pro konsonant, velké písmeno {V} pro vokál.

povšimnutí, že mezi dubletními variantami komparativů a superlativů existují napříč třídami tvarové a frekvenční rozdíly (viz dále zejm. pozn. 111).

(a) Adjektiva zakončená na CH-Í

Doloženo celkem 7 lemmat (plus jedno záporné), viz tabulka 15. Komparativ se tvoří zcela pravidelně se změnou poslední kmenové hlásky CH > Š příponou -ší [CH-Í > š-ší].¹⁰⁹

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
26	jednoduchý	jednodušší	51843	8069	4571
183	tichý	tišší	25720	487	212
200	suchý	sušší	25689	436	152
501	plochý	plošší	7913	120	12
1137	plachý	plašší	4454	23	0
1410	hluchý	hlušší	2889	14	0
1892	prostoduchý	prostodušší	554	7	1
(5123)	nejednoduchý	nejjednodušší	196	0	1

Tabulka 15: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na CH-Í (v korpusu SYN).

(b) Adjektiva zakončená na {C}K-Í

Celá skupina vykazuje značnou variabilitu ve způsobech tvoření komparativu, ukazuje se jako vhodné rozčlenit ji do několika podskupin podle předposledního kmenového konsonantu.

(I) Adjektiva zakončená na {C}K-Í s kmenovým zakončením -ZK (-ŽK)

Doloženo celkem 10 lemmat, jedno lemma má supletivní tvoření, v devíti se objevují dva různé typy redukce, viz tabulka 16. Pro tvoření frekventovanějších komparativů je příznačná změna předposledního fonému Z > Ž, elize K a přípona -ší [ZK-Í > Ž-ší],¹¹⁰ zatímco méně četné komparativy jsou utvořeny změnou K > Č a příponou -í [ZK-Í > ZČ-Í]. Pozitiv *brzký* má supletivní komparativ *dřívější* (tvary *bržší/brzčí/brzčejší* nejsou vůbec doloženy; k hodnocení viz § 5.5.3). U adjektiva *slizký* na opačné straně frekvenční škály se vyskytla varianta superlativu, která

¹⁰⁹ Tato podoba je navíc dále redukována: v komparativu se na morfelemickém švu stýkají dvě stejné hlásky [š], které v řečovém procesu obvykle splývají v jednu; jde tedy v důsledku o změnu CH-Í > š-í.

¹¹⁰ Stejně jako u třídy (a) je tato podoba dále redukována (viz pozn. 109). Pod vlivem asimilace znělosti se v komparativu na morfelemickém švu stýkají dvě stejné hlásky [š] a ty se obvykle vyslovují dohromady; jde tedy v důsledku o změnu ZK-Í > š-í. – Pro úplnost analýzy dodávám: u stupňovaných tvarů s redukováným zakončením, které se tvoří od pozitivu s dlouhým vokálem v kořeni (*nízky, blízky, úzky*), dochází současně k další pravidelné redukci: zkrácení dlouhého vokálu (viz také dále *kratší, řidší*).

odpovídá produktivnímu tvoření u adjektiv s foneticky stejným, ovšem fonologicky odlišným zakončením SK-Í.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
6	nízký	nižší	52387	61429	17787
12	brzký	dřívější	7325	17934	20
17	blízký	blížejší	46554	13633	46416
20	těžký	těžší	99989	11235	10176
31	úzký	užší	23574	6065	1794
78	hezký	hezčí	21651	1840	4136
		hezčejší		3	0
1444	kluzký	kluzčí	2095	13	3
3957	mrzký	mrzčí	310	1	0
4194	vazký	vazčí	108	1	0
4707	slizký	slizčí	581	0	4
		slizštější		0	3

Tabulka 16: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na ZK-Í (v korpusu SYN).

(II) Adjektiva zakončená na {C}K-Í s kmenovým zakončením -TK

Doloženo celkem 5 lemmat, která vykazují tři různé způsoby tvoření. Jsou zde stejné způsoby tvoření jako u předchozí skupiny, ale tvary jsou napříč lemmaty mnohem prostupnější: čím vyšší frekvence komparativu, tím vyšší pravděpodobnost, že se komparativ bude tvořit elizí K a příponou -ší [TK-Í > T-ší], s klesající frekvencí se komparativ tvoří spíše změnou kmenové hlásky K > Č a příponou -í [TK-Í > TČ-í]; objevuje se i varianta s neredukovanou příponou -EJŠÍ [TK-Í > TČ-EJŠÍ].

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
21	krátký	kratší	63708	11216	4121
779	krotký	krotší	874	45	6
		krotčí		3	0
		krotčejší		2	0
1016	vratký	vratší	1411	28	8
1507	plytký	plytčí	443	8	0
		plytčejší		3	0
		plytší		1	0
1725	břitký	břitčí	574	7	0
		břitší		2	0

Tabulka 17: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na TK-Í (v korpusu SYN).

(III) Adjektiva zakončená na {C}K-í s kmenovým zakončením -DK

Doložena celkem 4 lemmata, viz tabulka 18. Všechna mají komparativ tvořený elizí K a příponou -ší [DK-í > D-ší], omezeně se vyskytuje komparativ se změnou kmenové hlásky K > Č a s příponou -í [DK-í > DČ-í].¹¹¹ Tvoření neredukovanou příponou -EJŠÍ má jediný doklad.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
146	prudký	prudší	20010	660	478
		prudčí		10	2
		prudčejší		1	0
166	řidký	řidší	3422	543	15
		řidčí		10	0
208	sladký	sladší	13414	396	335
		sladčí		8	7
349	hladký	hladší	12438	201	58
		hladčí		2	0

Tabulka 18: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na DK-í (v korpusu SYN).

(IV) Adjektiva zakončená na {C}K-í s kmenovým zakončením -CK, -SK

Komparativy od rozsáhlých skupin adjektiv se zakončením na -CK-í (427 lemmat), resp. -SK-í (253 lemmat) se tvoří zcela pravidelně změnou posledních dvou kmenových hlásek CK > ČŤ, resp. SK > ŠŤ a produktivní příponou -EJŠÍ [CK-í > ČŤ-EJŠÍ; SK-í > ŠŤ-EJŠÍ]. V tabulce 19 jsou obě skupiny zastoupeny lemmatem s nejvyšší f (KOMP).

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
122	optimistický	optimističtější	6679	928	316
222	lidský	lidštější	118502	369	75

Tabulka 19: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na CK-í, SK-í (v korpusu SYN).

(V) Adjektiva zakončená na {C}K-í s kmenovým zakončením na ostatní konsonanty

Doloženo celkem 12 lemmat, viz tabulka 20. Ačkoliv se jedná o lemmata s různorodými předposledními kmenovými konsonanty, nejedná se úplně o „zbytkovou“ kategorii. Lemmata vykazují měnící se vlastnosti v závislosti na frekvenci:

¹¹¹ V této souvislosti stojí za pozornost frekvenční a strukturální rozdíly u dubletních stupňovaných tvarů se zakončením č-í mezi třídami (b.II) a (b.III). Na straně jedné v (b.III) varianta DČ-í nepřevyšuje u žádného z lemmat ((nej-)prudčí, řidčí, sladčí, hladčí) 2% podíl na počtu všech tvarů daného stupně, na straně druhé v (b.II) se v lemmatech (s výrazně méně frekventovanými komparativy) prolínají dva způsoby redukováného tvoření; srov. také nízkou frekvenci tvarů (nej-)čistčí, hustčí, prostčí v třídě (d).

(i) komparativ nejfrekventovanějšího adjektiva se tvoří supletivně; (ii) u dalších adjektiv se komparativ tvoří redukovane změnou $\kappa > \check{c}$ a příponou $-í$ [CK-í > CČ-í]; (iii) tvoření produktivní příponou $-EJŠÍ$ je doloženo jen u méně frekventovaných adjektiv, a to okrajově (s výjimkou adj. *hořký*); (iv) nejméně četný komparativ *horčejší* má doloženou jen neredukovanou příponu.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
1	velký	větší	559170	180896	238780
30	lehký	lehčí	34983	6296	745
102	měkký ¹¹²	měkčí	12786	1204	93
140	tenký	tenčí	10858	719	181
		tenší		13	8
216	křehký	křehčí	8807	383	75
220	vlhký	vlhčí	7900	378	36
		vlhčejší		2	0
406	mělký	mělčí	2783	161	8
		mělčejší		1	1
523	trpký	trpčí	2858	106	60
		trpčejší		2	0
555	křepký	křepčí	63	96	0
		křepčejší		1	0
942	hebký	hebčí	1186	30	10
		hebčejší		4	0
1150	hořký	hořčí	6560	16	6
		hořčejší		6	6
2844	horký	horčejší	27093	2	1

Tabulka 20: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na CK-í (ostatní konsonanty) (v korpusu SYN).

(c) Adjektiva zakončená na {V}K-í

(I) Adjektiva zakončená na {V}K-í s kmenovým zakončením na OK

Doložena 4 lemmata, viz tabulka 21. U třech vysoce frekventovaných komparativů se komparativ tvoří elizí skupiny OK, případným měkčením ($s > š$) a příponou $-ší$ (SOK-í > š-ší, ROK-í > R-ší, BOK-í > B-ší), s výjimkou dubletního tvaru *hloubější*, který se patrně tvoří na základě komparativu adverbia. Nejméně frekventovaný komparativ se tvoří pouze změnou $\kappa > \check{c}$ a neredukovanou příponou $-EJŠÍ$.

¹¹² Lemma *měkký* zařazují do této třídy podle hlediska výsledného stavu i přesto, že současný fonematický proces pozitiv $>$ komparativ odpovídá změně $\kappa > \check{c}$ [MŇĚK-í > MŇĚKČ-í]. Žádné jiné adjektivum tyto znaky nevykazuje. Viz také pozn. 109 a 110.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
2	vysoký	vyšší	197525	122063	108259
10	široký	širší	46471	21022	4271
24	hluboký	hlubší	35459	9062	3200
		hloubější		5	4
217	divoký	divočejší	23509	382	538

Tabulka 21: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na OK-í (v korpusu SYN).

(II) Adjektiva zakončená na {V}K-í: zájmenná adjektiva *jinaký (jiný)*, *onaký*

Doložena 2 lemmata, viz tabulka 22. Adjektiva *jiný*, *jinaký*, *onaký* vyjadřují sama o sobě srovnání s jiným referentem (odlišnost) již v pozitivu,¹¹³ přesto formálně tvoří morfologické komparativní tvary. Pro *jiný/jinaký* jsou doloženy všechny kombinatorické možnosti tvoření.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
173	<i>jiný</i>	<i>jinačí</i>	570932	419	0
	(<i>jinaký</i>)	<i>jinší</i>	(36)	92	0
		<i>jinačejší</i>		16	0
		<i>jinější</i>		1	0
464	<i>onaký</i>	<i>onačejší</i>	203	134	1
		<i>onačí</i>		3	0

Tabulka 22: Frekvence stupňovaných tvarů *jiný (jinaký)*, *onaký* (v korpusu SYN).

(d) Adjektiva zakončená na ST-í

Doloženo celkem 11 lemmat (plus jedno záporné), viz tabulka 23. Rozlišují strukturně dvě podskupiny. (i) Adjektiva, která se stupňují změnou kmenového T > ť a neredukovanou příponou -EJŠÍ [ST-í > SŤ-EJŠÍ]. (ii) Adjektiva, u nichž se vedle neredukovaného způsobu komparativ tvoří pomocí přípony -ŠÍ [ST-í > ST-ŠÍ]. (Velmi omezenou variantou je tvoření ST-ČÍ.)

Redukovaný způsob tvoření u těchto lemmat výrazně převažuje nad neredukovaným. Přesto skoro 10% podíl neredukované varianty na celkovém dubletním tvoření komparativu je u adjektiv *čistý* a *hustý* relativně vysoký v porovnání se všemi ostatními dubletními neredukovanými komparativy v korpusu. Relativní frekvence neredukovaného komparativu pak stoupá až u těch nejméně častých (*sprostý*, *pustý*), což

¹¹³ Komparativní význam je součástí významu pozitivu (např. lze spojovat se spojkou *než*), k tomu viz Haller & Ertl (1925).

odpovídá očekávání na základě hypotézy (C). K těmto málo frekventovaným tvarům lze přiřadit i tvary záporného adjektiva *nečistý*, které lze ve vztahu k adjektivu *čistý* považovat za autonomní.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP) % nered.	f (SUP)
40	častý	častější	18503	4213	9612
65	čistý	čistší	58928	2006,	1277
		čistější		183 (8,35 %)	33
		čistčí		4	4
107	jistý	jistější	97922	1169	567
125	hustý	hustší	12746	776	361
		hustější		86 (9,98 %)	28
		hustčí		0	2
186	prostý	prostší	20332	462	489
		prostější		15 (3,14 %)	3
		prostčí		1	0
195	tlustý	tlustší	12304	430	156
		tlustější		12 (2,71 %)	1
		tlustčí		1	0
680	sebejistý	sebejistější	1124	63	2
		sebejistší		1	0
750	sprostý	sprostší	3304	43	116
		sprostější		10 (18,87 %)	4
		sprostčí		0	1
1116	pustý	pustší	3929	15	34
		pustější		8 (34,78 %)	6
(1974)	nečistý	nečistější	2355	3 (50,00 %)	3
		nečistší		3	0
4114	zlatistý	zlatistější	159	1	0
4891	naprostý	naprostější	23989	0	1

Tabulka 23: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na *st-í* (v korpusu SYN).

(e) Adjektiva zakončená na *B-í*

Doloženo celkem 15 lemmat, viz tabulka 24. Podobně jako v (d) rozlišují dvě podskupiny. (i) Adjektiva odvozená ze substantiv a nominálních/předložkových frází, která se stupňují zcela pravidelně nezávisle na frekvenci vložení *J* ke kmeni a produktivní koncovkou *-EJŠÍ* [*B-í* > *BJ-EJŠÍ*] (seřazeno sestupně podle frekvence: *dlouhodobý*, *krátkodobý*, *novodobý*, *soudobý*, *děledobý*, *bezzubý*, *velkohubý*). (ii) U ostatních adjektiv se tvoří komparativ redukovanou příponou *-ší* [*B-í* > *B-ší*] a/nebo produktivním způsobem jako u první podskupiny. Relativní frekvence pravidelných komparativů na celkovém počtu komparativů u lemmatu stoupá s klesající četností komparativů, což odpovídá hypotéze (C). V tabulce nejsou uvedena méně frekventovaná lemmata (*libý*, *škodolibý*, *samolibý*), která se stupňují pravidelně.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP) % nered.	f (SUP)
16	slabý	slabší	29502	13968	4006
		slabější		2 (0,01 %)	1
141	hrubý	hrubší	42526	703	569
		hrubější		28 (3,83 %)	13
294	blbý	blbější	4766	255 (98,84 %)	45
		blbší		3	0
1288	chabý	chabější	2500	17 (100 %)	2
1372	bohulibý	bohulibější	723	15 (100 %)	1

Tabulka 24: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na B-í (v korpusu SYN).

(f) Adjektiva zakončená na H-í

Doloženo celkem 6 lemmat, viz tabulka 25. Tři různé způsoby tvoření jsou z větší části vysvětlitelné na základě frekvence. Nejfrekventovanější komparativ *dlouhý* > *delší* se tvoří nepravidelně a redukovane (včetně negovaného *nedelší*); další dva komparativy jsou utvořeny změnou H > Ž a redukovanou koncovkou -ší [H-í > Ž-ší],¹¹⁴ méně četné komparativy jsou utvořeny pravidelnou koncovkou -EJší. Z této řady se vymyká komparativ *nažší*, který lze svou distribucí přirovnat ke komparativu *krasší*, v současných textech je nedoložen.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
8	douhý	delší	131874	41129	6334
		nedelší		1	
15	drahý	dražší	33048	14313	9099
164	tuhý	tužší	9052	557	152
668	ubohý	ubožejší	5949	66	215
2533	nahý	nažší	10856	3	1
3439	bezbřehý	bezbřežejší	1243	1	1

Tabulka 25: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na H-í (v korpusu SYN).

(g) Adjektiva zakončená na {C}R-í

Doloženo celkem 12 lemmat, viz tabulka 26. Vyjma nejfrekventovanějšího komparativu *dobrý* > *lepší* se všechny komparativy od adjektiv, které jsou v kmeni zakončeny na {C}R, tvoří se změnou v poslední kmenové hláске R > Ř produktivní příponou -EJší [{C}R > {C}Ř-EJší]. Všechna lemmata podle klesající frekvence: *ostrý*, *chytrý*, *moudrý*, *pestrý*, *štedrý*, *bystrý*, *příkrý*, *modrý*, *kyprý*, *mokrý*, *boдрý*. (Pro variantu bez měkkění existuje jediný doklad: *příkrejší*, viz také dále odst. (h).)

¹¹⁴ Stejně jako u tříd (a) a (b) je podoba komparativu dále redukována (viz poznámky 109, 110). Jde tedy v důsledku o změnu H-í > š-í.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
3	dobrý	lepší	254145	115872	166102
		lepčí		66	36
		dobřejší		9	7
		lepčejší		5	3
		lepšejší		3	1
602	příkrý	příkřejší	2351	80	36
		příkřejší		1	0

Tabulka 26: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na {C}R-í (v korpusu SYN).

(h) Adjektiva zakončená na {V}R-í

Doloženo celkem 5 lemmat (plus jedno záporné), viz tabulka 27. Ve skupině se vyskytuje jeden vysoce frekventovaný redukovaný komparativ *starší*, další komparativy se tvoří stejně jako u adjektiv na {C}R-í, ale s tím rozdílem, že u některých lemmat nedochází dubletně ke změně v kmeni R > Ř.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
5	starý	starší	213411	76270	25958
340	přímočarý	přímočařejší	2016	211	1
		přímočarejší		2	0
958	ponurý	ponuřejší	2158	24	10
		ponurejší		9	1
1280	bujarý	bujarejší	1276	14	5
		bujarejší		3	3
2406	jarý	jařejší	144	4	0
(4562)	nepřímočarý	nepřímočařejší	8	1	0

Tabulka 27: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na {V}R-í (v korpusu SYN).

(i) Adjektiva zakončená na L-í

Všechny komparativy od adjektiv zakončených v kmeni na -L (celkem 347 lemmat) se tvoří pravidelně pomocí přípony -EJŠÍ, s jedinou výjimkou, a to supletivního tvoření komparativu *malý* > *menší* (včetně *nemenší*). V tabulce 28 je pro doplnění i počet pravidelných stupňovaných dokladů od adjektiva *zlý*, pro něž se v gramatikách (již např. v Gebauerovi 1895: 61) obvykle uvádí komparativ *horší* (jeho frekvenční charakteristiky viz tabulka 31 pod odst. (k)).

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
4	malý	menší	274988	78920	23967
		nemenší		324	
1171	zlý	zlejší	26602	21	19

Tabulka 28: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na L-í (v korpusu SYN).

(j) Adjektiva zakončená na D-Í

V rámci této třídy adjektiv vymezují podtřídu s vokálem E na předposledním místě v kmeni, v níž se značení stupňování od zbytku adjektiv z této třídy významně odlišuje.

(I) Adjektiva zakončená na D-Í s kmenovým zakončením -ED

Celkem 6 lemmat, viz tabulka 29. Vyjma jediného dokladu se všechny hlavní tvary komparativu tvoří příponou -ší [D-Í > D-ší]. U adjektiv *škaredý* a *rudohnědý* je doložen produktivní způsob tvoření se změnou poslední kmenové hlásky D > Ď příponou -EJší [D-Í > Ď-EJší].

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
355	bledý	bledší	5459	198	4
579	snědý	snědší	2181	89	0
1502	hnědý	hnědší	13666	12	0
1531	škaredý	škaredší	602	6	6
		škaredější		5	8
1704	šedý	šedší	12559	9	1
4125	rudohnědý	rudohnědější	152	1	0

Tabulka 29: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na ED-Í (v korpusu SYN).

(II) Adjektiva zakončená na D-Í s jiným kmenovým zakončením než -ED

Celkem 12 lemmat, viz tabulka 30. Frekvencí a formálním značením se zde jednoznačně vydělují dvě podskupiny. (i) Tři nejfrekventovanější komparativy se tvoří příponou -ší [D-Í > D-ší]. (ii) Všechny zbylé komparativy mají výrazně nižší frekvenci a s jedinou výjimkou produktivní neredukované tvoření. Seznam lemmat podle klesající frekvence: *různorodý*, *hrdý*, *rudý* (avšak 1 doklad *nejrudší*), *čínorodý*, *sourodý*, *stejnorodý*, *prvořadý*, *druhořadý*, *cizorodý*. Srov. s třídou (b.I).

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
7	mladý	mladší	198295	44052	12780
32	tvrdý	tvrdší	47414	6027	2621
43	chudý	chudší	20136	3848	3061

Tabulka 30: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na D-Í (jiná než ED-Í) (v korpusu SYN).

(k) Adjektiva zakončená na N-Í

Komparativ se od této vůbec nejpočetnější skupiny stupňovaných adjektiv (2 567 lemmat) tvoří zcela pravidelně změnou kmenové hlásky N > Ň a příponou -EJší [N-Í > Ň-EJší]. Tomu se vymykají pouze čtyři případy: supletivní komparativ od *špatný*, tvoření

komparativu od *snadný* (*nesnadný*), básnický tvar *krasší* a výše uvedené *jiný* (c.II), viz tabulka 31.

U lemmatu *snadný* lze jako u jediného vysoce frekventovaného komparativu pozorovat skutečně dvojí užívání různých tvarů: vedle neredukovaného komparativu je zde častější tvoření se změnou v kmeni D > Z, elizí N a příponou -ší [DN-í > Z-ší] (srov. adv. *snázze*). Neredukovaná přípona zde vznikla až druhotně ve staré češtině vzácným diachronním procesem. Zatímco u řady komparativů v té době nově vznikaly redukované podoby (Marvan, 2008: 174), u omezeného počtu adjektiv (se zakončením kmene na DN, vedle *snadný* např. *zadní*, *přední*, *poslední*; dále také *krásný*) se naopak ke starším redukovaným vytvořily analogické neredukované varianty. U většiny těchto lemmat redukované varianty dodnes zanikly nebo získaly zvláštní význam; viz *zadní* v odst. (I). U lemmatu *snadný* redukována varianta přetrvala, patrně se zde diachronně projevil konzervační efekt. Oproti tomu záporné adjektivum *nesnadný* podlehlo regularizaci – jeho stupňování je doloženo pouze produktivní příponou (vůči adjektivu *snadný* se tak jeví jako zcela autonomní).

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
9	špatný*	horší	85711	36748	29925
		špatnější		5	2
27	snadný	snazší	22107	4497	517
		snažší		288	27
		snadnější		2798	471
68	krásný	krásnější	68726	2084	12015
		krasší		1	5
(559)	nesnadný	nesnadnější	2289	95	21

Tabulka 31: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na N-í (v korpusu SYN).

*) Zde neuvádím tvar pozitivu *zlý*, který bývá ke komparativu *horší* přiřazován, viz odst. (i).

(I) Adjektiva zakončená na Ň-í

Komparativ od adjektiv na Ň-í (663 lemmat) se tvoří stejným způsobem jako u adjektiv zakončených na N-í s tím rozdílem, že kmenová hláska zůstává nezměněna [Ň-í > Ň-EJŠÍ].¹¹⁵ Z této skupiny se vydělují lemmata *pozdní*, *horní* a *dolní*,¹¹⁶ u nichž se komparativ bez hlásky Ň pravděpodobně tvoří na základě tvaru adverbia (*pozdě*,

¹¹⁵ Z této skutečnosti také vyplývá, že některá (často sémanticky velmi podobná) adjektiva mají homonymní stupňované tvary, viz např. *čelní* – *čelný*. V rámci provedené analýzy se tak lemmata mohou překrývat.

¹¹⁶ Lemma *pozdní* je také redukováno. Na rozdíl od ostatních tvarů však nemá komparativ redukovanou příponu, nýbrž pouze kmen. Vzhledem k neobvyklému způsobu tvoření a současně nejednoznačné sémantice nezařazují komparativy *hořejší* a *dolejší* mezi redukované: není možné vyloučit, že se jedná o dubletní tvary pozitivu („jsoucí nahoře/dole“).

(*na*)*hoře, dole*), tedy vlastně supletivně (srov. § 5.5.3, *dřívější*). Tvary *hořejší* a *dolejší* však fungují spíše jako dublety k pozitivu (srov. *tamní, tamější*). Stupňování u *zadní* se tvoří podobně jako výše uvedené *snadný* (ovšem adv. *záze* „více vzadu“ není součástí dnešního úzu). Pro porovnání uvádím i stupňování lemmatu *přední*.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
11	pozdní	pozdější	11443	18974	72
		pozdnější		71	27
181	přední	přednější	47117	505	511
1657	zadní	zazší	28811	2	1444
		zažší		0	38
		zadnější		7	26
(298)	horní	hořejší	48637	(256)	118
3260		hornější		1	18
(494)	dolní	dolejší	34250	(121)	9
2964		dolnější		2	0

Tabulka 32: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na ň-í (v korpusu SYN).

(m) Adjektiva zakončená na {V}T-í

Komparativ se u adjektiv na {V}T-í (320 lemmat) tvoří nezávisle na frekvenci zcela pravidelně, a to se změnou kmenové hlásky T > ě příponou -EJŠÍ [T-í > ě-EJŠÍ]. Třemi izolovanými případy (viz tabulka 33) jsou adjektiva, u nichž se tvoří komparativ příponou -ší [{V}T-í > VT-ší]. U vysoce frekventovaného komparativu od *bohatý* se jedná o základní tvoření, zatímco u adjektiv *krutý* a *žlutý* jde o vedlejší varianty. (Vysvětlení, proč se v jazykovém užívání objevuje redukované tvoření *žlutší* (nezanedbatelných 14 výskytů) lze snad hledat u sémanticky podobných komparativů *hnědší, šedší* z třídy (j.I), jejichž redukované tvary mají totožné fonetické zakončení, viz [žlutší:], [hňetši:], [šetši:], komparativ *žlutší* by tak mohl na základě svého výsledného tvaru náležet i do této třídy.)

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP)	<i>f</i> (SUP)
34	bohatý	bohatší	43052	5117	6179
		bohatější		64	3
211	krutý	krutější	12587	400	603
		krutší		1	3
957	žlutý	žlutější	28169	19	3
		žlutší		14	1

Tabulka 33: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na {V}T-í (v korpusu SYN).

(n) Adjektiva zakončená na v-í

Třída adjektiv na v-í opět zahrnuje vysoký počet adjektiv (698 lemmat; např. *nový*, *zdravý*, *spolehlivý*), která jsou stupňována pravidelně vložem J ke kmeni a produktivní příponou -EJŠÍ [V-í > VJ-EJŠÍ]. Jediným izolovaným redukovaným lemmatem je *tmavý*, viz tabulka 34.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
91	tmavý	tmavší	15065	1452	100
		tmavější		18	7

Tabulka 34: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na v-í (v korpusu SYN).

(o) Adjektiva zakončená na OUC-Í, ÍC-Í

Zvláštní třídu tvoří adjektiva odvozená ze slovesných tvarů přechodníků přítomných (celkem doloženo 20 lemmat).¹¹⁷ Stupňují se pravidelně vložem Ň ke kmeni a příponou -EJŠÍ, patrně na základě tvarů adverbíí. Lemmata s nejčtenějšími komparativy jsou uvedena v tabulce 35. V některých případech jsou doloženy dubletní tvary pozitivu se zakončením N-Í (viz zejm. *vroucný*, *horoucný*, *kajícny*, *ne/přejícny*, *nemohoucný*). Srov. Stich (1969).

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	f (POZ)	f (KOMP)	f (SUP)
1008	žádoucí	žádoucnější	7214	28	66
1028	vroucí	vroucnější	1735	27	69
	vroucný		113		
1700	vědoucí	vědoucnější	463	9	2
1737	horoucí	horoucnější	633	8	14
	horoucný		6		

Tabulka 35: Frekvence stupňovaných tvarů adjektiv zakončených na OUC-Í, ÍC-Í (v korpusu SYN).

(p) Adjektiva s ostatními zakončeními

Zbylá adjektiva se zakončeními, která dosud nebyla zmíněna, se stupňují pravidelně s příponou -EJŠÍ. Pro úplnost uvádím jejich výčet: M-Í, př. *známý* [M-í > MŇ-EJŠÍ] (20 lemmat); P-Í, př. *hloupý* [P-í > PJ-EJŠÍ] (8 lemmat); S-Í, př. *kosý* [S-í > S-EJŠÍ] (6 lemmat); Z-Í, př. *drzý*, *cizí* [Z-í > Z-EJŠÍ] (3 lemmata); Ž-Í, př. *svěží* [Ž-í > Ž-EJŠÍ] (1 lemma).

¹¹⁷ Za upozornění na tuto skupinu adjektiv děkuji jednomu z anonymních recenzentů časopisecké verze tohoto textu.

5.5.2 Interpretace dat: redukční a konzervační efekt v jednotlivých třídách

Úplný seznam tvarů s uvedením jejich frekvence v § 5.5.1 poukázal na zřejmou (ovšem predikovanou) asymetrii v systému českého stupňování. (i) Typově nejčastější produktivní vzorec (k) se zakončením -N-í systematicky nepodléhá celoskupinovému redukčnímu efektu (A). (ii) V češtině na druhé straně existují malé uzavřené třídy adjektiv (CH-í, ED-í) se zcela pravidelným (v rámci uzavřené třídy „produktivním“) tvořením komparativu pomocí redukované přípony (-ší); neredukovaný typ stupňování nepřipouští ani adjektiva se zakončením DK-í. (iii) Mezi těmito dvěma strukturně vymezenými extrémy existuje řada tříd adjektiv, v jejichž rámci je způsob tvoření komparativu (redukovaný oproti neredukovanému) do velké míry vysvětlitelný frekvencí. Vzhledem k nízkému počtu dokladů u některých stupňovaných tvarů však musím s frekvenčními hodnotami z § 5.5.1 nakládat obezřetně, nekladu proto důraz na některé sice na první pohled nápadné, avšak z hlediska statistické signifikance nevyhodnotitelné frekvenční vztahy.

Ukázkou vlivu frekvence na strukturu stupňování jsou např. rozdíly v třídách (b.I) *nižší vs. slizčí*, (b.II) *kratší vs. břitčí*, (c.I) *vyšší vs. divočejší*, (f) *delší vs. ubožejší*, (j.II) *mladší vs. hrdější*. Ve světle frekvenční analýzy není rovněž náhodné, že právě u nejfrekventovanějších adjektiv z tříd (g), (i), (k), kde jinak nedochází k systematické redukci, se ustálily svébytné supletivní či nepravidelné krátké tvary komparativů: *dobry > lepší*, *malý > menší*, *špatný > horší* (viz § 5.4.3).

Podle hypotézy redukčního efektu vnitroskupinového (C) o vztahu redukovaných tvarů k neredukovaným v rámci jednoho lemmatu jsem očekával, že u lemmat s vyšší absolutní frekvencí všech stupňovaných tvarů bude poměr redukovaných tvarů vůči neredukovaným vyšší než u lemmat s nižší absolutní frekvencí. Tento předpoklad se zřetelně prokázal v rámci třídy (e) (B-í > B-ší/BJ-EJší), částečně v třídách (b.V) a (d). Role tohoto efektu je však v rámci systému českého stupňování spíše okrajová. Co se totiž ukázalo jako závažné, a to i vzhledem k otázkám jazykové normy, u naprosté většiny lemmat s dubletním stupňováním (viz především třídy (b.II), (b.V) a (d)) jsou vedlejší neredukované tvary v porovnání s hlavními redukovanými tvary zcela okrajové. Data neprokazují, že by v českém stupňování (alespoň u některých tříd) postupovala regularizace. Konzervační efekt (D) se v češtině projevuje jen do té míry, že neredukovanému tvoření někdy podléhají v rámci tříd adjektiv se stejným zakončením jen ty nejméně frekventované tvary komparativu. Dále: v korpusu jsou doloženy jen velmi vzácně neredukované tvary známé z gramatik (*hebčejší, křepčejší, vlnčejší*). Jiné existují v korpusu pouze v podobě dokladů v rámci učebních materiálů

(*mělkčejší*) nebo nejsou doloženy vůbec (*křehčejší*).¹¹⁸ Jediným vysoce frekventovaným lemmatem se skutečně dubletním stupňováním je tak adjektivum *snadný* (viz odlišný způsob vzniku neredukovaného komparativu), zaznamenaníhodný podíl vedlejších neredukovaných tvarů komparativu mají dále už jen lemmata *čistý* a *hustý*.

Místo o regularizaci tvarů komparativu je tedy spíše na místě hovořit o historicky zakonzervovaných způsobech stupňování v jednotlivých třídách, a ty jsou do značné míry vysvětlitelné frekvencí tvarů komparativu a působením redukčního efektu.

5.5.3 Supletivismus prostupující třídami adjektiv

Supletivismus jako nejsilnější důsledek redukčního efektu a tvarové autonomie se v češtině projevuje velmi omezeně. V nejsilnější podobě (střídání tvarů původně nepříbuzných slov v jednom paradigmatu) jej lze pozorovat jen u lemmat *velký*, *dobrý*, *malý*, *špatný* a *brzký*. U lemmat *dlouhý*, *pozdní* je kmen komparativu příbuzný s kmenem pozitivu. Možnost vysvětlení takto malého počtu supletivních tvarů jsem nastínil již v § 5.5.2: supletivní tvary se ujaly u frekventovaných komparativů těch tříd, v nichž se nevyvinula systematická redukce zkrácenou příponou.

Jiným případem je lemma *brzký*. Vysvětlení pro supletivismus *brzký* – *dřívější* je třeba hledat ve vztazích mezi adverbii, z nichž jsou tvary tohoto lemmatu odvozeny (Marvan 2008: 81). Dochází zde ke stejnému posunu jako u dvojice *pozdní* – *pozdější*, posun je však formálně komplikován a determinován supletivismem v rámci dvojice *brzy* – *dříve*; ta funguje na místo dvou teoreticky možných synonymních řad tvarů *brzy* – *?brzeji* (*brzký* – *?brzejší*) a *dříve* – *?dřívěji* (*?dřevní* – *dřívější*). Srov. v *dřevních dobách*. Možný tvar *brzčí/brzčejší* nemohu v dnešní češtině vyloučit, vzhledem k existenci konkurenčního lemmatu *časný* jej však považuji za velmi nepravděpodobný. Srov. k tomu § 5.4.1 a další vztahy v třídě (I) (*hořejší*, *dolejší*).

Náznaky nepravidelností (vznikajícího supletivismu) pozorují také u dalších lemmat. Zaměřím se zde na dvě adjektiva hodnotící krásu: *hezký* a *pěkný*. Tato adjektiva jsou v pozitivu podobně frekventovaná a lze je považovat víceméně za synonyma bez silnějšího významového odstínu. To však neplatí pro jejich stupňované tvary. Stupňování je vyjadřováno v drtivé většině pomocí redukovaných tvarů adjektiva *hezký*. Frekvenční hodnoty ukazuje tabulka 36 (pro srovnání jsou zde uvedena i další dvě sémanticky spřízněná, ovšem

¹¹⁸ V této souvislosti upozorňuji, že při výzkumu jsem narazil i na několik nesrovnalostí v internetové jazykové příručce Ústavu pro jazyk český AV ČR (viz <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>, např. jsou zde uvedeny jako jediné varianty komparativu v korpusu nedoložené tvary *snědější*, *brzčejší*, cit. 10. 6. 2010).

významově výrazněji odstíněná lemmata *krásný* a *nádherný*). Zjištěné frekvenční poměry u těchto adjektiv považuji za další možný projev redukčního efektu v češtině: výběr kratšího tvaru komparativu *hezčí* oproti delšímu synonymnímu tvaru *pěknější*.

# KOMP	tvar POZ	tvar KOMP	<i>f</i> (POZ)	<i>f</i> (KOMP) *	<i>f</i> (SUP)
78	hezký	hezčí	21651	1840 (6,66 %)	4136 (14,97 %)
510	pěkný	pěknější	28324	114 (0,40 %)	284 (0,99 %)
68	krásný	krásnější	68726	2084 (2,52 %)	12015 (14,51 %)
616	nádherný	nádhernější	19026	78 (0,40 %)	206 (1,07 %)

Tabulka 36: Porovnání frekvence stupňovaných tvarů *hezký* – *pěkný* (v korpusu SYN).

*) Procenta za frekvencí KOMP a SUP v tabulce udávají relativní frekvenci tvaru vůči všem tvarům lemmatu.

5.6 Shrnutí a závěry

V této kapitole jsem ukázal, jak podrobné prozkoumání frekvence jazykových jednotek může do značné míry přispět k pochopení a vysvětlení jejich morfemické stavby, vztahů mezi jednotkami navzájem, univerzálních vývojových tendencí i možných kognitivních principů, které tyto vztahy utvářejí. Zjištěná frekvence jazykových tvarů – rozdělení jednotek na méně a více časté – nebyla zde cílem popisu (neměla přímo ukázat, jak jazyk skutečně vypadá), nýbrž ukázala se být vhodnou proměnnou, která indikuje a vysvětluje jazyk z perspektivy jevu třetího druhu, tedy proč jazyk vypadá právě tak, jak vypadá.

Zaměřil jsem se zejména na to, jak se v českých datech projevují univerzální frekvenční efekty. Na základě přístupů založených na jazykovém užívání jsem formuloval jednotlivé jazykově specifické hypotézy pro materiál českého jazyka. Následně jsem provedl korpusový průzkum.

Po představení základních deskriptivních (strukturních a frekvenčních) charakteristik tvarů českého stupňování a při jejich zpřesňování jsem dospěl k následujícím zjištěním o vztahu frekvence a jejich morfemické struktury:

- (i) Ukázala se výrazná role absolutní frekvence a tzv. redukčního efektu (§ 5.4.1). Redukované tvary komparativu patří ke komparativům s nejčastějším výskytem, mají celkově vysokou tokenovou frekvenci; jejich typová frekvence je oproti tomu velmi nízká. Patrný je v češtině i efekt autonomie: supletivismus jako krajní důsledek tohoto efektu je charakteristický pro adjektiva s nejméně frekventovanými komparativy.
- (ii) Prozkoumal jsem (v § 5.4.2) otázku, jak morfosyntaktická asymetrie mezi tvary českého stupňování (superlativní tvary jsou delší než tvary komparativní, mají pravidelné

tvoření a nepodléhají frekvenčním efektům) odpovídá predikované univerzální tendenci v Haspelmathově pojetí. Česká data tuto tendenci podporují: superlativní tvary jsou z hlediska relativní frekvence méně frekventované než tvary komparativní, což koreluje s očekáváním.

- (iii) Pomocí efektu autonomie a stupňů produktivity podle pojetí Bybeeové jsem ukázal možnost, jak pojímat kategoriální vztahy mezi českými stupňovanými tvary (§ 5.4.3, § 5.4.4, § 5.4.5), především jsem ukázal roli produktivní přípony *-ejší*. Tímto pojetím jsem se mj. vyhnul otázce přiřazení stupňování k flektivní, nebo derivační morfologii (přiřazení celé kategorie k jednomu, nebo druhému typu není v mém přístupu relevantní).

Nakonec jsem se věnoval hlavnímu materiálovému těžišti této kapitoly. V § 5.5.1 jsem uvedl a klasifikoval všechny doložené způsoby tvoření komparativu,¹¹⁹ a to podle strukturních i frekvenčních hledisek. Na základě toho jsem formuloval tyto nejdůležitější závěry, které se týkají především redukčního a konzervačního efektu (podrobně jsou rozvedeny v § 5.5.2 a § 5.5.3):

- (i) Nejčastějším produktivním vzorcem jsou adjektiva zakončená na *-ný*, která systematicky nepodléhají celoskupinovému redukčnímu efektu. Dále existují malé uzavřené třídy, u nichž se komparativ tvoří zcela pravidelně redukovanou příponou. Pro řadu dalších tříd adjektiv platí, že mají redukovaný i neredukovaný způsob tvoření komparativu, který je vysvětlitelný frekvencí: adjektiva s komparativy o vyšší frekvenci mají tendenci je mít redukované, zatímco adjektiva se stejným zakončením, ale s méně frekventovanými komparativy mají pravidelné stupňování.
- (ii) Role redukčního efektu vnitroskupinového, podle něž by u lemmat s dubletním stupňováním měl podíl neredukovaných komparativů stoupat s klesající tokenovou frekvencí komparativu, se ukázala jako okrajová. U naprosté většiny lemmat s dubletním stupňováním jsou totiž vedlejší neredukované tvary v porovnání s hlavními redukovanými tvary velmi málo frekventované. Ačkoliv jsou dubletní neredukované tvary z hlediska jazykové normy kodifikované, jsou jen minimálně využívané, někdy jsou dokonce nedoložené. S tím souvisejí i další očekávání podle konzervačního efektu. V rámci tříd adjektiv s dubletními komparativy by mohlo docházet ke zpravidelňování

¹¹⁹ Přesněji řečeno: analyzoval jsem všechny způsoby tvoření komparativu, které se podařilo odhalit v korpusu SYN pomocí procedury popsané v § 5.2.

u lemmat s nižší frekvencí komparativu. To se však nepotvrdilo. Jen v několika třídách platí, že neredukovanému tvoření podléhají v rámci třídy pouze ty nejméně frekventované tvary komparativu.

- (iii) Supletivismus se napříč třídami projevuje jen velmi omezeně, supletivní tvary komparativu se ujaly především u těch zakončení tvarů pozitivu, kde nedochází k systematickému redukovanému tvoření. Náznaky supletivismu lze také pozorovat ve frekvenčních asymetriích mezi dvojicemi synonymních adjektiv.

Frekvence se tedy i v případě morfologie ukázala jako vhodný analytický nástroj: podrobným zkoumáním frekvenčních efektů na materiálu z jazykových korpusů je možné v jazyce leccos ozřejmit a vysvětlit. Jak jsem však několikrát ukázal, konkrétní hodnoty ukazatelů nelze přeceňovat, vždy musejí být vzaty v úvahu i podmínky a souvislosti, za nichž byla frekvenční data získána.

Závěr

V úvodu jsem si za hlavní cíl této práce stanovil prezentovat (v perspektivě empirického zkoumání gramatiky) teoretické i praktické možnosti výzkumu gramatických kategorií, a to s důrazem na snahu o vysvětlení, proč zkoumané struktury v jazycích vypadají tak, jak vypadají. V této závěrečné kapitole nejprve v § 6.1 shrnu, jakým způsobem se mi dařilo tento cíl v práci naplňovat, v § 6.2 nastíním cesty, jimiž by se mohl ubírat navazující výzkum.

6.1 Shrnutí: teoretické nástroje pro kategorizace a funkční explanace vztahů v jazyce a jejich praktické uplatňování

Bádání, které jsem prováděl v této práci, lze rozdělit do dvou částí: (i) V 1. a v 2. kapitole jsem se věnoval metodologickým otázkám a teoretickým základům empirického jazykového výzkumu. Představil jsem různé teoretické nástroje (komplexní lingvistické postupy) pro zacházení s jazykovými kategoriemi. Zvláštní pozornost jsem věnoval nástrojům tzv. funkčních přístupů, u nichž jsem následně objasňoval otázku jazykových explanací. (ii) V dalších třech kapitolách jsem prakticky uplatňoval zásady, k nimž jsem dospěl na konci první části (v § 2.6 a § 2.7), a to prostřednictvím korpusových výzkumů na materiálu českého jazyka. Vlastní empirické zkoumání jsem věnoval posesivitě (3. a 4. kapitola) a komparativu adjektiv (5. kapitola).

6.1.1 Teoretické možnosti výzkumu

Obecná východiska jazykového zkoumání jsem otevřel v 1. kapitole (*Úvod*) na příkladu vymezení konceptu posesivity. V souladu s funkčními přístupy jsem prezentoval budování tohoto konceptu na předpokladu, že jazykové kategorie (významy a konstrukce) se neustále vytvářejí a mění tím, jaké prostředky a jak často jednotliví uživatelé jazyka používají ve vzájemné interakci. Posesivitu jsem vymezoval nejprve onomasiologicky na volné představě vlastnictví a pojal jsem ji jako celou oblast vzájemně provázaných a souvisejících gramatických, sémantických a pragmatických vztahů, aniž jsem uvažoval o její univerzálnosti ve smyslu vrozených kategorií. Vycházel jsem však z toho, že posesivita je nějak vyjadřována

ve všech jazycích světa a zároveň v nich vykazuje systematické konstrukční a sémantické podobnosti.

V 2. kapitole (*Perspektivy jazykové kategorizace*) jsem se snažil ukázat celkové teoretické pozadí svého způsobu výzkumu a následně představit vhodné teoretické nástroje pro jeho provádění. Vycházím zde z toho, že lingvistika se tvoří prostřednictvím jazykových kategorií (kategorizací) a že zvolený přístup ke kategoriím koreluje s potenciálními výzkumnými cíli. Po představení hlavních metajazykových otázek jsem přistoupil ke srovnání různých způsobů kategorizace ve strukturalismu, generativismu a v evolučních funkcionalistických přístupech. Ukázal jsem především možnosti funkčního pojetí, v němž se gramatika popisuje ve vzájemném propojení s jazykovým užíváním (např. Bybeeová 2006), konkrétně jsem se věnoval evolučnímu přístupu jazyka jako komplexního adaptivního systému (Beckner et al. 2009, Steels 2000) a pojetí jazyka jako jevu třetího druhu (Keller 1994). Tyto přístupy jsou základem pro mé další úvahy o jazyce. Metajazykové otázky kategorizace jsem dále probíral z pohledu řemeslného zacházení s kategoriemi při komparativním studiu jazyků a při vytváření teoretických deskriptivních rámců (zejména Haspelmath 2010a, 2010b).

Následně jsem se po rozlišení přístupů z hlediska pojmání diskrétnosti a gradientnosti (a po jejich kritickém rozebrání, viz klasický přístup oproti přístupům prototypovým a exemplářovým) věnoval nástrojům gramatických modelů vycházejících z rozdílu mezi těmito dvěma koncepty. Představil jsem mj. způsoby uchopení gramatických kategorií u Aartse (2004), Corbettův (2013) kanonický přístup v jazykové typologii, konstrukční gramatiku (Friedová & Östman 2004) a sémantické mapy (Cysouw et al. 2010). Tyto přístupy se nemusejí promítat přímo (tj. explicitně) do mého výzkumu v druhé části práce, ale všechny představují relevantní teoretické nástroje, v jejichž rámci se dále pohybovaly mé úvahy při deskripci vztahů v jazyce.

Další část kapitoly jsem věnoval funkčním explanacím jazykových vztahů, a to především za využití frekvence. Představil jsem nejprve frekvenční nástroje v pojetí Bybeeové (2007b) a Haspelmatha (2008a, 2008b) a následně také frekvenci jako statistické tendence, které lze pozorovat v jazykovém užívání (*Preferred Argument Structure*, Du Bois 1987; *Performance-Grammar Correspondence Hypothesis*, Hawkins 2004). Tyto přístupy jsem vztáhl ke Kellerovu (1994) pojetí jazyka jako jevu třetího druhu. (Explanacní nástroje Bybeeové a Haspelmatha jsem prakticky aplikoval v 5. kapitole na výzkum morfologického značení českého komparativu, zatímco frekvence jako tendence v jazykovém užívání se široce uplatnila na výzkumu posesivity v 4. kapitole.)

V předposledním oddíle jsem otázku kategorizace a explanací převedl do vlastních požadavků na jazykové zkoumání. V souladu s předchozími analýzami teoretických nástrojů tvrdím, že každý kategorizační model dokáže vystihnout jen část informace o jazyce a že není možné principiálně stanovit, která kategorizace je správná a která nikoliv (různé způsoby kategorizace však mohou různě naplňovat konkrétní vědecké cíle). Jazykové bádání tak má začleňovat různé typy dat a výsledků. S těmito požadavky silně rezonuje také představené pojetí Enfielda (2014), který pomocí rámců pro porozumění přirozeným příčinám jazyka propojuje evoluční přístupy se všemi hlavními oblastmi lingvistického zkoumání.

Na závěr kapitoly jsem ukázal, jak bude vypadat jazykový výzkum v dalších kapitolách: bude zaměřen na jeden určitý způsob zkoumání: pomocí vzorců užívání nalezených v korpusech budu rozpoznávat exempláře potenciálních kategorií a vztahy mezi exempláři.

6.1.2 Praktické možnosti výzkumu

Teoretické závěry z první části práce se v 3. kapitole (*Posesivita v češtině: základy kategorizace*) promítly do způsobu deskripce kategorie posesivity. Představil jsem různé způsoby kódování této sémantické oblasti v češtině a zaměřil se na to, abych mohl poukázat na principy a explanace, které se týkají vzniku, používání a vývoje jazykových kategorií spjatých s posesivitou. Popsal jsem posesivitu atributivní, externí a predikativní, a to jak jejich vnitřní strukturu (formální vyjádření vztahu, včetně ohledu na sémanticko-pragmatické vlastnosti členů konstrukce), tak i jejich vzájemné vztahy. Ukázal jsem zde mj. potenciál využití hierarchie životnosti pro popis české posesivity a podal jsem návrh klasifikace predikátů podle zásahovosti.

V 4. kapitole (*Explanace posesivních vztahů v češtině*) jsem prakticky pracoval s frekvencí jako nástrojem pro zjištění statistických tendencí v jazykovém užívání (tj. pracoval jsem s vlastnostmi jazyka jako jevu třetího druhu), a to třemi různými způsoby:

- (i) Zjišťoval jsem to, co je obvyklé. V korpusu jsem odkrýval konstrukce a formy (lexikální, gramatické), které jsou typické pro daný jev; tj. zkoumal jsem řadu dokladů a formuloval vlastnosti exemplářů a jejich skupin. Tímto způsobem jsem se věnoval skupině atributivních konstrukcí v mluveném korpusu ORAL2013, kde jsem porovnal sémantické skupiny posesivních zájmen a posesivních adjektiv odvozených z proprií a apelativ, abych se mohl vyjádřit k hypotézám souvisejícím s hierarchií životnosti a kumulujícími

principy v jazykovém užívání. Výzkum jsem doplnil o porovnání mezi korpusem mluvené a psané češtiny a následně jsem se podrobně věnoval produktivitě posesivních adjektiv v závislosti na kategoriích rozlišených podle životnosti. Tento přístup vedl k rozhodnutí jemněji rozlišit hierarchii životnosti v českých posesivních konstrukcích. Na základě toho jsem navrhl explanace k užívání posesivních adjektiv založené (v kontrastu ke genitivní konstrukci) na aktuálním členění. Tyto explanace jsem srovnal s podobnými závěry studie O'Connorové et al. (2013).

- (ii) Pracoval jsem s jednou skupinou konstrukcí, z níž jsem generalizoval na vlastnosti celé kategorie. Tento přístup využívám tehdy, když není možné s ohledem na složitost zpracování korpusových dat věnovat se zvlášť všem tvarům v kategorii. Nakládal jsem takto s nominalizacemi, u nichž jsem se věnoval pouze tvarům se zakončením *-ování*, a také jsem tímto způsobem zkoumal externí a atributivní posesivitu z hlediska aktuálního členění, při čemž jsem využíval pouze konstrukce se slovesem *poškodit*. I tyto případy poukázaly na tendence, které jsou v souladu s ostatními zjištěními. Užívání různých nominalizačních konstrukcí odpovídá stanoveným frekvenčním hypotézám. Studie věnovaná predikátu *poškodit* indikovala, že existují funkční motivace na úrovni aktuálního členění (kumulace podobných strategií), které mohly podpořit vznik různých posesivních konstrukcí v češtině a dále podporují jejich užívání; doplňuje tak představu, jak jsou prototypické vlastnosti posesora vztaženy k hierarchii životnosti.
- (iii) Zjišťoval jsem u některých konstrukcí to, co je potenciální, tj. vyhledával jsem vlastnosti, které nejsou přímo očekávané podle obecných tendencí. Díval jsem se na základě introspekce na marginální (hraniční) fungování kategorií, a to i v jejich potenciálnosti, při které nemusejí být relevantní frekvenční charakteristiky. Věnoval jsem se konkrétně hraniční kategorii prenominálního genetivu, který funguje jako posesivní adjektivum (zde je zřejmý potenciál pro budoucí výzkum celé skupiny), a kategorii relačních adjektiv, která mohou nést posesivní interpretaci.

V 5. kapitole (*Explanace morfematické struktury komparativu v češtině*) jsem se zabýval stupňováním českých adjektiv a ukázal jsem roli frekvence při vysvětlování jeho formální struktury. Pracoval jsem se všemi tvary adjektiv doloženými v korpusu psané češtiny SYN a zkoumal jsem na nich frekvenční efekty Bybeeové (2007b) i vztah mezi frekvenčními asymetriemi a univerzálními morfosyntaktickými asymetriemi v pojetí Haspelmatha (2008a, 2008b). Ukázalo se, že redukční efekt hraje důležitou roli u komparativních tvarů a že frekvence přispívá k explanaci formálních vztahů uvnitř jednotlivých tříd tvarů. Frekvence

se tedy i z tohoto úžeji aplikovaného pohledu ukazuje jako dobrý analytický nástroj, který může vést k vysvětlení, proč jazykové struktury vypadají tak, jak vypadají.

6.2 Perspektiva dalšího zkoumání

V této disertační práci jsem se snažil ukázat teoretické i praktické možnosti výzkumu jazykových kategorií a jejich explanací. Dospěl jsem k poznání, že teoretické cíle, které jsem si kladl, dokáže nejlépe zachytit funkčně-evoluční jazyková perspektiva, v níž je jazyk pojímán v komunikaci, jako jev třetího druhu. Je zřejmé, že při představení a také v praktickém použití nástrojů jsem vyčerpal jen nepatrný zlomek výzkumného potenciálu. Tímto směrem zaměřené zkoumání se může dále ubírat jak cestou zdokonalování postupů prozkoumávajících jazykové korpusy (ve smyslu výzkumů představených v 3. až 5. kapitole), tak cestou kladení relevantních výzkumných otázek v dalších oblastech lingvistiky (tj. rámcích pro porozumění příčinám jazyka, jak je formuloval Enfield 2014).

Korpusový výzkum zaměřený na funkční explanace lze rozvíjet následujícími způsoby:

- (i) Zdokonalováním způsobů prozkoumávání uvnitř stávajících korpusů. Hlavní potenciál využití korpusů podle mě tkví v důsledném propojování kvalitativních a kvantitativních metod, tj. ve správném kvalitativním uchopení jednotlivých užití gramatických kategorií a v jejich následném kvantitativním zpracování. Takto jsem se snažil postupovat v této práci. Je však zřejmé, že například bádání u atributivních konstrukcí nebylo (a nemohlo být) vyčerpávající; ideálem pro testování funkčně zaměřených hypotéz by bylo připravit pro kvantitativní analýzu všechny konstrukce, které nesou posesivní interpretaci (tedy i konstrukce s genitivem), nikoliv pouze ty s posesivními zájmeny a adjektivy, jak jsem zde učinil. Podobně je možné pokračovat i v dalších výzkumech, jak jsem již průběžně naznačoval v textu; výzkumy však narážejí na technické limity (viz dále).
- (ii) Zdokonalováním stávajících korpusů a budováním nových. Stávající korpusy češtiny (a to ani ty specializované jako Bejček et al. 2013) neumožňují provádět relevantní syntaktickou analýzu za adekvátní časové náročnosti (např. i příprava dat pro výzkum jediného predikátu *poškodit* v korpusu SYN2010 zabere i několik plných dní práce). Pokud bude zřejmé, jaké typy otázek si výzkumníci kladou, mělo by být možné základní syntaktické informace implementovat do výstavby korpusů (viz Aarts & Wallis 2006). Velkou výzvou je pak zdokonalení korpusů mluveného jazyka, které by měly být spolu

s kvalitními nahrávkami spontánní řeči jedním ze základních prostředků pro prozkoumávání jazyka jako jevu třetího druhu (viz také Zíková & Křivan 2014). Současně je pro tento způsob analýzy zcela klíčové i využití diachronních korpusů.

Potenciál pro výzkum jazyka z evoluční perspektivy se samozřejmě ukrývá i v řadě dalších oblastí lingvistiky (viz Enfield 2014: 13–17): např. v osvojování jazyka, psycholingvistice, neurolingvistice, konverzační analýze, sociolingvistice.

Slibná očekávání přináší i výzkum afatické řeči: z perspektivy přístupů založených na jazykovém užívání se v českém lingvistickém prostředí jazykovým poruchám aktuálně (ve svém doktorském projektu na Filozofické fakultě UK) věnuje M. Lázníčka, který bude funkcionalistické hypotézy testovat na vlastních datech z korpusu afatické češtiny (tj. na autentických datech s různou mírou zachování či poškození určitých jazykových struktur).¹²⁰ Získané výsledky tak mohou například přispět k pochopení kognitivního zpracovávání jazykových kategorií.

Z posledního příkladu, ale i z dalších signálů (viz Lehečková & Chromý eds. 2013) je zřejmé, že budoucnost funkčně-evolučního směru zkoumání je i v českém jazykovědném prostředí otevřená.

¹²⁰ Lázníčkův projekt bude představen např. na konferenci *Lingvistika Praha 2015* v Praze ve dnech 5.–7. listopadu 2015, viz <<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz>>.

Literatura

- AARTS, Bas. (2004). Modelling linguistic gradience. *Studies in Language*, 28 (1) 1–49.
- AARTS, Bas & WALLIS, Sean. (2006). Recent developments in the syntactic annotation of corpora. In: Bermúdez, Eloína & Miyares, Leonel Ruiz (eds.) *Linguistics in the twenty-first century*. Cambridge Scholars Press: Cambridge, 197–202.
- AIKHENVALD, Alexandra Y. (2013). Possession and ownership: a cross linguistic perspective. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.) *Possession and ownership: A cross-linguistic typology*, 1–64.
- AISSEN, Judith. (1999). External Possessor and Logical Subject in Tz'utujil. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. Amsterdam: Benjamins, 167–193.
- ANDERSEN, Henning. (1973). Abductive and deductive change. *Language* 49, 765–793.
- BAAYEN, Harald R. (2001). *Word Frequency Distributions*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- BARSALOU, Lawrence W. (1987). The instability of graded structure: Implications for the nature of concepts. In: Neisser, U. (ed.) *Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization*. Cambridge: Cambridge University Press, 101–140.
- BARSALOU, Lawrence W. (1999). Perceptual symbol systems. *Behavioral and Brain Sciences* 22, 577–660.
- BARSALOU, Lawrence W. (2008). Grounded cognition. *Annual Review of Psychology* 59, 617–645.
- BARSALOU, Lawrence W. (2010). Grounded cognition: Past, present, and future. *Topics in Cognitive Science*, 2, 716–724.
- BATESON, Gregory. (1979). *Mind and nature: A necessary unity*. New York: Dutton.
- BECKNER, Clay & BLYTHE, Richard & BYBEE, Joan & CHRISTIANSEN, Morten & CROFT, William & ELLIS, Nick & HOLLAND, John & KE, Jinyun & LARSEN-FREEMAN, Diane & SCHOENEMANN, Tom. (2009). Language is a complex adaptive system. *Language Learning* 59, Supplement: 1–26.
- BECKNER, Clay & BYBEE, Joan. (2009). A Usage-Based Account of Constituency and Reanalysis. *Language Learning* 59, Supplement: 27–46.
- BEJČEK, Eduard & HAJIČOVÁ, Eva & HAJIČ, Jan & JÍNOVÁ, Pavlína & KETTNEROVÁ, Václava & KOLÁŘOVÁ, Veronika & MIKULOVÁ, Marie & MÍROVSKÝ, Jiří & NEDOLUZHKO, Anna & PANEVOVÁ, Jarmila & POLÁKOVÁ, Lucie & ŠEVČÍKOVÁ, Magda & ŠTĚPÁNEK, Jan & ZIKÁNOVÁ, Šárka. (2013). *Prague Dependency Treebank 3.0*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, MFF, ÚFAL. Prosinec 2013. Dostupné na: <<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt3.0/>>.
- BLOOMFIELD, Leonard. (1933). *Language*. New York: Henry Holt.
- BOAS, Franz. (1911). Introduction. In: Franz Boas, *Handbook of American Indian languages*, vol. 1. (Bureau of American Ethnology, Bulletin 40.). Washington: Government Print Office.

- BRINTON, Laurel & TRAUGOTT, Elizabeth. (2005). *Lexicalization and language change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BYBEE, Joan L. (1995): Regular morphology and the lexicon. *Language and Cognitive Processes*, 10, 425–455. [Přetištěno in: Bybee 2007a: 167–193].
- BYBEE, Joan L. (1985). *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam: Benjamins.
- BYBEE, Joan L. (2006). From usage to grammar: the mind's response to repetition. *Language* 82, 711–733.
- BYBEE, Joan L. (2007a). *Frequency of use and the organization of language*. Oxford: Oxford University Press.
- BYBEE, Joan L. (2007b). Introduction: In: *Frequency of use and the organization of language*. Oxford: Oxford University Press.
- CARNAP, Rudolf. (1968). O Explikaci. In: Tondl, L. & Berka, K. (eds.) *Problémy jazyka vědy*, Praha: Svoboda, 166–183.
- CLASEN, Bernd. (1981). *Inhärenz und Etablierung*. Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts.
- COMRIE, Bernard & HASPELMATH, Martin & BICKEL, Balthasar. (2008). *The Leipzig Glossing Rules: Conventions for Interlinear Morpheme-by-Morpheme Glosses*. Změněno v únoru 2008. Dostupné na: <<http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>> .
- CORBETT, Greville G. (2008). Determining morphosyntactic feature values: the case of case. In: Corbett, G. & Noonan, M. (eds.) *Case and Grammatical Relations: Studies in honor of Bernard Comrie*. Amsterdam: John Benjamins.
- CORBETT, Greville G. (2013). Canonical morphosyntactic features. In: Brown, Dunstan & Corbett, Greville G. & Chumakina, Marina (eds.) *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford: Oxford University Press.
- COSERIU, Eugenio (1979). Zur Vorgeschichte der strukturellen Semantik: Heyses Analyse des Wortfeldes 'Schall'. In: Coseriu, E.: *Sprache – Strukturen und Funktionen*. Tübingen: Narr. 149–159.
- CRISTOFARO, Sonia (2009). Grammatical categories and relations: universality vs. language-specificity and construction-specificity. *Language and Linguistics Compass*, 3, 441–479.
- CRISTOFARO, Sonia (2010). Semantic maps and mental representation. *Linguistic Discovery* 8, 31–52.
- CROFT, William & POOLE, Keith T. (2008). Inferring universals from grammatical variation: Multidimensional scaling for typological analysis. *Theoretical Linguistics* 34, 1–37.
- CROFT, William & VAN LIER, Eva. (2012). Language universals without universal categories. *Theoretical Linguistics* 38, 57–72.
- CROFT, William. (1990). *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CROFT, William. (2001). *Radical Construction Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- CROFT, William. (2003). *Typology and Universals*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- CROFT, William. (2010). What do semantic maps tell us? Comment on Cristofaro 2010. *Linguistic Discovery* 8, 53–60.

- CUZZOLIN, Pierluigi & LEHMANN, Christian. (2004). Comparison and gradation. In: Booij, G. E. & Lehmann, Ch. & Mugdan, J. (eds.) *Morphologie: Ein Internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung, 2 / Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation, 2*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1212–1220.
- CVRČEK, Václav & VONDŘIČKA, Pavel. (2013a). *Morfio*. Praha: FF UK. Cit. 2014-09-28. Dostupné na: <<http://morfio.korpus.cz>>.
- CVRČEK, Václav & VONDŘIČKA, Pavel. (2013b). Nástroj pro slovtvornou analýzu jazykového korpusu. In: *Gramatika a korpus 2012*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- CVRČEK, Václav et al. (2010). *Mluvnice současné češtiny I*. Praha: Karolinum.
- CYSOUW, Michael, HASPELMATH, Martin & MALCHUKOV, Andrej (2010). Introduction to the Special Issue „Semantic Maps: Methods and Applications“. *Linguistic Discovery*. Volume 8, Issue 1.
- CYSOUW, Michael. (2007). Building semantic maps: The case of person marking. In: Miestamo, Matti & Wälchli, Bernard (eds.) *New challenges in typology: Broadening the horizons and redefining the foundations*. Berlin: de Gruyter, 225–247.
- ČECH, Radek. (2005). Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost* 66, 176–179.
- ČECH, Radek. (2007). Language system – linguistics as an empirical science. *Sapostavitelno ezikoznanie* 32, 42–49.
- ČERMÁK, František (2010). *Lexikon a sémantika*. Praha: Lidové noviny.
- DANEŠ, František. (1966). The relation of centre and periphery as a language universal. In: *Travaux linguistiques de Prague, 2: Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue*. Praha: Academia, 9–21.
- DANEŠ, František. (1974). Functional sentence perspective and the organization of the text. In: Daneš, F. (ed.) *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha: Academia, 106–128.
- DANEŠ, František. (1985). *Věta a text: studie ze syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- DE SAUSSURE, Ferdinand. (1996). *Kurs obecné lingvistiky*. [2. vydání. Poznámkami opatřil T. de Mauro. Přeložil a dalšími poznámkami opatřil Fr. Čermák.] Praha: Academia.
- DEUTSCHER, Guy. (2002). On the misuse of the notion of abduction in Linguistics. *Journal of Linguistics* 38:3, 468–85.
- DIESEL, Holger. (2009). *The acquisition of complex sentences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DIXON, R. M. W. (1997). *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DIXON, R. M. W. (2010a). *Basic linguistic theory, Volume 1, Methodology*. Oxford: Oxford University Press.
- DIXON, R. M. W. (2010b). *Basic linguistic theory, Volume 2, Grammatical topics*. Oxford: Oxford University Press.
- DIXON, R. M. W. (2010c). Possession. In: *Basic linguistic theory, Volume 2, Grammatical topics*. Oxford: Oxford University Press, 262–312.

- DOKULIL, Miloš & DANEŠ, František. (1958). K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: ČSAV, 231–246.
- DOPKINS, Stephen & GLEASON, Theresa. (1997). Comparing exemplar and prototype models of categorization. *Canadian Journal of Experimental Psychology/Revue canadienne de psychologie expérimentale*, Vol 51(3), Sep 1997, 212–230.
- DRYER, Matthew S. (1997). Are grammatical relations universal? In: Bybee, Joan L. & Haiman, John & Thompson, Sandra A. (eds.) *Essays on Language Function and Language Type*. Amsterdam: John Benjamins, 115–143.
- DRYER, Matthew S. (2006). Descriptive theories, explanatory theories, and basic linguistic theory. In: Ameka, Felix & Dench, Alan & Evans, Nicholas (eds.) *Catching Language: The Standing Challenge of Grammar Writing*. Berlin: Mouton de Gruyter, 207–234.
- Du BOIS, John W. (1985). Competing Motivations. In: Haiman, John (ed.) *Iconicity in Syntax*. Amsterdam: John Benjamins, 343–365.
- Du BOIS, John W. (1987). The Discourse Basis of Ergativity. *Language* 63, 805–855.
- EMBICK, David. (2012). Roots and features (an acategorical postscript). *Theoretical Linguistics* 38, 73–90.
- ENFIELD, Nick J. (2014). *Natural causes of language: Frames, biases, and cultural transmission* (Conceptual Foundations of Language Science 1). Berlin: Language Science Press.
- EVANS, Nicholas, & LEVINSON, Stephen C. (2009). The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science. *Behavioral and brain sciences* 32, 429–448.
- EVERT, Stefan & BARONI, Marco. (2006). The zipfR library: Words and other rare events in R. Presentation at *user! 2006: The Second R User Conference*, Vienna, Austria.
- EVERT, Stefan & BARONI, Marco. (2014a). *zipfR: user-friendly LNRE modelling in R*. Cit. 2014-11-03. Verze 0.6-6 z 2012-04-03. Dostupné na: <<http://zipfr.r-forge.r-project.org>>.
- EVERT, Stefan & BARONI, Marco. (2014b). *The zipfR package for lexical statistics: A tutorial introduction*. Verze 2014-10-03. Cit. 2014-10-04. Dostupné na: <<http://zipfr.r-forge.r-project.org>>.
- EVERT, Stefan, & LÜDELING, Anke. (2001). Measuring morphological productivity: Is automatic preprocessing sufficient. In: *Proceedings of the Corpus Linguistics 2001 conference*, 167–175.
- FRIED, Mirjam & ÖSTMAN, Jan-Ola. (2004). Construction Grammar: a thumbnail sketch. In: Fried, M. & Östman, J.-O. (eds.) *Construction Grammar in a cross-language perspective*. Amsterdam: John Benjamins, 11–86.
- FRIED, Mirjam. (2009). Plain vs. situated possession in a network of grammatical constructions. In: McGregor, William B. (ed.) *Expression of possession*. Berlin: de Gruyter, 213–248.
- GARDNER, Howard. (1985). *The Mind's New Science: A History of the Cognitive Revolution*. New York: Basic Books.
- GEBAUER, Josef. (1895). *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské: Nauka o slově, 1*. Praha: Tempský.
- GEERAERTS, Dirk. (1997). *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Oxford: Oxford University Press.

- GIL, David. (2000). Syntactic Categories, Cross-Linguistic Variation and Universal Grammar. In: Vogel, P. M. & Comrie, B. (eds.) *Approaches to the Typology of Word Classes*. Empirical Approaches to Language Typology. Berlin and New York: Mouton, 173–216.
- GIL, David. (2004). Riau Indonesian Sama: Explorations in macrofunctionality In: Haspelmath, M. (ed.) 2004. *Coordinating constructions*. Amsterdam: Benjamins, 371–424.
- GIVÓN, Talmy. (1989). *Mind, code and context: Essays in pragmatics*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- GIVÓN, Talmy. (2005). *Context as other minds: The pragmatics of sociality, cognition and communication*. Amsterdam: Benjamins.
- GRANGER, Gilles-Gaston. (1983). *Formal thought and the sciences of man*. Hingham, MA: D. Reidel.
- GREENBERG, Joseph H. (ed.) (1966). *Universals of Language*. Cambridge: The MIT Press.
- HAIMAN, John. (1983). Iconic and economic motivation. *Language* 59, 781–819.
- HALLER, Josef & ERTL, Václav. (1925). Jinší, jinačí. *Naše řeč* 9, 289–297.
- HARRIS, Zellig S. (1951). *Methods in structural linguistics*. Chicago: Chicago University Press.
- HASPELMATH, Martin (2007). Pre-established categories don't exist: consequences for language description and typology. *Linguistic Typology* 11, 119–132.
- HASPELMATH, Martin. (1999a). Optimality and diachronic adaptation. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 18, 180–205.
- HASPELMATH, Martin. (1999b). External Possession in a European Areal Perspective. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. Amsterdam: Benjamins, 109–135.
- HASPELMATH, Martin. (2003). The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. In: Tomasello, Michael (ed.) *The new psychology of Language*, Vol. 2. Mahwah: Erlbaum, 211–242.
- HASPELMATH, Martin. (2008a). Frequency vs. iconicity in explaining grammatical asymmetries. *Cognitive Linguistics* 19, 1–33.
- HASPELMATH, Martin. (2008b). Creating economical morphosyntactic patterns in language change. In: Good, Jeff (ed.) *Linguistic Universals and Language Change*. Oxford: Oxford University Press, 185–214.
- HASPELMATH, Martin. (2008c). Reply to Croft and Haiman. *Cognitive Linguistics* 19, 59–66.
- HASPELMATH, Martin. (2008d). Descriptive scales versus comparative scales. In: Richards, Marc & Malchukov, Andrej L. (eds.) *Scales*. (Linguistische Arbeitsberichte, 86.) Leipzig: Universität Leipzig, 39–53.
- HASPELMATH, Martin. (2010a). Comparative concepts and descriptive categories in cross-linguistic studies. *Language* 86(3), 663–687.
- HASPELMATH, Martin. (2010b). Framework-free grammatical theory. In: Heine, Bernd & Narrog, Heiko (eds.) *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 341–365.
- HASPELMATH, Martin. (2010c). The interplay between comparative concepts and descriptive categories (Reply to Newmeyer). *Language* 86(3), 696–699.

- HASPELMATH, Martin. (2011). The indeterminacy of word segmentation and the nature of morphology and syntax. *Folia Linguistica* 45, 31–80.
- HASPELMATH, Martin. (2011). The language system is abstract but cannot be understood without its social functions. (Comments Martin Stokhof and Michiel van Lambalgen, Abstractions and idealisations: the construction of modern linguistics). *Theoretical Linguistics* 37, 45–50.
- HASPELMATH, Martin. (2012). Escaping ethnocentrism in the study of word-class universals. *Theoretical Linguistics* 38, 91–102.
- HASPELMATH, Martin. (2014). *The Generic Style Rules for Linguistics*. Změněno v prosinci 2014. Dostupné na: <<http://www.eva.mpg.de/linguistics/staff/martin-haspelmath/generic-style-rules.html>> .
- HAWKINS, John A. (2004). *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford: Oxford University Press.
- HEINE, Bernd. (1997). *Possession: Cognitive Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge University Press.
- HEINE, Bernd. (2001). Ways of explaining possession. In: Baron, Irène & Herslund, Michael & Sørensen, Finn (eds.) *Dimensions of Possession*. Amsterdam: John Benjamins, 311–328.
- HERSLUND, Michael & BARON, Irène. (2001). Introduction: Dimensions of Possession. In: Baron, Irène & Herslund, Michael & Sørensen, Finn (eds.) *Dimensions of possession*. John Benjamins.
- HJELMSLEV, Louis. (1972). *O základech teorie jazyka*. [Z dánského originálu 1943 přeložil František Čermák.] Praha: Academia.
- HOCKETT, Charles F. (1954). Two models of grammatical description, *Word* 10, 210–234. [= *Readings in linguistics*, vol. I, 386–399.]
- HOLMAN, Robert. (2001). *Ekonomie*. 2. přepracované vydání. Praha: C. H. Beck.
- HOPPER, Paul J. (1987). Emergent grammar. In: *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 13. Berkeley: Berkeley Linguistics Society, 139–157.
- CHAFE, Wallace. (1987). Cognitive Constraints on Information Flow. In: Tomlin, Russel (ed.) *Coherence and Grounding in Discourse*. Amsterdam: Benjamins, 21–51.
- CHAPPELL, Hilary & MCGREGOR, William. (1989). Alienability, inalienability and nominal classification. *Berkeley Linguistics Society* 15, 24–36.
- CHAPPELL, Hilary & MCGREGOR, William. (1996). *The Grammar of Inalienability*. Berlin: Walter de Gruyter.
- CHOMSKY, Noam. (1957). *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.
- CHOMSKY, Noam. (1964). The logical basis of linguistic theory. In: *Proceedings of the ninth international congress of linguists*. The Hague: Mouton, 914–978. [Český překlad: Chomsky, Noam. (1966). Logický základ teorie jazyka. In: *Syntaktické struktury*. Praha: Academia, 117–162]
- CHOMSKY, Noam. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- CHOMSKY, Noam. (1980). *Rules and representations*. Oxford: Blackwell.

- CHOMSKY, Noam. (2014). Simple Invisibles: Questions and Answers after Noam Chomsky's Lecture in Olomouc, June 5, 2014. In: Emonds, Joseph & Janebová, Markéta (eds.) *Complex visibles out there. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language use and linguistic structure*. Olomouc: Univerzita Palackého, 17–24.
- CHUNG, Sandra. (2012a). Are Lexical Categories Universal? The View from Chamorro. *Theoretical Linguistics* 38, 1–56.
- CHUNG, Sandra. (2012b). Reply to the Commentaries. *Theoretical Linguistics* 38, 137–143.
- ITKONEN, Esa. (2013). Philosophy of linguistics. In: *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- JACOB, Elin K. (2004). Classification and categorization: a difference that makes a difference. *Library Trends* 52, 3, 515–540.
- JAKOBSON, Roman & HALLE, Morris. (1956). *Fundamentals of Language*. 's-Gravenhage: Mouton, 1956.
- JAKOBSON, Roman. (1970). Hledání podstaty jazyka. In: *Dvanáct esejů o jazyce*. Praha: Mladá fronta, 29–45.
- KARCEVSKIJ, Sergej. (1929). Du dualisme asymétrique du signe linguistique. *Travaux du cercle linguistique de Prague I*, 88–93.
- KARLÍK, Petr & HLADKÁ, Zdeňka. (2004). Kam s ním? (Problém stupňování adjektiv). In: Karlík, P. & Pleskalová, J. (eds.) *Život s morfémy: Sborník studií na počest Zdenky Rusínové*. Brno: Masarykova univerzita, 73–93.
- KARLÍK, Petr & NEKULA, Marek & RUSÍNOVÁ, Zdenka. (eds.) (2003). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KATZ, Jerrold J. & POSTAL, Paul M. (1964). *An Integrated Theory of Linguistic Description*. The MIT Press: Cambridge, Mass.
- KELLER, Rudi. (1994). *On language change: The invisible hand in language*. Routledge.
- KOMÁREK, Miroslav. (2006). *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.
- KÖNIG, Ekkehard & HASPELMATH, Martin. (1998). Les constructions à possesseur externe dans les langues d'Europe. In: Feuillet, Jack (ed.) *Actance et valence dans les langues de l'Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 525–606.
- KOONTZ-GARBODEN, Andrew. (2012). The universality of lexical categories: Comments on Chung. *Theoretical Linguistics* 38, 103–118.
- KOPÁČKOVÁ, Lucie. (2007). *Co říká o posesivních adjektivech odborná literatura a ČNK*. Nepublikovaná diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita.
- KOPÁČKOVÁ, Lucie. (2013). [online] Ke tvoření posesivních adjektiv na -in v češtině. *Konferenční sborník Gramatika a korpus 2012 / Grammar and Corpora 2012, 28.-30. 11. 2012*, sídlo AV ČR v Praze. ÚJČ. Cit. 2014-08-26. Uveřejněno 2013-11-18. Dostupné na: <<http://www.ujc.cas.cz/zakladni-informace/oddeleni/oddeleni-gramatiky/konferencni-sbornik/>>.

- KOPTJEVSKAJA-TAMM, Maria. (2001). Adnominal possession. In: Haspelmath, M. & König, E. & Oesterreicher, W. & Raible W. (eds.) *Language Typology and Language Universals*, vol. 2. Walter de Gruyter, 960–970.
- KOŘENSKÝ, Jan. (1987). K procesuálnímu modelování řečové činnosti. *Slovo a slovesnost* 48, 177–189.
- KOŘENSKÝ, Jan. (1994). Morfologické kategorie a procesuálně-komunikační přístup k řeči a jazyku. *Slovo a slovesnost* 55, 81–89.
- KOŘENSKÝ, Jan. (2003). Procesuální gramatika v kontextu současných tendencí lingvistického myšlení. *Slovo a slovesnost* 64, 1–7.
- KŘIVAN, Jan. (2006). *Úloha dolaru ve světové ekonomice*. Nepublikovaná bakalářská práce. Praha: Vysoká škola ekonomická v Praze.
- KŘIVAN, Jan. (2007). *Externí posesivita v češtině: v typologické a areální perspektivě*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- KŘIVAN, Jan. (2008). ‘Vždyť useknete-li žížale ocas, měla by umřít, ale neumře, tělo jí doroste!’ aneb k aktuálnímu členění v externěposesivních konstrukcích. *Čeština doma a ve světě* 3 a 4 / 2008, 140–147.
- KŘIVAN, Jan. (2008). Klitika v češtině: systémové vs. fonetické hledisko. In: *Setkání bohemistů Cíkháj 2006*. Sborník. Brno: Tribun EU, 12–17.
- KŘIVAN, Jan. (2012). Komparativ v korpusu: explanace morfematické struktury českého stupňování na základě frekvence tvarů. *Slovo a slovesnost* 73, 13–45.
- KŘIVAN, Jan. (2013). Sémantická klasifikace relačních adjektiv. In: *Studie k moderní mluvnici češtiny*. 6, *Úvahy o české morfologii*. (Petra Adámková et al.). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 141–155.
- KŘIVAN, Jan. (2014). The Role of Information Structure in Czech Possessive Constructions. In: Emonds, Joseph & Janebová, Markéta (eds.) *Language Use and Linguistic Structure: Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2013*. Olomouc: Univerzita Palackého, 211–227.
- LABOV, William. (1973). The boundaries of words and their meanings. In: Bailey, C.-J. N. & Shuy, R. W. (eds.) *New ways of analysing variation in English*. Georgetown University Press, 340–373.
- LAKOFF, George & JOHNSON, Mark. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University Chicago Press.
- LAZARD, Gilbert. (2005). What are we typologists doing? In: Frajzyngier, Zygmunt & Hodges, Adam & Rood, David S. (eds.) *Linguistic Diversity and Language Theories*. Amsterdam: Benjamins, 1–23.
- LEHEČKOVÁ, Eva. (2011). *Teličnost a skalárnost deadjektivních sloves v češtině*. Nepublikovaná disertační práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- LEHEČKOVÁ, Eva & CHROMÝ, Jan. (eds.) (2013). *Teoreticko-metodologické výhledy současné lingvistiky*. Edice Varia, sv. 14. Praha: FF UK.
- LEHRER, Adrienne. (1990). Prototype theory and its implications for lexical analysis. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.) *Meanings and prototypes: studies in linguistic categorization*. London: Routledge & Kegan Paul, 368–381.

- LEVIN, B. (1993). *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago: University of Chicago press.
- LÉVY-BRUHL, L. (1916). L'expression de La Possession Dans Les Langues Mélanésiennes. *Mémoires de La Société de Linguistique de Paris* 19, 96–104.
- LINDBLOM, Björn & MACNEILAGE, Peter & STUDDERT-KENNEDY, Michael. (1984). Self-organizing processes and the explanation of language universals. In: Butterworth, Brian & Comrie, Bernard & Dahl, Östen (eds.) *Explanations for language universals*. Berlin: Mouton, 181–203.
- LÖBNER, Sebastian. (2002). *Understanding semantics*. London: Hodder Education.
- LÜDELING, Anke & EVERT, Stefan & HEID, Ulrich. (2000). On measuring morphological productivity. In: *Proceedings of the KONVENS 2000*. Ilmenau, 57–61.
- LYONS, John. (1968). Existence, location, possession and transitivity. In: van Rootselaar, B. & Staal, J. F. (eds.) *Logic Methodology and philosophy of science III*. Amsterdam: North-Holland.
- MARTIN, Jack B. (1999). External Possession in Creek. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. Amsterdam: Benjamins, 229–250.
- MARTINET, André. (1962). *A functional view of language*. Oxford: Clarendon Press.
- MARVAN, Jiří. (2008). *České stupňování – slovanská podoba evropské univerzálie*. Praha: Karolinum.
- MAURI, Caterina. (2010). Semantic Maps or Coding Maps? Towards a Unified Account of the Coding Degree, Coding Complexity, and Coding Distance of Coordination Relations. *Linguistic Discovery* 8, 210–232.
- MCGREGOR, William B. (2009). Introduction. In: McGregor, William B. (ed.) *The Expression of Possession*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1–12.
- MEILLET, Antoine. (1921). *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris.
- MICROSOFT. (2000). *Microsoft Excel*. Verze 2000. Redmond, Washington: Microsoft.
- NEWMAYER, Frederick J. (2007). Linguistic typology requires crosslinguistic formal categories. *Linguistic Typology* 11, 133–157.
- NOONAN, Michael. (1992). *A grammar of Lango*. (Mouton Grammar Library, 8.) Berlin: Mouton de Gruyter.
- NOSOFSKY, Robert M. & ZAKI, Safa R. (2002). Exemplar and prototype models revisited: response strategies, selective attention, and stimulus generalization. *Journal of Experimental Psychology: Learning, memory, and cognition* 28, 924–940.
- NOVÁK, Pavel. (1966a). K teorii větných členů. *Jazykovědné aktuality*, 3, 11–12. [Přetištěno in: Novák 2010: 81–82.]
- NOVÁK, Pavel. (1966b). Doslov k českému překladu. In: Chomsky, Noam. *Syntaktické struktury*. Praha: Academia, 191–199.
- NOVÁK, Pavel. (1973). O „klam“ gramatické formy. *Slovo a slovesnost*, 34, 136–149. [Přetištěno in: Novák 2010: 104–108.]

- NOVÁK, Pavel. (1977). Empirický vs. verbální postoj v lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 38, 263–264. [Přetištěno in: Novák 2010: 151–153.]
- NOVÁK, Pavel. (1983). Poznámky o jazyce lingvistiky (O směřování funkčních úseků textu v lingvistice). *Slovo a slovesnost*, 44, 83–90. [Přetištěno in: Novák 2010: 176–182.]
- NOVÁK, Pavel. (2010). *Lingvistika a jazyková realita: výběr z díla*. (Eds. Křivan, Jan & Januška, Jiří & Chromý, Jan.) Praha: Akropolis.
- O'CONNOR, Catherine & MALING, Joan & SKARABELA, Barbora. (2013). Nominal categories and the expression of possession: A cross-linguistic study of probabilistic tendencies and categorical constraints. In: Börjars, K. & Denison, D. & Scott, A. (eds.) *Morphosyntactic categories and the expression of possession*. Amsterdam: John Benjamins, 89–121.
- OPENOFFICE.ORG (2010). *LibreOffice*. Verze 3.4.4. OOO340m1 (Build:402). Dostupné na: <<http://www.libreoffice.org/>>.
- PAYNE, Doris L. & BARSHI, Immanuel (1999). External Possession: What, Where, How, and Why. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External possession*. John Benjamins Publishing, 3–29.
- PEIRCE, Charles Sanders. (1934). Lectures on pragmatism. In: Hartshorne, C. & Weiss, P. (eds.) *Collected papers of Charles Sanders Peirce*. Cambridge, MA: Belknap Press, 14–212.
- PEIRCE, Charles Sanders. (1972). Grammatica speculativa (Čistá gramatika). In: *Lingvistické čítanky I. Sémiotika* sv. 1. Praha: SPN, 11–103.
- PETERSON, John. (2007). Languages without nouns and verbs? An alternative to lexical classes in Kharia. In: Masica, Colin P. (ed.) *Old and New Perspectives on South Asian Languages. Grammar and Semantics. Papers growing out of the Fifth International Conference on South Asian Linguistics (ICOSAL-5), held at Moscow, Russia in July 2003*. Delhi: Motilal Banarsidass (MLBD Series in Linguistics, XVI), 274–303.
- PETR, Jan. (ed.) (1986a). *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia.
- PETR, Jan. (ed.) (1986b). *Mluvnice češtiny II*. Praha: Academia.
- PIŤHA, Petr. (1992). *Posesivní vztah v češtině*. Praha: AVED.
- PROUZOVÁ, Hana. (1964). Přivlastňovací přídavná jména na -ův, -in v současné češtině. *Naše řeč* 47, 129–142.
- PULMAN, S. G. (1983). *Word meaning and belief*. London: Croom Helm.
- R CORE TEAM (2013). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing: Wien. Dostupné na: <<http://www.R-project.org/>>.
- RIEMER, Nick. (2010). *Introducing Semantics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- ROSCH, Eleanor & Mervis, Carolyn B. (1975): Family resemblances: studies in the internal structure of categories. *Cognitive psychology* 7, 573–605.
- ROSCH, Eleanor, MERVIS, C. B., GRAY, W., JOHNSON, D. & BOYES-BRAEM, P. (1976). Basic objects in natural categories. *Cognitive Psychology* 8, 4, 382–439.

- ROSCH, Eleanor. (1977). Classification of Real-World Objects: Origins and Representations in Cognition. In: Johnson-Laird, P. N. & Wason, P. C. (eds.) *Thinking: Readings in Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press, 212–222.
- ROSCH, Eleanor. (1978). Principles of categorization. In: Rosch, E. & Lloyd, B. (eds.) *Cognition and categorization*. Hillsdale: Erlbaum, 27–48.
- RYCHLÝ, Pavel. (2015). *Korpusový manažer Bonito*. Cit. 2015-03-08. Dostupné na: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/bonito>>.
- SANDERS, Gerald A. (1974). Introduction. In: Cohen, D. (ed.) *Explaining linguistic phenomena*. Washington: Hemisphere, 1–20.
- SEILER, Hansjakob. (1973). Zum Problem der sprachlichen Possessivität. *Folia Linguistica* 6, 231–250.
- SEILER, Hansjakob. (1983). *Possession as an operational dimension of language*. Tübingen: Günter Narr.
- SHERA, Jesse H. (1965). Putting knowledge to work. In: *Libraries and the organization of knowledge*. Hamden, CT: Archon, 51–62.
- SCHOENEMANN, P. Thomas. (2009). Evolution of brain and language. *Language Learning* 59, 162–186
- SILVERSTEIN, Michael. (1976). *Hierarchy of Features and Ergativity*. Australian National University.
- STAROSTA, Stanley. (1987). *Generative syntax: the hypothetico-deductive science of language*. Taipei: The Crane Publishing Company.
- STASSEN, Leonardus M. H. (2009). *Predicative possession*. Oxford: Oxford University Press.
- STEELS, Luc (2000). Language as a complex adaptive system. Schoenauer, M. (ed.). *Parallel Problem Solving from Nature - PPSN-VI*. Berlin: Springer-Verlag, 17–26.
- STICH, Alexandr. (1969). Stupňování přídavného jména vzrušující. *Naše řeč* 52: 62–63.
- STORMS, Gert, DE BOECK, Paul & RUTS, Wim. (2000). Prototype and exemplar-based information in natural language categories, *Journal of Memory and Language* 42, 51–73.
- SVOZILOVÁ, Naďa & Uhlířová, Ludmila. (1990). Přivlastňovací 2. pád versus přídavné jméno (individuálně) přivlastňovací (10 stupňů Celsia). *Naše řeč* 73, 12–17.
- TALMY, Leonard. (1983). How language structures space. In: Pick, H. & Acredelo, L. (eds.) *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. New York: Plenum, 225–82.
- TAYLOR, John R. (1989). *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon.
- TINBERGEN, Niko. (1963). On aims and methods in ethology. *Zeitschrift für Tierpsychologie* 20, 410–433.
- TOMASELLO, Michael. (2008). *The origins of human communication*. Cambridge, MA: MIT Press.
- TRUBETZKOY, Nikolai S. (1939). *Grundzüge der Phonologie*. Praha: Travaux du Cercle linguistique de Prague 7.
- ÚČNK. (2010). *Korpus SYN2006PUB*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 2010-06-20. Dostupné na: <<http://ucnk.ff.cuni.cz/syn2006pub.php>>.
- VACHEK, Josef. (1972). Ještě k osudu českých posesívních adjektiv (Glosa k pohybu v českém tvarosloví). *Slovo a slovesnost* 33, 146–148.

- VAN LIER, Eva. (2012). Reconstructing multifunctionality. *Theoretical Linguistics* 38, 119–136.
- VYGOTSKY, L. S. (1962). *Thought and language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- VYKYPĚL, Bohumil. (2009). *Empirical functionalism and the Prague School*. Lincom Europa.
- WIERZBICKA, Anna. (1990). ‚Prototypes save‘: On the uses and abuses of the notion of ‚prototype‘ in linguistics and related fields. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.) *Meanings and prototypes: studies in linguistic categorization*. London: Routledge & Kegan Paul, 347–367.
- WITTGENSTEIN, Ludwig. (1993). *Filosofická zkoumání*. [Philosophische Untersuchungen, 1. vyd. 1953]. Praha: Filosofia.
- ZÍKOVÁ, Magdalena & KŘIVAN, Jan. (2014). Nahrávání v terénním lingvistickém výzkumu: jak získat kvalitní záznam řeči? *Studie z aplikované lingvistiky* 5 (1/2014), 65–82.
- ZIMEK, Rudolf. (1960). K chápání posesivnosti. In: Bosák, Ctirad & Isačenko, A. V. & Jedlička, Alois & Leška, Oldřich (eds.) *Rusko-české studie*. Praha: SPN, 131–156.
- ZIPF, George K. (1929). Relative frequency as a determinant of phonetic change. *Harvard Studies in Classical Philology* 40, 1–95.
- ZIPF, George K. (1949). *Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology*. Cambridge: Addison-Wesley.

Prameny

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 2010-06-20.
Dostupné na: <<http://www.korpus.cz>> .

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupné
na: <<http://www.korpus.cz>> .

Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupné
na: <<http://www.korpus.cz>> .

Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006.
Dostupné na: <<http://www.korpus.cz>> .

Český národní korpus – SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupné
na: <<http://www.korpus.cz>> .

Český národní korpus – ORAL2013. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. Dostupné
na: <<http://www.korpus.cz>> .